

Magyar Tudomány

KOSÁRY DOMOKOS

1913 – 2007

2007•12

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840

168. ÉVFOLYAM – 2007/12. SZÁM

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Vezető szerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztő:

MAJOROS KLÁRA

Szerkesztőbizottság:

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, CZELNAI RUDOLF, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY,
KOVÁCS FERENC, KÖPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL,
SOLYOSI FRIGYES, SPÁT ANDRÁS, SZENTES TAMÁS, VAMOS TIBOR

A lapot készítették:

CSAPÓ MÁRIA, GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, JÉKI LÁSZLÓ, MATSKÁSI ISTVÁN,
PERECZ LÁSZLÓ, SIPOS JÚLIA, SPERLÁGH SÁNDOR, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524

matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu

Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Tel.: 2067-975 • akaprint@akaprint.axelero.net

Előfizethető a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 8064 Ft

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők

Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 26567

Felelős vezető: Freier László

Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

(A borítón látható kép Gottl Egon felvétele)

Vizi E. Szilveszter: Elhunyt Kosáry Domokos (1913–2007)	1514
---	------

A társadalomtudományok képviselete a Magyar Tudományos Akadémián

Vendégszerkesztők: Szabó Katalin, Hamza Gábor és N. Sándor László

Török Ádám: A Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya (XI. Osztály) bemutatkozása elé	1518
Török Ádám: A „Methodenstreit” és a magyar közgazdaságtudomány	1520
Simonovits András: Nyugdíjmodellek	1527
Tóth Pál Péter: Népeség – migráció – elöregedés	1534
M. Szabó Miklós: A Hadtudományi Bizottság múltja – a hadtudomány jelene	1543
Hamza Gábor: A római jog a XXI. században	1557
Vékás Lajos: Új irányok a magánjogtudományban	1563
Lőrincz Lajos: Alkotmányjog, közigazgatási jog	1567
Korinek László: A bűnügyi tudományok helyzete	1570
Bruhács János: A nemzetközi jog a XXI. század kezdetén	1577
Rechnitzer János: A társadalomtudomány új ága: a regionális tudomány	1580
Tóth Olga: Nőnek lenni – társadalmi nem (gender) az egyenlőtlenségek rendszerében ...	1590
Laki Mihály: Földi Tamásról (1929–2007) és az <i>Acta Oeconomica</i> ról	1596

Tanulmány

Vida Gábor: Fenntarthatóság és a tudósok felelőssége	1600
Hermann Róbert: Dezertőrökből szabadságharcosok. A közkatonák lázadása Lenkey János százada – A 200 éve született Lenkey János emlékére	1607
Palló Gábor: Klebelsberg Kuno: politikus kultuszminiszter	1619

Tudós fórum

World Science Forum III. – Budapest Összefoglaló a harmadik Tudomány Világforumáról	1629
Díjak, kitüntetések	1634

Bemutatkozás

Imre László	1638
Nagy László	1640
Zrínyi Miklós	1642

<i>Kitekintés (Jéki László – Gimes Júlia)</i>	1644
---	------

Könyvszemle

A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban? (<i>Reményi Péter</i>)	1646
„Az önszerveződő civil világ tartja hátán a mindenkori államot” (<i>Pozsár-Szentmiklósi Zoltán</i>)	1648
Kis magyar hadtörténet (<i>Tóth Sándor</i>)	1652

ELHUNYT KOSÁRY DOMOKOS

(1913–2007)

Vizi E. Szilveszter
az MTA elnöke

Nagy tudós, bátor ember, tántoríthatatlan erkölcsiségű magyar demokrata távozott közülünk, aki akkor is meg mert szólalni, amikor mindenki néma maradt. Aki akkor is nyilvánosságra hozta a gondolatait, amikor mások mélyen elrejtették azokat, s cinkossá lettek.

2007. november 15-én, életének 95. esztendejében elhunyt Kosáry Domokos.

A Magyar Tudományos Akadémia egykori elnökét, a világhírű tudóst gyászolja a tudós társadalom és az egész magyar közélet. Ő volt az, aki a rendszerváltozás után újrászerveződő hazai tudományos életben kemény következetessen kiállt a tudomány függetlensége, a kizárólag szakmai értékek szerinti minősítések, az Akadémia értékeinek, intézményének megőrzése mellett. Tudósi teljesítménye, hazai és nemzetközi elismertsége, emberi kiállása és következetessége együtt biztosították azt az erőt és hatást, amelyek révén fennmaradhatott az – akkoriban rövidlátó politikai szándékokkal sokat támadott, ám utóbb versenyképes tudományszerveződési modellnek bizonyult – köztestületi akadémiai autonómia és a főhivatású kutatóintézeti hálózat.

Kosáry Domokos 1913-ban, értelmiségi családban született Selmechányán (ma: Banská Štiavnica, Szlovákia). Apja, Kosáry János zongoraművész és tanár, édesanyja Kosáryné Réz Lola író, akit 1948 után ki-

zártak az Írószövetségből. Nagypja, Réz Géza, a selmechányai Bányászati és Erdészeti Akadémia utolsó rektora, a bányaművelés tan professzora, aki az intézményt 1919-ben Sopronba költöztette. Gyerekkorát az elszakított részekből menekült család gyermekeként élte meg Sopronban, majd Pesten. A Trefort utcai Gimnázium elvégzése után az Eötvös Kollégiumba jelentkezett. Az egyetemen a történelem–latin szakot választotta, és Szekfű Gyula tanítványa lett.

Fizikusnak készült. Véletlenül lett történész. A történelem iránti érdeklődésének mozgatója a kíváncsiság volt: tudni akarta, miért sújtja annyi baj, miért tépi bánat és balsors az embereket. Szakmai szempontból a történelemben pedig leginkább az érdekelte, hogy miért nem tudnak az emberek együtt élni, együttműködni, azaz miért nem tudják egymást *kezelni*. Nagy baj van ugyanis abban a társadalomban, a hatalom és a politika gyakorlásában, ahol a legelső incidens katasztrófához vezethet. „A történész feladata ebben a világban pedig az lehet, hogy levonja a tanulságokat a már elkövetett hibákból, hogy így a jövő kiszámíthatatlan eseményeire is felkészüljünk” – nyilatkozta egykor.

Kosáry Domokos történészként töretlenül küzdött az ellen, hogy a történelmünket meghamisítsák. Talán ezért is volt mindig kíváncsi a történelmi fordulópontokat alakító

emberi gondolkodásmódra. És talán éppen ez az emberközpontú szemlélet volt az ok, hogy a történelmi folyamatokat, jelenségeket sohasem egy szempontból próbálta elemezni, de igyekezett feltárni minden mozgatórugót.

Történeti munkája mellett tudósi és értelmiségi felelősségtudata mindig odaállította a nemzet nagy ügyei mellé. A második világháború alatt Teleki Pál megbízásából Amerikában tájékozódott az amerikaiak, a szövetséges hatalmak Magyarországról alkotott véleményéről. Nagy Imre 1956-ban pedig vele akart New Yorkba menni. Őt akarta kinevezni ENSZ képviselőnek, de erre sajnos már nem került sor.

Erkölcsei értékítélete mindig jó irányba vezette. A náci diktatúrát elutasította, majd 1946-ban nem volt hajlandó a háborús bűnökkel vádolt Hóman Bálint ellen tanúskodni. 1956-ban pedig a Magyar Történészek Forradalmi Bizottságát vezette, amiért börtönbüntetésre ítélték. A magyar és nemzetközi szakmai közvélemény kiállt Kosáry mellett. A Nemzetközi Történettudományi Bizottság elnöke, az olasz Frederico Chabot – az előző elnök, a francia Robert Fawtier, és az ugyancsak nagy tekintélyű Pierre Renouvin történész biztatására –, 1958 január 1-jén „személyes” levéllel fordult az akkori magyar politikai vezetéshez: „kollégáink egyike, egy igen megalapozott és széleskörű nemzetközi hírnévvel rendelkező történész érdekében írok, aki már jónéhány év óta részt vett mindannyiunk közös munkájában, s akinek sorsa ennek következtében más ország történetét sem hagyhatja közömbösen, amint azt már eddig is jelezték a vele kapcsolatban kifejezésre jutott aggodalmak”. (Erdmann, 1987, 333–336).

Kosáry Domokos 1960-ban amnesztiával szabadul. Börtönévei nem törték meg. Évtizedeken át következetesen kitartott független

gondolkodása, társadalmi értékválasztásai mellett. Még akkor sem volt hajlandó kézfogásával legitimálni a diktatúra vezetőit, amikor a rendszerváltás hajnalán magas állami kitüntetést kapott. A börtönben írt olvasónaplója (*A chilloni fogoly*) bizonyítja, hogyan tudta ezekben az években is megőrizni belső lelki szuverenitását a személyiségpusztító külvilággal szemben.

Az első hivatalos elismerést, az Állami Díjat 1988-ban kapta a magyar történelemtudomány nemzetközileg magas szintű műveléséért. 1993-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend Nagykeresztje (polgári tagozat) kitüntetéssel kiemelkedő történettudományi eredményeit és a magyar tudományosság megújulásáért kifejtett tevékenységét ismerték el. 1995-ben Széchenyi-díjat kapott. 2003 áprilisában a Németországi Szövetségi Köztársaság érdemrendjének nagy érdemkeresztjével tüntették ki. Számos európai tudományos akadémia tagja volt. Nemzetközi tekintélyét igazolja, hogy 1996. márciusában az All European Academies (ALLEA) itt Budapesten tartotta közgyűlését, és két évig (1996–98) Kosáry Domokos volt az Európai Akadémiák Szövetségének elnöke.

1990-től, a Magyar Tudományos Akadémia elnökeként azért küzdött, hogy az Akadémián belül politikamentesen, a boszorkányüldözést elkerülve, kizárólag a szakmai érdekek érvényesülhessenek. Előkészítette az akadémiai törvényt, amelyben leszögezte: az MTA autonóm köztestület, költségvetési pénzből gazdálkodik, és irányítása szigorúan politikamentes. A viharos tengerről tehát a csendes kikötőbe vontatta az Akadémia hajóját. Független tudott maradni, így ennek a hajónak a vitorláit sohasem állította a politika szélirányába. Tudta, hogy csak egy autonóm Magyar Tudományos Akadémia és egy autonóm

tudós lehet hiteles. Hitte, vallotta, és ami több, elnökként úgy cselekedett, hogy az Akadémia nemzeti intézmény, az európai reformgondolat letéteményese legyen.

„A tanulság nyilvánvaló. A jövő alternatívája is. Az Akadémia a megszerzett nagy lehetőségekkel akkor fog tudni élni, nemzeti feladatainak pedig eleget tenni, ha politika-mentességét, egységét, szakmai elkötelezettségét, stabilitását és megújulási készségét megőrzi” – vallotta az Akadémia elnökeként.

Hetvenhét évesen egy olyan ország tudós közösségének a képviselőjét vállalta, amelyet tehetséges fiatal kutatók ezrei hagytak el, a tudomány infrastruktúrája pedig nemzetközi mércével alig volt minősíthető. Ebben az ijesztő helyzetben is hitt azonban a tudományban, az Akadémiában, az akadémiai kutatóintézetek hálózatában, a tudomány politikai befolyástól mentes egységében.

Már elnöksége kezdetén megfogalmazta a nemzeti tudománypolitika megújulásának fontosságát, amely kizárólag egy új Akadémiai Törvény kidolgozásával valósulhatott meg. Új reformkoncepciójának lényege szerrint a hazai tudományosság autonómiájának helyreállítása tudja csak biztosítani a szabad fejlődést, hogy a tudós közösség a mindenkori hatalmi, politikai és ideológiai beavatkozásoktól mentesen végezhesse munkáját. A gondolat szerves része volt, hogy az országhatárokon túlmutatva, a sokoldalú külföldi kapcsolatokat újraépítve, Akadémiánk a nemzetközi tudományos világgal is képes legyen lépést tartani. A törvény alapvető feladata volt, hogy védje a tudományos kutatások szabadságát. Ennek biztosítása érdekében tartja fenn az Akadémia tudományos kutatóintézeteit, hoz létre kutatócsoportokat, és támogat tudományos kutatásokat egyetemeken és más intézményekben.

Töretlenül hitt abban, hogy az Akadémia akkori, harminchét kutatóintézetet és három-ezer-háromszáz képzett kutatót foglalkoztató hálózata egy olyan szakmai együttessé képez, amely erős és mindentől független jelentős potenciált, nemzeti értéket képvisel. És amelyet igen súlyos hiba lenne felszámolni. Úgy kezdte meg tehát a kutatóintézeti hálózat reformját és korszerűsítését, hogy azok jelentős mértékű önállóságot kaptak. Antall József miniszterelnöknek írt levelében így vallott erről: „Minden fejlettebb országban vannak – és nálunk 1927 óta voltak – főhivatású kutatóintézetek, olyan feladatok elvégzésére, amelyek egyetemi tanszékeken nem végezhetőek el. Ezek kutatógárdája olyan nemzeti értéket képvisel, amelyet a jövő érdekében nem szabad szétverni. A törvény a különböző szakmai intézmények számára széleskörű autonómiát biztosít, az eredmények kellő ellenőrzése mellett. Felügyeletüket teljesen szükségtelen valami új és drága bürokratikus szervezetre, külön kutatási minisztériumra bízni.” (Kosáry, 1996, 257–259.).

Lényeges és új feladatot jelentett számára az akadémiai intézetek és az egyetemek szoros együttműködésének elősegítése is. Különösen fontosnak tartotta, hogy az egyetemek az akkorinál teljesebb és korszerűbb továbbképzési rendszert építsenek ki, amelyet magukra hagyva nehezen tudtak megvalósítani. Kizárólag az Akadémia kutatóintézeti hálózatának jelentős összefogásával, közös erővel lehetett kialakítani egy olyan működést, amely a nemzetközi igényeknek is megfeleltethet. Elnökként küzdött tehát azért, hogy az Akadémia intézeteinek szellemi erejével, technikai felszerelésével, és laboratóriumaival e feladat megoldásához segítséget nyújtson. És mindezt úgy tegye, hogy messzemenően tiszteletben tartsa az egyetemek érdekeit és autonómiáját.

Rettentő igazságtalanságnak tartotta, hogy az írókat és művészeket a sztálinista fordulatkor, 1949-ben kizárták az Akadémiáról. Szerette volna ezt a méltánytalanságot egy Művészeti Akadémia megteremtésével helyrehozni. Erről tárgyalt Dörgicsén Csoóri Sándorral és Konrád Györggyel. Mint oly sok esetben, ebből az egy tervből is két megvalósítás született: a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, valamint a Magyar Művészeti Akadémia. Később szerette volna a két szervezetet egyesíteni, bár tény: az elsőt tekintette édes gyermekének.

Ő, aki a legnagyobbaktól, Hómantól, Szekfútól, Domanovszkytól tanult, a politikai üldöztetés és félreállítottság közepette is történelem- és művészettudományi munkásságával meghatározó résztvevője volt tudományterülete nemzetközi kapcsolatrendszerének. A kommunista diktatúrával szembeni kiállásában nem ismert megalkuvást, de akkor sem engedett a politikai leszámolás csábításának, amikor rehabilitációja nyomán méltó pozícióba került a közéletben. Nem tűrte sem az igazságtalanságot, sem a hamisságot a politikában, csak a teljesítménnyel megalapozott tekintélyt fogadta el. „Az ostobaság a legnagyobb veszedelem ebben az országban. Nagyobb veszedelem, mint a gazdasági nyomorúság, mert ésszel abból ki lehet jönni, de ostobasággal soha” – írta egyik tanulmányában.

Nagyon bántotta, hogy támadták az Akadémiát: az intézethálózatot el akarták venni. Még a 2006. októberi rendkívüli közgyűlésen is indulatosan szólt hozzá, védve a reformot és az akadémiát: „a reformtörekvéseket, amelyek a közgyűlést is elsősorban foglalkoztatják, fontosnak tartom, feltétlen szükségesnek. Az Akadémiát támadások érték, amelyekkel mindannyian találkozunk, arra koncentrálnak, hogy az akadémiai kutatóintézeteket, különösen a társadalomtudományi intézeteket privatizálni akarják.” Személye azokból is tiszteletet váltott ki, akikkel vallott értékei képviselőiben vitába szállt. Tudománypolitikus volt, aki a nemzetközi horizontú tudományos munka tapasztalataiból és értékeiből kiindulva vezette le a tudományszervezet, a tudománypolitika stratégiáját, és ezt ötvözte a minőség iránti mély elkötelezettségével.

Egy tudósnak nagy tisztesség, ha az Akadémia elnöke lehet, de az Akadémiának is tisztesség, ha olyan kiemelkedő személyiség a vezetője, mint amilyen Kosáry Domokos, a tudós, az ember, a demokrata volt.

„Európai, civilizált, morális magatartást tartok helyesnek. Csak így lehet legyőzni a saját hibáinkat, bizonytalanságunkat – nyilatkozta kilencvenéves korában, majd így folytatta – Kerülnünk kell mindazt, ami feleslegesen provokál, ami sebeket tép fel. Deák Ferenc európai nyugalma lenne az egyik követendő példa.”

A másik követendő példa Kosáry Domokos hite, élete, etikája lehetne – mondhatnánk most, hogy elment egy igazi demokrata, aki soha nem fogadta el a cinkösságot, a némaságot, az igazságot sértő konszenzusokat.

IRODALOM

- Erdmann, K. D. (1987): *Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historiker-Kongresse und des Comité International des Sciences Historiques*. Göttingen
- Kosáry Domokos (1996): *Hat év a tudománypolitika szolgálatában*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest

A társadalomtudományok képviselte a Magyar Tudományos Akadémián

A GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA (IX. OSZTÁLY) BEMUTATKOZÁSA ELÉ

Török Ádám

az MTA rendes tagja, az MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának elnöke
torokadam@yahoo.com.

A Magyar Tudományos Akadémia számára sokáig nehézséget jelentett a szellem-, illetve a társadalomtudományok egyre gyorsabb diverzifikációjának nyomon követése. A közgazdászok, a jogászok, a szociológusok, a politológusok, a regionális tudomány kutatói, a hadtudósok, a demográfusok, a statisztikusok és még legalább öt diszciplína képviselői a hetvenes évek elejéig különféle tudományos osztályokhoz tartoztak az Akadémián (főképpen a filozófiai és történettudományok osztályához, de kisebb részben például az agrártudományok, illetve töredékekben a műszaki tudományok osztályához is).

Már régóta nyilvánvaló volt, hogy ezek a tudományok külön szervezeti keretet érdemelnének, de a külön IX. Osztály csak 1973-ban jött létre. Jelenleg azok a tudományterületek

tartoznak ide, amelyek a gazdaság és társadalom működését, szabályozását, szerkezetét és irányítását vizsgálják, és általában erősek az empirikus elemeik. Ezek a szorosabb értelemben vett *társadalomtudományok*, amelyeket ma már feltétlenül meg kell különböztetnünk a *bölcsészeti* vagy *szellemtudományoktól*, mert elsősorban a jelennel foglalkoznak, általában – bár nem mindig – erős gyakorlati érdeklődéssel. Közös bennük az is, hogy tartalmilag (de szervezileg nem feltétlenül!) szorosabban kapcsolódnak a kormányzati munkához, mint mondjuk az irodalom-, a nyelvtudomány, a történettudomány számos ága vagy a kognitív tudományok.

A Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya 2007 őszén tizennyolc akadémiai bizottságot fog össze, s legfontosabb szervezeti és tartalmi

sajátossága a *sokszínűség*. Noha mindegyik ide tartozó tudományterület valamilyen közelítésben a társadalom működésével foglalkozik, erős szemléleti és módszertani különbségek is vannak közöttük. Erre célszerű az egymástól tartalmilag viszonylag távol álló két nagy tudományterület, a közgazdaság- és gazdálkodástudomány, illetve az állam- és jogtudomány világából venni példát. A példa talán önkényes lesz és tartalmilag esetleg vitatható az egyik vagy a másik terület felől, de fő célja az említett szemléleti és módszertani eltérések világos megjelítése.

Tételezzük fel, hogy a világgazdasági kényszerek miatt, a közgazdasági racionalitás alapján egy kormányzatnak gazdasági konszolidációs programot kell kidolgoznia és végrehajtania. Egy ilyen program a közgazdaságtudomány és – esetleg – más társadalomtudományok (például a politikatudomány, a regionális tudomány vagy a szociológia) eszközeinek és eredményeinek felhasználásával készül el, viszont nem feltétlenül számol alaposabban a jogi normákkal. A program megvalósításakor azonban eszközeit és céljait szükségszerűen alá kell vetni a jogi normakontrollnak, amiből gyakran az derül ki, hogy a gazdasági értelemben optimálisnak tekintett intézkedéscsomag a jog szempontjából távolról sem az. Ilyenkor hosszas egyeztetésekre van szükség a kétfajta szemlélet és eszköztár közötti jó kompromisszum megtalálásához, és a két tudomány sokban eltérő értékei, illetve eszközei között gyakran csak fáradságos aprómunkával lehet leküzdeni a távolságot.

A IX. Osztály szakmai bemutatkozásának előkészítésénél szándékosan a sokszínűség bemutatására helyeztük a hangsúlyt. Ezért az osztályhoz tartozó területeken folyó kutatásokat háromféle műfajú tanulmány fogja ismertetni. A közgazdaságtudomány és a szociológia területéről néhány különösen érdekes és aktuális témát választottunk elemzésre, tehát itt kevésbé az összkép felvázolása, mint inkább egyes súlypontok kiragadása volt a cél. Jogász kollégáink rövidebb cikkekben tekintik át az egyes fontosabb jogi diszciplínák fejlődését és jelenlegi fő irányait. Az osztályon önállóan később megjelent („fiatalabb”), máris komoly eredményekkel büszkélkedő, ám a magyar köztudatban kevésbé ismert tudományterületekről pedig átfogó tartalmi ismertetést olvashatunk.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a magyar tudomány és tudományoság fejlődésének irányairól és szervezeti kereteiről folyó heves viták idején különösen bízik abban, hogy a korszerű magyar társadalomtudományi kutatások jelentőségét a kormányzati és az akadémiai irányítás nemcsak szavakban ismeri el. Pénzügyi és szervezeti értelemben egyaránt szükséges lenne realisan értékelni e sokszínű és egymással néha baráti szakmai vitákban álló területek fontosságát az ország világgazdasági felzárkózásának gyorsítása, további intézményi korszerűsítése és versenyképességének növelése szempontjából.

Kulcsszavak: *társadalomtudomány, társadalomkutatás, módszertan*

A „METHODENSTREIT” ÉS A MAGYAR KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNY

Török Ádám

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár

az MTA–PE Regionális Innovációs és Fejlesztési Hálózati Kutatócsoport vezetője

torokadam@yahoo.com

Állítólag Antoine Lavoisier mondta egyszer, hogy minden tudomány annyit ér, amennyi matematika van benne. A matematikai gondolkodás és módszertan elterjedése a közgazdaságtanban az általános egyensúlyelmélet megszületésével és a neoklasszikus forradalommal, ill. a történeti szemléletű iskolák (előbb a német nemzetgazdaságtan, majd a marxista közgazdaságtan) visszaszorulásával kezdődött el. Mindez a 19. század vége és a 20. század 90-es évei között történt.¹ Noha a közgazdasági Nobel-díjak között még az utóbbi években is előfordultak az ún. *nem-főáramú* irányzatok művelői (pl. Amartya Sen vagy Daniel Kahneman), a vezető folyóiratok cikkei, a szerkesztőbizottságaik összetétele, illetve a nemzetközi ranglistákon élmezőnyben álló egyetemek közgazdaságtan tanszékei egyaránt a matematikai módszereket rendszeresen használó közgazdászok nagy fölényét mutatják.

Nincs igazi közmegegyezés a *főáram* (mainstream) kifejezés értelmezéséről. Az egyik értelmezési lehetőség a neoklasszikus szemlélet elfogadását helyezi előtérbe – itt a hangsúly a

döntési változatok racionális összehasonlításának és az egyéni hasznosság pontos felmérésének a képességén van. A gazdaság szereplője az ún. *homo oeconomicus*, akinek viselkedése a neoklasszikus eszköztár alkalmazásával számszerűen is modellezhető. A főáram így – módszertani követelményként – egyszerűen azt is jelentheti, ha a közgazdasági elemzés eredményeit csak matematikai megalapozással, ill. kifejtésben fogadjuk el. Ez nagyon erős követelménynek tűnik, de ma már csak kevés olyan közgazdaságtani terület van – mindenekelőtt az intézményi közgazdaságtanban és a gazdaságtörténetben –, ahol az eredmények logikai megalapozása, illetve verifikálása elképzelhető tisztán verbális következtetésekkel is.

A „főáram” szerepével, illetve a matematikai módszereket alkalmazó közgazdaságtan fölényével a nemzetközi szakirodalom nem túl gyakran, de rendszeresen foglalkozik. Abban eléggé széleskörű az egyetértés, hogy az angolszász országok, s különösen az Egyesült Államok közgazdasági kutatásának és oktatásának a publikációs és felsőoktatási mutatókkal mérhető előnye ma már kiemelkedő a világon. Nem vitatott, hogy az angolszász közgazdasági kultúra elsődrendű jelentőséget tulajdonít a kvantitatív módszereknek és eredményeknek. Az angolszász fölény fő okát

¹ Erre az időszakra esett a közgazdaságtan elméleti irányú osztrák iskolája és a német történeti iskola közötti „Methodenstreit”, azaz módszertani vita, amely más formában és egyre újabb szereplőkkel még ma is tart. Lényegét összefoglalja a Wikipedia az adott címző alatt. Alapos elemzését lásd Caldwell, 1982, 103–124.

Bruno S. Frey és Reiner Eichenberger (1992) abban látják, hogy Európa szakmailag és nyelviileg széttagolt, nemzeti jellegű oktatási és kutatási piacain érvényesülni lehet a nemzetközi közgazdasági szakmát kevésbé érdeklő, a helyi érdeklődést tükröző publikációkkal is. Ám igazi verseny csak az amerikai közgazdasági kutatások piacán van a két szerző szerint.

A magyar szakmai vitákban rendszeresen elhangzanak hasonló érvek, például abban a vitában, amelyet a *BUKSZ* hasábjain a 2000-es évek elején Valentinyi Ákos indított el. Többek között a vitaindító szerzője is felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar közgazdasági kutatásokban túlsúlyban van a verbális megközelítés, s (ezzel valószínűleg összefüggésben) a publikációs mutatók a magyar szerzők csekély nemzetközi súlyát jelzik.

Az egyetlen, de jelentős kivétel Kornai János, ám ő tizennyolc évig a Harvard Egyetem professzora is volt. Maga Kornai ebben a vitában mérsékelt álláspontot foglal el. Alapjában egyetért a magyar közgazdászok többségének a főáramtól való elszigeteltségét illető kritikával, de módszertani kifogásokat is megfogalmaz a főárammal, illetve a főáramhoz tartozás mint minőségi rendező elv érvényességével kapcsolatban (Kornai, 2006, 267–72.), ám hangsúlyozza, hogy a közgazdasági elemzés elméleti rangját korántsem csak a matematikai apparátus alkalmazása adja meg.²

Külön érdekes Simonovits András álláspontja, aki matematikai közgazdászként egyzakt alapossággal hívja fel a figyelmet a nemzetközi közgazdasági publikációs mutatók

torzításaira, illetve arra, hogy miért nem folyik a verseny valóban egyenlő esélyekkel ezen a publikációs piacon (Simonovits, 2005). A közgazdasági publikációs mutatók nem feltétlenül tükrözik jól a szakmai teljesítményeket (Coupé, 2004) szerint sem. A K+F nemzetközi szakirodalmában általában is vita folyik arról, hogy a tudományos eredmények mérését a publikációs teljesítmény, az idézetek minősége és száma vagy a bejegyzett szabadalmak (tágabb értelemben a gyakorlati célú szellemi alkotások) mutatói szolgálják-e jobban (Török, 2006).

A vitában csak nagyfokú óvatossággal lehet állást foglalni. A módszertani megfontolások bizonyos kételyeket ébresztenek a főáram abszolút dominanciájával szemben, a magyar közgazdaságtudomány nemzetközi felzárkózására gondolva viszont sokkal kevésbé lehet indokolt a főáram kritikája. Kezdjük a nemzetközi pozíciókkal.

A magyar közgazdaságtudományban – valószínűleg német hatásra – hagyományosan erősen van jelen a történeti megközelítés, és ugyancsak hosszú ideje folynak széles körben interdiszciplináris kutatások, például szociológiai, földrajzi vagy külpolitikai határterületeken. Ilyen kutatásokat nagyban igényeltek a különféle reformfolyamatok, ill. az európai integrációhoz való csatlakozás előkészítése.³

A magyar gazdasági átalakulás és az európai integrációs folyamat lezárulásával a magyar közgazdaságtudománynak a korábbinál kevesebb olyan gazdaságpolitikai tanácsadó feladata maradt, amelyek teljesítése az elmúlt

² „A különböző szaktudományok kutatói és a tudományfilozófia művelői között nem alakult ki konszenzus annak meghatározásában: mit nevezünk elméletnek. Hogy a saját szűkebb szakmánál maradjak, sok közgazdász kizárólag annak a munkásságnak hajlandó megadni az 'elmélet' magas rangját, amely matematikai apparátust alkalmaz. [...] A magam részéről

azokhoz csatlakozom, akik nem az alkalmazott metodikától teszik függővé, milyen ismeret vagy tudásanyag nevezhető 'elméletnek'” (Kornai, 2007, 3.).

³ Megjegyezhetjük: a „reform” fogalmának tartalma sem volt állandó az időben. Az eredeti latin kifejezés éppen „helyreállítást”, nem pedig megújítást jelentett (Kovács Tamás közlése).

három-négy évtizedben még jelentős mértékben lekötötte a kutatói kapacitásokat.⁴ Persze bőven maradtak ilyen feladatok, gondoljunk csak a konvergenciaprogram teljesítéséhez, az államháztartási beszedési és elosztási rendszerek reformjához, a versenyképesség javításához szükséges kutatásokra.

Mindenképpen valószínű azonban, hogy a magyar közgazdaságtudomány produkciójában csökkenni fog a főleg hazai piacra készülő, elsősorban gazdaságpolitikai célú kutatási eredmények aránya (ezeket a nemzetközi publikációs piac értelemszerűen kevésbé igényli, bár az sem igaz, hogy teljesen elutasítaná). Így fokozottan szükség lesz az általánosabb szakmai érdeklődésre számot tartó, inkább elméleti kutatási eredményekre, illetve az egyre inkább nemzetek feletti szakmai problémákkal foglalkozó kutatásokra. Ezzel összefüggésben pedig Magyarországon is fontosabbá válik az alkalmazkodás a főáram szakmai követelményeihez. A magyar közgazdasági kutatások több, eddig is sikeres nem főárami (vagy csak szűkebb szakmai kört érintő) területén, például az Európa-tanulmányok, a munkagazdaságtan, a vállalatgazdaságtan, a technológiapolitikai elemzések vagy a regionális gazdaságtan területén azonban ettől függetlenül jó eséllyel lehet majd megtartani a kivívott nemzetközi pozíciókat.

A tudományos módszertani szempontok viszont némileg más megközelítést tehetnek indokolttá. Viszonylag kevés újabb publikáció fogalmazza meg a főáramnak mondható közgazdaságtan nemcsak elméleti, hanem

kifejezetten módszertani jellegű kritikáját is. Fontos, hogy itt a tudományfilozófiai értelemben vett módszertan (methodology),⁵ nem pedig a technikai módszertan (tehát például az ökonometria) fogalma áll előtérben.

A kvantitatív és a verbális/logikai közgazdaságtan értékeinek és szemléletének összehasonlítására különösen jó példát ad Robert A. Gordon (1976) cikke. Itt a főáram kritikája más nyomvonalon halad, mint Kornai János nagyhatású *Anti-Equilibrium*-ának érvrendszere (Kornai, 1971). Kornai a neoklasszikus közgazdaságtan túlságosan elvont logikai struktúráját veszi górcső alá, Gordon viszont a paradigmáktól független alapkérdést, a *szi-gor vagy relevancia* dilemmáját fogalmazza meg nagy következetességgel.⁶

A társadalmi vagy a gazdasági jelenségek és folyamatok modellezésénél az elméleti átláthatóság követelménye minél jobban kezelhető, így általában minél egyszerűbb modelleket követel meg. A természettudományokban a modellezés ugyancsak gyakori elemzési eszköz, de ott a modelleket sokszor lehet kísérletekkel ellenőrizni. A közgazdaságtudományban a kísérleti elemzés csak alig két évtizede nyert polgárjogot Daniel Kahneman és Amos Tversky munkássága nyomán. Kísérletek segítségével viszont elsősorban csak a fogyasztói magatartást, az egyének vagy kisebb csoportok döntéseit lehet összevetni a modellek következtetéseivel. A makrogazdasági modelleket már nem lehet így tesztelni, mert

⁴ Kétségtelen az is, hogy a kormányzat a kilencvenes évek óta kevésbé igényli a tudományos jellegű szakmai tanácsokat, miközben jobban számít például az üzleti szférában működő tanácsadók szolgáltatásaira.

⁵ Lásd például Mark Blaug vagy Bruce Caldwell munkásságát.

⁶ Érdekes Caldwell (1982) könyvének ajánlása: „For my parents (...) who taught me by example that method and substance are often inseparable” (Szüleimnek [...], akik példát nyújtottak nekem arról, hogy a módszer és a lényeg gyakran nem választható külön egymástól). A technikailag mégoly igényes elemzéseknél is szükséges tehát, hogy közgazdaságilag valóban újat mondanak.

ott a kiinduló feltételek mesterségesen nem reprodukálhatóak.⁷

Az egyszerűségekre való törekvés néha a leképezni kívánt valóságtól egyre messzebb viszi a közgazdasági modelleket. A módszertani bonyolultság pedig a problémák és a megoldások áttekinthetőségét nehezítheti meg, ilyenkor pedig a tudományos vita kevesek által értett belterjes szakmai kommunikációvá válik. Gondoljunk például az elméleti fizikusok által kidolgozott, s részleteikben csak aránylag kevés közgazdász által megértett pénzügyi modellekre.

A közgazdászok széles körében ismert viszont a nemzetközi kereskedelem Heckscher–Ohlin-féle (HO) modellje, ahol az ún. *komparatív előnyök* elméletileg ellentmondásmentes megragadása érdekében eltekintenek a világkereskedelem több, a gyakorlatban feltétlenül jelen lévő jellemzőjétől. Így például a nemzetközi tőke- és munkaerő-áramlástól, a szállítási költségektől, a vámoktól, sőt az egyes exportőr országok közötti technológiai különbségektől is. Mindez nagyban növeli a modell áttekinthetőségét és eleganciáját, de kérdésessé teszi, hogy valóban széles körre érvényes-e az elmélet által a nemzetközi kereskedelmi előnyök keletkezésére adott, a termékek költségarányai közötti eltéréseken alapuló magyarázat.

A HO-modell látható logikai gyengeségeit Wassily Leontief mutatta ki először, aki később az elsők között kapott közgazdasági Nobel-díjat. 1953-as elemzésében Leontief a

későbbi input–output modellek egyik első változatát alkalmazva bírálta a HO-elméletet. Balszerencséjére azonban olyan leegyszerűsítésekkel érte el elegáns és meglehetősen elemzési eredményeit, amelyek miatt nem sokkal később következtetéseinek visszavonására kényszerült.

Csak egyetlen példa: az Egyesült Államokba irányuló iparcikkimport termelési költségarányait az importtal versenyző amerikai termelés költségarányaival próbálta ábrázolni. Ez olyan, mintha azt mondanánk, hogy a magyar fehérneműgyártásban és a vele versenyző kínai importban ugyanolyan a munkaerő-költségek aránya. A Leontief-paradoxont Jan Tinbergen⁸ és társai bírálták, azért, mert szerzője megfelelő mérési módszertan nélkül próbált kapcsolatot teremteni elmélet és adatok között, de nem fogadták el azt sem, ha valaki csak a mérésre koncentrált megfelelő elméleti háttér nélkül (Morgan, 1990, 263.).

A közgazdaságtani kutatási módszertani viták kulcskérdése a mérhetőség problémája. A mérhetőség tudományos alapkritérium, hiszen a közgazdaságtudomány is több mint két évszázada szakított azzal, hogy csupán intézményekről és nagyságrendileg megfoghatatlan filozófiai problémákról értekezzenek,⁹ és felismerte az egzakt összehasonlítások fontosságát. A kísérleti természettudományokban sokszor van mérési pontatlanság, amelyet a mérési technikák javításával rendszeresen csökkenteni lehet. A mérés ténye maga ugyanakkor komoly tudományfilozófiai problémákat vet föl, amelyek közül a mérés alánya és tárgya

⁷ „A lényegi közgazdasági hipotézisek tesztelési nehézségeinek egyik lehetséges következménye a formális és tautologikus elemzésekbe való menekülés” – figyelmeztet Milton Friedman (1986, 24.). A Nobel-díjas Milton Friedman közgazdaságtudomány-módszertani munkásságában különösen nagyhatású volt a pozitív közgazdaságtan melletti következetes, de mértéktartó kiállása.

⁸ A makrogazdasági modellezés egyik úttörője, az első közgazdasági Nobel-díjas. (Lásd: Morgan, 1990, 101–130.; Neményi, 2005)

⁹ A statisztikai eszközökkel dolgozó közgazdaságtan 18. századi neve még „politikai aritmetika” volt (Morgan, 1990, 3.).

közötti, a mérés eredményét esetleg befolyásoló viszony kérdése az egyik legismertebb.

A gazdasági adatok mérhetősége nem tekinthető minden esetben eleve megoldottnak, s nem csak a statisztikai adatfelvételi és -feldolgozási módszerek megbízhatósági korlátai miatt. Legalább ilyen fontos kérdés a fogalmak és a jelenségek közötti kapcsolat. Az inflációs ráta mérésére például legalább három mutató elfogadott, és ezek közül a fogyasztói árindex mérési pontossága attól is függ, hogy az index alapjául szolgáló úgynevezett fogyasztói kosárban milyen termékek milyen arányban szerepelnek. A fizetési mérleg, a gazdaság egy másik fontos makroadata eltérhet aszerint, hogy az áruimportot a termékek beérkezése vagy az ellenérték kifizetése napján veszik számításba. Ugyancsak módosíthatja a fizetési mérleg értékét, hogy miként regisztrálják azokat az úgynevezett *nem viszonzott* pénzmozgásokat, amelyek nem mindig ismert céllal vagy helyről érkeznek külföldről.

Több fontos közgazdasági mutatóra rendszeresen hivatkozunk a szakmai közbeszédben, tartalmukat azonban nem mindenki ítéli meg egyformán. A fogalmak és a mutatók tisztázása azonban elmarad, mert e hálátlan feladatra nem szívesen vállalkoznak a szerzők. Valószínűleg azért nem, mert viszonylag ritka az ilyen jellegű szakirodalom, komolyabb előzmények híján pedig fennáll a veszély, hogy egy kisszámú hivatkozással ellátott cikk nem fog megjelenni. A tisztán verbális okfejtés sem növelné az ilyen cikkek megjelenési esélyeit.

Pedig voltak már ilyen kísérletek: a piaci szerkezetek elméletének egyik – nem technikai jellegű, tehát elsősorban verbális logikát alkalmazó – klasszikusa, Robert Bork *The Antitrust Paradox* című műve (Bork, 1993, 58–61.) a verseny közkeletűnek hitt, ám valójában megnyugtatóan senki által sem defini-

ált fogalmának ötféle, egymástól olykor erősen eltérő értelmezését hasonlítja össze. Egyiket sem találja pontosabbnak vagy jobbnak a másiknál (az értelmezési különbségek elsősorban szemléleti jellegűek).

Az összehasonlítás kevésbé biztató eredménye, hogy a versenyről (versenypolitikáról, versenyképességről stb.) folytatott viták sokszor nem is azonos fogalmi alapokon állnak. Így pedig erősen megkérdőjelezhető, hogy a témáról produkált szakirodalom mennyire szolgálhat a további kutatások valódi kiindulópontjaként.

A kvantitatív eszközök használata nem lehet öncél a közgazdaságtudományban, és az sem baj, ha az ilyen eszközök alkalmazásának szilárd fogalmi alapja van. Ez a módszertani óvatosság azonban nem adhat felmentést a főáramhoz való igazodás követelménye alól. Egyszerűen azért nem, mert a magyar kutatási eredmények jelentős részben csakis a főáramot képviselő publikációs fórumokon keresztül kerülhetnek be a nemzetközi szakmai köztudatba, és jelenleg ezek a folyóiratok vannak erős többségben. A nemzetközi szakmai hitelességet jelenleg elsősorban csak a főáram kritériumaihoz alkalmazkodva lehet megszerezni. Ha viszont ez megvan, később nem kizárt a főáramtól nagyban eltérő szakmai teljesítmény jelentős nemzetközi elismerése sem. Van olyan közgazdasági Nobel-díjas, aki kvantitatív jellegű kutatásaiért kapta a kitüntetést, s ezután néhány év alatt a jelenlegi világ-gazdasági együttműködési rendszer és a globalizáció egyik legismertebb szakmai (nem politikai!) kritikusává vált.

A közgazdaságtudomány kétségtelenül gyors és impozáns technikai/technológiai fejlődéséből nem lehet kimaradni csak azért, mert ez a tudományág is egyre inkább piaci feltételek között fejlődik, és a piac nagyobb

erejű szereplői élnek a lehetőségeikkel, hogy a piac struktúráját és igényeit saját érdekeik szerint alakítsák. Egy nagy egyetem oktatási stratégiája, sőt a tudományos közéletet befolyásoló szerepe (például professzorainak szerkesztőbizottságokban vagy cikkek opponenseiként hozott szelekciós döntéseinek keresztül) nem lehet független attól, hogy mekkora erőforrásokat fordított technikai jellegű képzési területeinek fejlesztésére. Piacelméleti szakkifejezéssel: nem lehet érdekelt „elsüllyedt költségei” növelésében.

A nagy külföldi magánegyetemek célja nem csupán a tudomány és az oktatás elvont közérdeket szolgáló művelése, hanem természetesen erős saját szervezeti céljaik is vannak. Így pedig nem várható el tőlük, hogy kevésbé népszerű kutatásokat támogassanak olyan alapkérdések tisztázására, amelyek iránt csekély a nemzetközi szakmai érdeklődés, s megoldásuk esetleg komoly korábbi eredményeket tehet kétségessé. Erősebben fogalmazva: az „eretnek” vagy túlságosan újnak ható gondolatok piacát igen nehezen lehet megteremteni a nemzetközi publikációs verseny adott feltételei és a főáramra koncentráló szakmai érdeklődés jelenlegi túlsúlya mellett.

A közgazdaságtudományi „Methodenstreit” két oldalán jelenleg nem egyenlőek a

feltételek. A főáram bírálói – vagy akár a sokkal nagyobb számú mérsékelt szkeptikus – számára csak szűk tér nyílik a nemzetközi publikációs piacon, ahol a névtelen lektorálás rendszere ellenére a bírálók általában nagy biztonsággal meg tudják állapítani, hogy mely szerző képvisel széles körben elismert szakmai iskolát vagy intézményt.

Ezt a tényt észre lehet venni, és akár megjegyzéseket is tehetünk rá. Ha azonban az a kérdés, hogy az elszigetelt duzzogás szolgálja-e jobban a magyar közgazdaságtudomány jövőjét, vagy más kisebb országokhoz hasonlóan a nemzetközi szakmai trendekhez való alkalmazkodás, akkor feltétlenül a második változat mellett kell voksolnunk. A „Methodenstreit” lényege ettől nem változik meg, de átmenetileg félre lehetne tenni olyan boldogabb időkire, amikor a magyar közgazdaságtudomány nemcsak közkeletű, hanem publikációs mutatókkal is erősebben alátámasztott hírnevet ér el a nemzetközi tudományos világban.

A szerző köszönettel tartozik Szabó Katalinnak és Kovács Tamásnak segítő megjegyzéseikért.

Kulcsszavak: *tudományelmélet, módszertan, közgazdaságtudomány*

IRODALOM

- Bork, Robert H. (1993): *The Antitrust Paradox. A Policy at War with Itself*. The Free Press, New York (első kiadás: 1978)
- Caldwell, Bruce (1982): *Beyond Positivism. Economic Methodology in the Twentieth Century*. Allen and Unwin, London–Boston–Sydney
- Coupé, Tom (2004): What Do We Know About Ourselves? On the Economics of Economics. *Kyklos*. 57, 2, 197–216.
- Frey, Bruno S. – Eichenberger, Reiner (1992): Economics and Economists: A European Perspective. *The American Economic Review*. 82, 2, 216–220.

- Friedman, Milton (1986): A pozitív közgazdaságtan módszertana. In: Friedman, Milton: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Válogatott tanulmányok*. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 17–52.
- Gordon, Robert A. (1976): Rigor and Relevance in a Changing Institutional Setting. *The American Economic Review*. 66, March, 1–14.
- Kornai János (1971): *Anti-Equilibrium. On Economic Systems Theory and the Tasks of Research*. North Holland, Amsterdam
- Kornai János (2006): *By Force of Thought. Irregular Memoirs of an Intellectual Journey*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts

Kornai János (2007): *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Akadémiai, Budapest

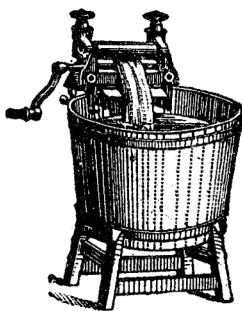
Morgan, Mary S. (1990): *The History of Econometric Ideas*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.

Neményi Judit (2005): Jan Tinbergen (1903–1994). In: Bekker Zsuzsa (szerk.): *Közgazdasági Nobel-díjasok*

1969–2004. Közgazdasági és Jogi–Kerszöv, Budapest, 43–60.

Simonovits András (2005): Selection by Publication in Economics. *Acta Oeconomica*, 55, 3, 255–269.

Török Ádám (2006): *Stratégiai ágazat stratégia nélkül? A magyar kutatás-fejlesztés teljesítménye és versenyképessége nemzetközi összehasonlításban*. Savaria University Press, Szombathely

NYUGDÍJMODELLEK

Simonovits András

a közgazdaságtudomány doktora, egyetemi tanár,
az MTA KTI tudományos tanácsadója, BME, CEU
simonov@econ.core.hu

Ebben a cikkben¹ a *Magyar Tudomány* olvasóit, elsősorban a nem közgazdászokat szeretném tájékoztatni a hazai nyugdíj kutatások, különösen a nyugdíjmodellezések eredményeiről. Mivel a nem közgazdász olvasók zöme keveset tud a nyugdíjgazdaságtanról, célszerű bevezetni őket a nyugdíjrendszerek közgazdaságtanába. A modern közgazdaságtanban kiemelt szerepet játszanak a modellek, ezért főleg a nyugdíjmodellekre szorítkozom.

Feltételezem, hogy az olvasó már találkozott a nyugdíjrendszer problémáival, és bizonyos mértékig tájékozott a magyar nyugdíjrendszer működéséről. A biztonság kedvéért néhány számmal érzékeltetem a téma fontosságát. 2006-ban az ország kb. 10 millió lakosának kb. 3 millió nyugdíjat fizettek ki, és ebből kb. 2,4 millió személy kapott saját jogú (öregségi vagy rokkantsági) nyugdíjat. A bruttó hazai termék közel 10 százalékát teszik ki a nyugdíjak, amelyek egyelőre kizárólag az állam által kötelezően kirótt nyugdíjjárulékokból és egyéb adókból származnak. A népesség öregedése miatt (kevesebb gyermek születik, és tovább élnek az emberek) a nyugdíjterher a jövőben jelentősen tovább nő, és kezelése különleges figyelmet igényel majd a társada-

lom részéről. Nyomatékosan az olvasó figyelmébe ajánlom Augusztinovics Mária 2002-ben, e folyóiratban publikált áttekintését, amelyet mintegy kiegészít cikkem.

A cikk felépítése a következő:

1. Megismertetem az olvasót az életciklusmodellel, amelyben a gyerek- és az időskori fogyasztást a dolgozó kori keresetből kell visszamenőleg, illetve előretekintve fedezni.
2. Megmutatom, hogy az egyéni életciklusból hogyan lehet eljutni a társadalombiztosításhoz (rövidítve tb), amely zömében a jelenlegi dolgozók járulékából fedezi a nyugdíjasok járadékát.
3. Vácolom, milyen elvek szerint lehet a különböző életpálya-keresetű egyének tb-nyugdíját úgy megállapítani, hogy a jobban kereső relatíve ne nyomorodjon el, és a rosszabbul kereső ne haljon éhen.
4. Összehasonlítom a felosztó-kirovó rendszert a tőkésített magánrendszerrel.
5. Megkérdem: lehet-e a társadalombiztosítási nyugdíjrendszer helyébe tőkésített magánrendszert létrehozni, és ha igen, akkor miért nem érdemes?
6. Végül egészen röviden utalok arra, hogy a nemzetközi kutatók mellett mennyiben járultak hozzá a magyar közgazdászok a nyugdíjgazdaságtan fejlesztéséhez az utóbbi évtizedekben.

¹ Köszönetet mondok Augusztinovics Máriának és Szabó Katalinnak a cikk korábbi változatához fűzött megjegyzéseier. A teljes változat az MTA KTI honlapján található.

A cikkben a lehető legegyszerűbb modelleket mutatom be, a lényegre szorítkozva. Az irodalomjegyzékben közölt írások alapján az olvasó alaposabb ismeretekre is szert tehet.

1. Életciklus-modell

Minden társadalomban háromféle típusú egyén létezik: aki dolgozni fog (gyermek), aki dolgozik (dolgozó), és aki dolgozott (nyugdíjas). Tegyük föl, hogy a gyermekkor L évig tart, a dolgozó R éves koráig dolgozik, és a nyugdíjas D éves korában hal meg. Egyelőre tegyük fel, hogy a gazdaságban nincsenek transzferek (családi pótlék, ösztöndíj, nyugdíj). Tegyük föl, hogy a dolgozó éves teljes keresete (pontosabban: bérköltsége) w , az egyén éves fogyasztása c , időben változatlan mennyiségek. Egyszerű életciklusmodellünkben nincs növekedés, nincs infláció, nincs kamat és nincs bizonytalanság. Könnyű belátni, hogy ekkor szükségszerűen fennáll a következő azonosság:

$$(R - L) w = Dc, \text{ azaz } c = \frac{(R - L)w}{D} \quad (1.)$$

Mit mond ez a nyilvánvaló azonosság? Nagyon sokat. A.) Adott élettartam esetén minél hosszabb a gyermekkor és minél hosszabb a nyugdíjaskor, annál kisebb a fogyasztás a keresethez képest. B.) Csak akkor érdemes növelni a gyermekkor és a nyugdíjaskor hosszát, ha ezzel megfelelően növeljük az életpálya-átlagkeresetet. (Az egyetemet végzett életpálya-keresete kárpótolja az egyént és a társadalmat az egyetemi évek során kieső keresetért, és a megrokkant vagy megöregedett egyén nyugdíjazása megkönnyíti a munkában maradók helyzetét.)

1. szám példa: $L = 20$, $R = 60$ és $D = 80$ év, $w = 1$, tehát $c = 1/2$. A teljes bérköltségnek csak a felét lehet elfogyasztani.

Az összefüggés finomítható, ha figyelembe vesszük, hogy a gyermekkori fogyasztás (még az iskoláztatást is beszámítva) és az időskori fogyasztás (még a megnövekedett egészségügyi költségeket is figyelembe véve) kisebb, mint a dolgozó fogyasztása. További bonyodalmak:

- a.) Az egyén nem él egyedül egész életében, legalábbis a gyermekkorát családban tölti.
- b.) A gyermekek, sőt a fiatalok nem kapnak fogyasztási hitelt, pedig az (1) képlet szerint fogyasztásukat hitel fedezi.
- c.) Bizonyos körülmények között a megtagadás kamatozik, ezért az időskori teher könnyebbíthető.
- d.) Az egyén élettartama véletlentől is függ, és ahhoz, hogy várható értékkel helyettesíthessük a véletlen változót, fel kell tennünk, hogy létezik egy olcsó életbiztosítás, amely kockázatközösség alapján kiegyenlíti az egyéni kockázatokat.
- e.) Növekvő gazdaságban az egyének keresete és fogyasztása hosszú távon nő.

2. A felosztó-kirovó rendszer

Jelenleg a legtöbb fejlett országban a nyugdíjasok nagyobb része nyugdíja nagyobb részét társadalombiztosítási rendszerben kapja. Ezek a tb-rendszerek szinte kivétel nélkül felosztó-kirovó rendszerűek, azaz minden évben zömében a dolgozók befizetése fedezi a nyugdíjasok nyugdíját. Milyen összefüggés jellemez egy ilyen rendszert? Hasonló, mint az (1) egyenletben, csak némileg más változókkal. Ha τ a nyugdíjjáruhlékkulcs, akkor minden dolgozó évente w keresete után τw járulékot fizet, és minden nyugdíjas évente b nyugdíjat kap. Tegyük fel, hogy minden dolgozóra μ nyugdíjas jut, ez a szám az ún. *időskori függőségi hányados*. Ekkor a következő

egyenlet írható fel: $\mu b = \tau w$. Legyen β a nyugdíjak és a nettó keresetek aránya, az ún. *helyettesítési hányados*: $b = \beta(1 - \tau) w$. Behelyettesítésel adódik egy másik alapvető azonosság:

$$\mu\beta(1 - \tau)w = \tau w, \text{ azaz } \mu\beta = \frac{\tau}{1 - \tau} \quad (2.)$$

2. számpélda: Legyen $\mu = 1/2$, $\tau = 1/4$, akkor $\tau/(1 - \tau) = 1/3$, azaz $\beta = 2/3$. Ez hasonlít a magyar adatokra. Legyen most $\mu = 1/3$, $\tau = 1/8 = 0,125$; akkor $\tau/(1 - \tau) = 1/7 = 0,143$; azaz $\beta = 3/7 = 0,428$. Ez hasonlít az amerikai adatokra. De lehet, hogy néhány évtized után az öregedő amerikai társadalmat is a jelenlegi magyarhoz hasonló időskori függőségi hányados fogja jellemezni, míg a magyar mutató még kedvezőtlenebb lesz.

Persze itt is sok az egyszerűsítés. Lássunk néhány durva elhanyagolást!

- a.) A járulékok a legtöbb országban nem a teljes, hanem a bruttó keresetek arányában vannak megállapítva, és a munkavállalói járulékot a bruttó bérből levonják, a munkaadói járulékot a bruttó bérhez hozzáadják. A munkavállalói járulékot csak egy meghatározott felső korlátig vonják le (például Magyarországon jelenleg kb. az átlagbér 3-szorosáig), a munkáltatói járuléknak viszont nincs korlátja.
- b.) A valóságban a dolgozó korúak jelentős hányada nem dolgozik (tanul, főfoglalkozásban gyermekét gondozza, munkanélküli, nyugdíjas vagy inaktív), és a nyugdíjkorúak egy része nem kap nyugdíjat. Ez az eltérés egyenlegeben jelentősen nehezíti a nyugdíjterheket, különösen az átmeneti országokban.

3. Újraelosztás a nyugdíjrendszerben

Eddig átlagkeresettel és átlagnyugdíjjal számoltunk, de a valóságban szinte minden

egyénnek más és más az életpálya-keresete és a nyugdíja. Lássuk, hogyan állapítják meg a különböző nyugdíjrendszerek az egyének nyugdíját – legalábbis nagy vonalakban. Tegyük föl, hogy a dolgozó R évig dolgozik, ez alatt összesen W összeget keres, éves átlagkeresete tehát $w = W/R$. (Még mindig nincs infláció!) *Arányos* nyugdíjrendszerben a keresettel és a szolgálati idővel arányosan állapítják meg a nyugdíjat, ahol az éves szorzó θ :

$$b = \theta R w (1 - \tau) \quad (3.)$$

3. számpélda: Legyen $R = 40$ év, $w = 1$, $\tau = 0,2$; és $\theta = 0,02$. Tehát $b = 0,64$ és $\beta = 0,8$.

Első közelítésben arányos nyugdíjrendszer működik Németországban, Svédországban és Lengyelországban, valamint Magyarországon is közeledik ehhez a rendszerhez. Jelenleg azonban hazánkban még csak 1988-tól számítják be a nyugdíjba a kereseteket, és egy meglehetősen bonyolult skálán méri a szolgálati idő hozzájárulását: vannak olyan szolgálati évek, amelyek a beszámított kereset 3,3 százalékát érik, de vannak olyan évek, amelyek csak 1 százalékot érnek, hogy az átmeneti értékekről ne is beszéljünk.

Más országokban és más időszakokban azonban más típusú, nem arányos nyugdíjrendszerek is működtek, működnek vagy fognak működni. Legegyszerűbb esetben mindenki ugyanannyi b_0 *alapnyugdíjat* kap (például Hollandiában), vagy keresettől függetlenül csak a szolgálati időtől függő *alpn* nyugdíjat kap, mint Nagy-Britanniában. Természetesen egy ilyen rendszer csak akkor elfogadható a társadalom jobban kereső tagjainak, ha differenciált magánnyugdíj egészíti ki vagy írja felül (lásd később).

Az országok harmadik csoportjában (az Egyesült Államokban és nyomaiban még Magyarországon is) a fenti két rendszer kom-

binációja valósul meg. Leegyszerűsítve a valóságos bonyolult képletet, a következő képletet írhatjuk:

$$b_v = b_o + \theta_v R w (1 - \tau) \quad (3^*)$$

ahol b_o egy keresettől független nyugdíjrész, és θ_v egy másik szorzó, amely szükségképpen kisebb θ -nál. (A leegyszerűsítés abban áll, hogy a (3^*) képlet helyett egy sokkal bonyolultabb formulát alkalmaznak, kereseti sávonként változó $\theta_v(1), \dots, \theta_v(m)$ arányossági tényezőkkel, hasonlóan a személyi jövedelemadóból ismert bonyodalmakkal.)

4. számpélda: Képzeltbeli gazdaságunkban kétfajta nettó kereset és kétfajta szolgálati idő van, numerikusan 50–150 eFt, illetve 20–40 év. Mindkét eloszlás legyen szimmetrikus, az átlag tehát 100 eFt, illetve 30 év. A két eloszlás egymástól független, tehát mind a négy kombináció valószínűsége $\frac{1}{4}$. Az *arányos* nyugdíj esetében minden szolgálati év az átlagkereset 2 százalékat hozza a konyhára. Például 50 eFt nettó kereset és 20 szolgálati évhez tartozó nyugdíj $0,02 \times 50 \text{ eFt} \times 20 = 20 \text{ eFt}$ stb. Számpéldánkban az átlagnyugdíj 60 eFt, éppen a nagykeresetű, rövid szolgálati idejű típusé. Az *alapnyugdíj* legyen az átlagnyugdíj fele, 30 eFt, és ekkor változatlan átlagnyugdíj esetén az arányos nyugdíj fele adódik az alapnyugdíjhoz, tehát 1 százalékos a szorzó. Például 50 eFt nettó kereset és 20 szolgálati évhez tartozó *vegyes* nyugdíj $30 \text{ eFt} + 0,01 \times 50$

$\text{eFt} \times 20 = 40 \text{ eFt}$ stb. A két rendszerben fizetett nyugdíjakat a táblázat 3. és 4. oszlopa tartalmazza. A kiskeresetű rövid és hosszú szolgálati idejű nyer az alapnyugdíj bevezetésével 20, illetve 10 eFt-ot, a nagykeresetű, rövid szolgálati idejű a pénzénél marad, és a nagykeresetű, hosszú szolgálati idejű típus veszít 30 eFt-ot. A valóságban természetesen aszimmetrikus az eloszlás a kiskereset, illetve a hosszú szolgálati idő javára, de szemléltetésünkben ennyi egyszerűsítés megengedhető. Az arányos nyugdíj bünteti a „munkakerülést” és a kereseteltitkolást, de túlzottan szigorúan bánik a kiskeresetű, rövid szolgálati idejű csoport azon tagjaival, akik önhibájukon kívül kerültek ebbe a csoportba. Az alapnyugdíjjal kiegészített vegyes nyugdíj mindenkinek biztosítja a minimális megélhetést, de túlzottan elnéző a „lógosokkal” és a járulékkerülőkkel. Az 5. oszlopba tettük az ún. *rászorultsági* nyugdíjat tartalmazó rendszert, amely a két rendszert kombinálja. A 20 eFt-os nyomor nyugdíjat felemeljük 30 eFt-ra, és az egyszerűség kedvéért a legnagyobb nyugdíjból lecsípünk 10 eFt-ot, a középső kategóriák nyugdíja változatlan marad. (1. táblázat)

4. A felosztó-kirovó és a tőkésített rendszer összehasonlítása

Ebben a pontban összehasonlítjuk a felosztó-kirovó és a tőkésített rendszert. Milyen is a kötelező tőkésített nyugdíj? Olyan, mint egy

Nettó kereset eFt	Szolgálati idő év	Arányos nyugdíj eFt	Alapnyugdíj plusz $\frac{1}{2}$ arányos eFt	Rászorultsági nyugdíjjal kiegészített eFt
50	20	20	$30 + 10 = 40$	30
50	40	40	$30 + 20 = 50$	40
150	20	60	$30 + 30 = 60$	60
150	40	120	$30 + 60 = 90$	110

1. táblázat • Háromféle nyugdíjrendszer

banknál vezetett és kamatozó megtakarítási betét, csak az évi befizetés mértékét itt az állam előírja. Itt mindenki saját magának takarékoskodik, és (látszólag) nincs szükség a társadalomra, a nemzedékek közti újraelosztásra. Az egyszerűség kedvéért egy nagyon egyszerű modellt írunk fel, az ún. *együttélő nemzedékek modelljét*. Minden egyén két időszakig él, az elsőben fiatal és dolgozik, a másodikban idős és nyugdíjat élvez. (A realitás kedvéért egy-egy ilyen időszak hossza kb. 20–30 év.) Legyen r az időszaki kamattényező ($=1 + \text{kamatláb}$). Legyen az 1. időszak keresete w , az idősök száma 1. A tőkésített rendszerben a dolgozó befizet τw összeget, amely a második időszakra $b_2 = r\tau w$ -re hízik, ez a nyugdíj.

Mi történne egy felosztó-kirovó rendszerben? Tegyük fel, hogy a népesség száma időszakonként n -szeresére, a reálkereset pedig g -szeresére nő. (Emlékeztetjük az olvasót, hogy $n = 1/\mu$, azaz a népesség növekedési szorzója éppen a korábban bevezetett függőségi hányados reciproka.) Ekkor az 1. időszak nyugdíja $b_1^* = \tau wn$, azaz a következő időszak nyugdíja $b_2^* = \tau wng$.

Milyen (ρ) kamattényezőjű tőkésített rendszerrel egyenértékű a felosztó-kirovó rendszer? Ha a két nyugdíjat azonosnak vesszük, akkor adódik egy nevezetes képlet:

$$\rho = ng. \quad (4.)$$

Szóban, a felosztó-kirovó rendszer implicit kamattényezője egyenlő a népesség növekedési tényezőjének és a reálkeresetek növekedési tényezőjének szorzatával.

Persze ez a modell nagyon durva, hiszen azonosnak veszi a munkával és nyugdíjban töltött időszakot, eltekint a keresetek életkorfüggésétől. Könnyen lehet nemzedékek helyett évjáratokkal számolni, csak bonyolul-

tabbakká válnak a matematikai kifejezések. Ennek ellenére ez a modell nagyon népszerű, talán túlzottan is az.

5. számpélda: Éves adatokra áttérve. A.) Növekvő népesség, gyorsan emelkedő reálkeresetek (1960): $n=1,02$; $g=1,04$; $\rho=1,06$ szemben $r=1,02$ -vel – nagyon kedvező a tb javára. B.) Stagnáló népesség, lassan emelkedő reálbérék: (1990): $n=1,0$; $g=1,02$; $\rho=1,02$ szemben $r=1,05$ -vel – nagyon kedvezőtlen a tb-re nézve.

Statisztikai adatok szerint a reálkamatláb hosszú távon nagyobb, mint a gazdaság növekedési üteme (korábban mindkét tényezőt elhanyagoltuk), s ezért úgy tűnhet, hogy érdemesebb lenne áttérni a tőkésített magánrendszerre.

5. A felosztó-kirovó rendszertől a tőkésített rendszerig

A felosztó-kirovó rendszernek nagyon sok kritikusa van, akik részben vagy egészben megpróbálják a rendszert visszaalakítani az 1935–1945 előtti tőkésített magánrendszerbe. Miért ragaszkodik mégis a legtöbb állam szavazóinak és politikusainak a zöme a felosztó-kirovó rendszerhez? Hiszen egyszerűen csak be kellene zárni a felosztó-kirovó nyugdíjrendszert, és elindítani a (régi-) új tőkésített nyugdíjrendszert. Valóban, ezt tette teljes mértékben Chile 1983-ban és részlegesen Magyarország 1998-ban.

Mi a gond? Semmi különös, „csak” ki kellene fizetni a lezárt nyugdíjrendszerben keletkezett *implicit adósságot*, amely a már korábban szerzett nyugdíjjogosultságok összege. Ez a nehezen megfogható szám a nemzeti bruttó össztermék 100–300 százalékára is rúghat. Az adósságtól könnyen megszabadulhatunk, ha az állam hajlandó az explicit államadósságához hozzávenni az implicit

nyugdíjadósságot is, és a keletkező adósságtöbblet okozta kamattöbbletet éppen a tökésett rendszerben remélt magasabb hatékonyságból származó járulékmegtakarításból fedezheti. Ehhez „csak” az kell, hogy az EU elfogadja a maastrichti kritériumok elvetését, például 60 helyett 260 százalékra emelje az implicit nyugdíjadóssággal bővített államadósság/GDP korlátot. Erről azonban szó sincs, és egyébként is egy ilyen átmenetnek semmi értelme sem lenne.

Az 1994–1998-as ciklus magyar kormányja nem véletlenül riadt vissza egy ilyen radikális átalakítástól. Csupán a nyugdíjrendszer negyedét privatizálta és tőkésítette, és azt is csak az akkori dolgozók felénél. Ha a két törtet összeszorozzuk, $1/4 \times 1/2 = 1/8$ adja a magánjárulék súlyát a teljes járuléktömegben, és ha figyelembe vesszük, hogy a nyugdíjjárulék-tömeg durván a GDP 8 százaléka, akkor a kieső összeg a GDP 1 százaléka. Pontosabb számítások nagyobb értéket adnak, azaz 2005-ben a mérsékelt reform kb. a GDP 1,5 százalékával növelte a kimutatott költségvetési hiányt, és hozzájárult a magyar gazdaságról jelenleg alkotott kedvezőtlen kép kialakulásához. Pedig lehet úgy is érvelni, hogy csak látszólagos a költségvetési hiány növekedése,

de hosszas ingadozás után a jelenlegi magyar kormány 2006-ban taktikai okokból lemondott erről az ideiglenesen rendelkezésre álló kozmetikázási lehetőségről.

Felírható az átmenet többféle forgatókönyve és azok modelljei. Ez azonban már meghaladná e bevezető cikk kereteit.

6. A magyar nyugdíjgazdaságtan

A magyar nyugdíjgazdaságtan meglehetősen későn született meg, de viszonylag hamar behozta lemaradását. Főleg a gyakorlati megközelítésben jeleskedtünk, de néhány elméleti munkával is jelentkeztünk. A szokástól eltérően a szövegben nem utalok a magyar szerzők hozzájárulására a nyugdíjgazdaságtanhoz, helyette a cikk felosztásának megfelelő szakaszszámot írom a hivatkozási jegyzékben szereplő minden publikáció végére. A magyar szerzők nemzetközi teljesítménye érzékeltetéseképpen a magyar nyelvű publikációk mellett bemutatom az angol nyelvűeket is, az angol változat címével és bibliográfiai adataival.

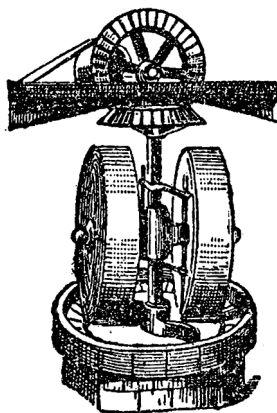
Kulcsszavak: *nyugdíjrendszer, tb-nyugdíj, magánnyugdíj, nyugdíjmodell, népességöregedés, életsiklus*

IRODALOM

- Ámon Zsolt – Budavári Péter – Hamza Lászlóné – Haraszi Katalin – Márkus Annamária (2002): A nyugdíjreform első négy éve. Modellszámítások és tények. *Közgazdasági Szemle*. 49, 518–527. [5]
 Augusztinovic Mária (1983): Emberek és gazdaságok, *Közgazdasági Szemle*. 30, 385–402. [1]
 Augusztinovic Mária (1999): Nyugdíjrendszerek és reformok az átmeneti gazdaságokban. *Közgazdasági Szemle*. 46, 657–672. Lásd még *Pension Systems and Reforms – Britain, Hungary, Italy, Poland, Sweden*. *European Journal of Social Security*. 1, 351–382. [5]
 Augusztinovic Mária (2000): The Dynamics of Retirement Savings – Theory and Reality, *Structural*

- Change and Economic Dynamics*. 11, 111–128. [1]
 Augusztinovic Mária (2002): A nyugdíjrendszerről. *Magyar Tudomány*. 47, 447–460.
 Augusztinovic Mária (koordinátor) – Gál Róbert Iván – Matits Ágnes – Máté Levente – Simonovits András – Stáhl János (2002): A magyar nyugdíjrendszer az 1998-as reform előtt és után. *Közgazdasági Szemle*. 49, 473–517. Lásd még *The Hungarian Pension System Before and After the 1998 Reform*. In: Fultz, Elainr (ed.): *Pension Reform in Central and Eastern Europe*. ILO, 1, Budapest, 25–93. [5]
 Augusztinovic Mária – Köllő János (2007): Munkapiaci pálya és nyugdíj: 1970–2020. *Közgazdasági Szemle*. 54, 529–559.

- Augusztinovics Mária – Martos Béla (1995): Számítások és következtetések nyugdíjreformra. *Közgazdasági Szemle*. 42, 993–1023. (Pension Reform: Calculations and Conclusions, *Acta Oeconomica*. 1996. 48, 119–160. [5])
- Csontos László – Kornai János – Tóth István György (1996): Az állampolgár, az adók és a jóléti rendszer reformja. Egy kérdőíves felmérés tanulságai. *Századvég*. 1–2, 238–271. Lásd még: Tax Awareness and the Reform of the Welfare State: Hungarian Survey Results. *Economics of Transition*. 1998. 6, 287–312. [5]
- Gál Róbert Iván (szerk.) (2003): *Apák és fiúk és unokák*. Osiris, Budapest. [1]
- Gál Róbert Iván – Simonovits András – Tarcali Géza (2001): Nyugdíjreform és korosztályi számla. *Közgazdasági Szemle*. 48, 291–306. Lásd még *Pension Reform and Generational Accounts*. Social Protection Discussion Paper 0127, 2001. World Bank, Washington D. C. [6A]
- Orbán Gábor – Palotai Dániel (2006): Fenntartható-e a magyar nyugdíjrendszer? *Közgazdasági Szemle*. 53, 583–603. [5]
- Réti János (1995): A nyugdíjreform néhány kérdése, *Közgazdasági Szemle*. 42, 993–1023. [3]
- Simonovits András (1998): Az új magyar nyugdíjrendszer és problémái. *Közgazdasági Szemle*. 45, 689–708. Lásd még: The New Hungarian Pension System and its Problems, Transformation of Social Security: Pensions in Central-Eastern Europe. In: Müller, Katharina – Ryll, A. – Wagener, H.-J. (eds.) (1999): *Transformation of Social Security: Pensions in Central-Eastern Europe*. Physica. Heidelberg, 211–230. [5]
- Simonovits András (2002): *Nyugdíjrendszerek: tények és modellek*. Typotex, Bp. Lásd még *Modeling Pension Systems*. 2003. Palgrave, Macmillan, Oxford

NÉPESSÉG – MIGRÁCIÓ – ELŐREGEDÉS

Tóth Pál Péter

tudományos főmunkatárs, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
tothpal@demografia.hu

Előzetes megjegyzések

1. A magyar nemzetiségűek Kárpát-medencei népesedési folyamatai a bekövetkezett széttagoltság és a közel kilencvenéves „szétfejlődés” ellenére – éljenek Magyarországon vagy a szomszédos országokban – csak látszólag függetlenek egymástól. A különböző „helyszíneken” zajló folyamatok ugyanis nemcsak feltételezik egymást, hanem kölcsönhatásukban felerősítik és kiteljesítik azokat a demográfiai eseményeket, amelyek a jövőbeli népesedési lehetőségeket meghatározzák. Éppen ezért szakítani kell azzal a gyakorlattal, hogy a saját szülőföldjén ma már nyolc országban zajló magyar népességfejlődést meghatározó folyamatokat nem egységes egészként vizsgáljuk. Abban az esetben ugyanis, ha az eddigi gyakorlatot folytatjuk, akkor a magyar népességfejlődést, mint ahogyan eddig, úgy a továbbiakban sem tudjuk a maga valóságában megismerni és megérteni. Ahhoz tehát, hogy a szomszédos országokban és Magyarországon élő magyar nemzetiségűek népesedési folyamatait, a bekövetkezett népesedési anomáliákat – az alacsony termékenységet, a szórványosodást és következményeit, a népesedéspolitikai gyakorlat által létrehozott mechanizmusokat, diszfunkciókat stb. – megértsük, a demográfiai folyamatokat területileg nem egymástól függetlenül, hanem egymásra vonatkoztatva,

egymásra hatásában kell vizsgálnunk. Tudomásul kell tehát venni, hogy a hazai adatok alapján a magyar népességfejlődés egészére érvényes következtetést levonni nem lehet, mert mindaz, ami a népesedési folyamatokban Magyarországon zajlik, *csak része a magyar népesedési folyamatoknak, de nem azonos azokkal.*

2. A szakirodalom alapján megállapítható, de a mindennapi tapasztalat is azt támasztja alá, hogy a migránsokat fogadó ország a „küldő” országgal szemben – a nemzetközi vándor-mozgalommal együtt járó nemzetbiztonsági kockázatok és a bevándorlók beilleszkedési problémái ellenére – egyértelmű nyereséget „könyvel” el. Abban az esetben azonban, ha a hazánkat érintő nemzetközi vándor-mozgalom „eredményét” a magyar népességfejlődés jövőbeli lehetősége szempontjából vesszük górcső alá, akkor a fentiekkel ellentétes következtetésre jutunk. 1918 óta a hazánkba érkező migránsok zöme a határon túli magyar közösségekből kerül ki. Ez pedig már jelenleg is, de mindenekelőtt hosszabb távon azt a veszélyt rejt magában, hogy – a magyarok által lakott területek drasztikus összeszűkülése mellett – a határon túli magyar népesség egy része „eltűnik” (kivándorol, illetve a többségi néphez asszimilálódik), más része pedig tovább szórványosodik. Amennyiben pedig ez bekövetkezik, akkor az áttelepedésből száрма-

zó előnyökhöz viszonyítva pénzben ki nem fejezhető veszteséggel kell számolni.

3. A harmadik megjegyzés – a fentiekhez szorosan kapcsolódva – a Kárpát-medencében élő magyar népeség lélekszámának megőrzéséhez kötődik. A rendelkezésünkre álló népesedési adatok alapján meg kell értenünk, és meg kell értetnünk, hogy a magyar népességnek ahhoz, hogy ne roskadjon önmagába – éljen Magyarországon vagy a szomszédos országokban –, „fiatalodnia” kell. Amennyiben ugyanis a termékenység területén jelentősebb javulás nem következik be, akkor már részben közép-, de mindenekelőtt hosszabb távon a magyar társadalom legszélesebb értelemben felfogott működőképességének fenntartását nehezen lehet majd biztosítani. Ahhoz, hogy ez ne következhesen be, olyan korstruktúrájú népesség szükséges, amely történelmi léptékben mérve nemcsak ideig-óráig őrzi meg még szülőföldjét, történelmét, nyelvét, identitását, s biztosítja ezeregyszáz éves Kárpát-medencei kultúrájának folytonosságát, hanem mindazt, amit örökül kapott, továbbfejlesztve hagyományozza utódaira.

Pillanatkép a múltból

A honfoglalás kori és az azt követő évszázadok magyar népességfejlődését modellszerűen egy kettős, egymásba kapcsolódó, egymást feltételező folyamat határozta meg. E folyamat egyik eleme a magyar nép termékenysége által determinált, s a halálózással módosított folyamatos, a magyarok lélekszámát, nem és kor szerinti összetételét alapvetően befolyásoló, meghatározó endogén népességfejlődés. A másik elem pedig a különböző formában megnyilvánuló ún. *külső tényező*, amely a saját termékenység és a halandóság együttes hatását a magyar néphez asszimilálódott idegen elemek, s utódaik számával módosította, egészítette ki.

A második elem, az ún. *külső tényező* három csoportból állt. Az elsőt a „hozott”, a honfoglalókkal együtt érkező nem magyar népekhez tartozó személyek alkották. A második csoport a Kárpát-medencében élő nem magyar népek tagjaiból rekrutálódott. A harmadikhoz pedig a későbbi századok során az országba hívott, befogadott, bevándorló idegen népek tagjai és utódaik közül azok tartoztak, akik az együttélés során magyarokká „váltak”, asszimilálódtak.

A magyarok termékenységét tehát a második elem három csoportjához tartozók közül a magyarokhoz asszimilálódók és azok utódainak termékenysége folyamatosan egészítette. A *nem magyar népek* magyar népességfejlődésben játszott, fentiekben röviden ismertetett, a magyarok lélekszámát *pótló, kiegészítő szerepe* a magyar népességfejlődés meghatározó jellegzetessége.

A népességfejlődés keretében lejátszódó folyamatok sosem statikusak. Ennek következtében a felvázolt népességfejlődési modell első csoportjának tagjai, azaz a honfoglalókkal együtt érkező nem magyar népekhez tartozók (és utódaik) döntő többsége az államalapítás idejére saját etnikai identitását már magyarra cserélte, s magyarra vált. Ezért a XI., XII. századtól a magyar népességfejlődésben játszott szerepük már nem pótlólagos, kiegészítő jellegű, hanem belesimult a magyar népességfejlődésbe, eggyé vált azzal. S ezzel az ehhez a csoporthoz tartozók második, harmadik nemzedékének magyar népességfejlődésben játszott pótlólagos szerepe megszűnt, átalakult.

A Kárpát-medencében élő népek magyarokhoz még nem asszimilálódott tagjai, valamint a különböző időszakokban bevándorló idegenek, tehát a modell másik két csoportjának tagjai azonban továbbra is életben tartották, működtették azokat a mechanizmusokat,

amelyek következtében a későbbi századok során is önmaguk és utódaik pótlólagos forrást jelentettek a magyar népesség létszámának növekedésében.

A pótlólagos szerep betöltéséhez, az asszimilációs folyamatok működéséhez, fenntartásához jó háttérrel biztosított a Magyar Királyság népeinek területi elhelyezkedése. A honfoglaláskor, mint az ismeretes, a magyarok többsége a Kárpát-medence központi területét foglalta el, s ennek következtében a központi funkciókat ellátó politikai, gazdasági, katonai, kulturális és igazgatási intézmények is szükségszerűen ide koncentráálódtak. Ennek következtében pedig az itt élő, illetve belső vándormozgalom keretében az ország periferiáiról a központi területre vándorló nem magyar ajkú népesség és az e területekre érkező vendégek, külföldiek egy részének asszimilálódása, elmagyarosodása is itt, az ország közepén volt a legdinamikusabb. (E folyamat keretében a szélső területeken élő magyar nemzetiségűek központi területre való vándorlása is zajlott, ami e területek fentiekben leírt szerepét még egyértelműbbé tette.)

Összegzésképpen megállapítható: a fentiekben megfogalmazottaknak megfelelően az államalapítást követő századokban a magyar népesség lélekszámának növekedését a saját nép természetes szaporodása, az ugyanazon a területen élő más népek magyarokhoz asszimilálódott tagjainak és azok leszármazottainak, valamint a bevándorlók és leszármazottjaik magyarokhoz asszimilálódott tagjainak termékenysége *együttesen* biztosították.

Törés a magyar népességfejlődésben

A fenti folyamatok a magyar népességfejlődést 1918-ig határozták meg. Az 1. táblázat összefoglalóan mutatja a népességszám alakulását az első teljeskörű népszámlálástól 2006-ig.

Év	Fő
1880	13 749 603
1890	15 231 527
1900	16 838 255
1910	18 264 533
	7 612 114
1920	7 986 879
1930	8 685 109
1941	14 668 496
	9 316 074
1949	9 204 799
1960	9 961 044
1970	10 300 996
1980	10 709 463
1990	10 374 823
2001	10 195 513
2007	10 066 158

1. táblázat • Magyarország népességének száma 1880 és 2006 között. (Az első négy népszámlálás esetében a Magyar Birodalom lakosságának számát Horvátország nélkül közlöm. A fő összefüggések bemutatásához az 1910-re, és 1941-re vonatkozó, dőlt betűvel szedett népességszámok a mai országhatárokra vonatkoznak. Az első négy évtized adatai a Magyar Birodalomra, az azt követők pedig a megmaradt Magyarországra vonatkoznak. *Forrás:* Népszámlálás 2001 (2001) és a szerző számítása a KSH népmozgalmi adatok 2007. január 1. (Demográfiai lekérdező)

Az I. világháború polgári és katonai vesztesége, valamint a Magyar Királyság egységének megszüntetése a magyar népességfejlődésben is jelentős változást hozott. A szélső területek elcsatolásával megszűnt az az addig működő, fent ismertetett mozgás (belső vándorlás), melynek keretében az ott élő nem magyar nemzetiségűek a többségében magyarok lakta központi területekre vándorolva, az ott élők-

höz asszimilálódva, a magyarok számát növelték. Az új határok közé szorított magyar nemzetiségűek esetében ugyanis – különösen, ha Magyarországon élnek – már nem, vagy csak alig működik az a magyar népesség fejlődését 1918-ig meghatározó törvényszerűség, mely szerint az ország területén élő nem magyar népek pótlólagos forrásként szerepet játszanak a magyar népességfejlődés folyamataiban, a magyarok lélekszámának növelésében. A magyar népesség esetében, a megváltozott helyzetben a belső vándormozgalom döntően már csak a lakosság területi átrendeződését, a modernizációs folyamatok követelményeinek kielégítését szolgálja, amelynek következtében a belső vándorlás – a fejlettebb területeken élők termékenységi mintáit átvéve – hosszabb távon már nem a népesség növelésében, hanem csökkenésében játszik szerepet.

A megváltozott, radikálisan új helyzetben, mivel az új határok közé szorított ország migrációs vonzása is megváltozott nemcsak a belső vándormozgalom, hanem a nemzetközi vándorlás népességpótlásban játszott szerepe is átalakult. Ennek következtében Magyarország migrációs célországként döntően már csak a békedöntés következtében az új Magyarország határain kívül hagyott magyar nemzetiségűek számára jelentett – s meghatározó módon napjainkban is csak számukra jelent – vonzást. Ennek pedig az lett a következménye, hogy a bevándorló külföldiek döntő többsége, azaz a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek Magyarországra vándorlása nem a magyar népesség lélekszámát, hanem csak az itt élő magyar nemzetiségűek létszámát, s egyben az összlakosság számát növeli. Természetesen ez a magyarság összlétszáma vonatkozásában még mindig jobb, mintha asszimilálódnának, vagy ha egy harmadik országba vándorolnának. A

magyar nemzetiségűek Magyarországra történő áttelepedésével ugyanis a magyarság lélekszáma legalábbis rövid és középtávon nem csökken.

Mindezek következtében a nemzetközi vándormozgalom keretében 1918 óta a hazánkat érintő migrációs mozgás eredménye, nevezetesen az évenkénti vándorlási nyereségek már csak töredékes forrást jelentenek a magyar népesség lélekszámának alakulásában. A bevándorlók nemzetiség szerinti összetétele következtében felgyorsult az a napjainkban is tartó folyamat, amelyet némi leegyszerűsítéssel a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek anyaországba tömörülésével jellemezhetünk. Ennek szükségszerű következményeként (a halálózási többlettel és az asszimilációs veszteséggel „támogatva”) felgyorsult a kibocsátó magyar közösségek létszámának csökkenése, a szomszédos országokban „hagyott” magyar nemzetiségűek által lakott területek összesűkülése, illetve ezek eredményeként a hazai lakosság etnikai „egyenműsödése”.¹ Mindez hosszabb távon, a saját szülőföldjén nyolc országban élő magyarság (részeinek és egészének) népességnövekedési háttérének meggyengülését, majd felszámolódását eredményezheti.

A bekövetkezett változást, s a felvázolt népességfejlődési tendencia megvalósulását az adatok egyértelműen tükrözik. A szomszédos országokhoz került magyarok lélekszáma az elmúlt kilencven év alatt egymillió fővel lett kevesebb. Az 1910. évi népszámlálás szerint az elcsatolt területeken élő magyar nemzetiségűek száma 3 175 000 volt, amely 1991-re 2 667 000-re csökkent (Hoó, 1996,

¹ A 2001. évi magyarországi népszámláláskor kisebbségi nemzeti-etnikai kötődést kinyilvánított külföldön születettek demográfiai jellemzőit részletesen Tóth Ágnes és Vékás János dolgozta fel (Tóth–Vékás, 2004.).

937.). A folyamat ezzel nem állt meg, hiszen tíz évvel később, 2001-ben a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek száma már csak 2 174 921 fő volt. A magyarok népességi térvesztését a százalékos arányok még egyértelműbben tükrözik. A szomszédos országoknak adott területeken élő magyarok aránya ugyanis a Kárpát-medencében élő magyarokéhoz viszonyítva az 1910. évi 32,1 százalékról 1991-re 20,7 százalékra, 2001-re pedig 17,6 százalékra esett.²

A szomszédos országok magyar közösségi létszámának csökkenése, s mivel az áttelepülők fiatalok, a helyben maradtak termékenységének csökkenéséhez, s korstruktúrájuk felfelé tolódásához, az idősek arányának a növekedéséhez vezet. Ezek következtében a magyar nemzetiségűek szórványosodása, a többségi néphez történő asszimilálódása, illetve az általuk lakott területek öszszesűkülésének folyamata még egyértelműbbé válik. Mindezek hatására előbb-utóbb népességcsere következik be, melynek következtében, ha nem is egyszerre, semmissé válnak azok az értékek, amelyeket az addig ott élő magyarok az évszázadok során létrehoztak. *Nem lehet tehát nem felismerni, hogy az áttelepedés következményei rövid és középtávon a kibocsátó közösség, hosszú távon pedig az összmagyarság életlehetőségeinek öszszesűkülését eredményezi.*

Az 1918 után kisebbségbe került magyar nemzetiségűek és utódaik egy részének az egykori központi területre történő áttelepedése tehát – annak ellenére, hogy rövid távon

és közvetlen formában a meghagyott Magyarország lakosainak számát növeli – hosszú távon a magyar népességfejlődés még megmaradt feltételrendszerét teszi egyre szűkösebbé. Az áttelepülők hiánya, mint ahogyan arra rámutattunk, nemcsak a kibocsátó közösség lélekszámát, tagjainak termékenységét csökkenti, s kor szerinti összetételét öregbíti, hanem tovább szűkíti azt a teret, amelyet jelenleg még magyarok „töltenek ki”, laknak be. Ezzel az áttelepülők szubjektív szándékaiktól függetlenül egyrészt elősegítik a még maradt szórványhelyzetbe kerülését, másrészt pedig felgyorsítják a már szórványhelyzetben élő magyarok többségi néphez történő asszimilálódását, s a népességcsökkenés ütemének felgyorsulását. Mindezek eredményeként 1918 óta a nemzetközi vándorlásból származó magyarországi vándorlási nyereség népességpótlásban játszott szerepe, amennyiben azt nem a Magyarországon élők, hanem a magyar népességfejlődés szempontjából vizsgáljuk, teljes mértékben ellentétes azzal a hatással, melyet a vándorlási folyamatok azt megelőzően a népességfejlődés területén eredményeztek. Ezt azonban ki kell még egészítenünk azzal, hogy a *határon túli magyar közösségekhez tartozó személyek* nem csekély részének áttelepedése (*vándorlása*) hosszú távon nem oldja meg a magyarországi népesedési problémákat. Az 1990 utáni bevándorlás eredményeként természetesen kitolódott a *magyarországi lakosság* szám 10 millió fő alá csökkenésének időpontja.² Az

² A környező országokban élő magyarok száma az utolsó népszámlálás adatai alapján a tíz évvel korábbihoz viszonyítva csupán Ausztriában (2001) nőtt 21,2 %-kal. A többi országban csökkent. A csökkenés mértéke Horvátországban (2001) 26,2 %, Magyarországon (2001) 6,6 %, Romániában (2002) 11,7 %, Szlovákiában (2001) 8,2 %, Szlovéniában (2001) 27 %, Szerbiában (2001) 14,7 %, és Ukrajnában (2001) 4 % volt.

² A magyar népesség száma – az országban élő, magukat valamilyen nemzetiséghez tartozóknak valló magyar állampolgárokkal együtt – 2003-ban még 26 474 fővel meghaladta a tízmilliót. 2004-ben számuk 9 986 633, 2005-ben pedig 9 963 775 lett. Annak következtében azonban, hogy az itt tartózkodó külföldi állampolgárok száma 2004-ben 130 109, illetve 2005-ben 142 153 volt, a lakosság száma továbbra is meghaladta a tízmilliót.

alapproblémát, a hazai népesség lélekszámának csökkenését, s a népesség kor szerinti összetételének előregedését azonban a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek áttelepedése, annak támogatása vagy csendes tudomásulvétele nem oldja meg, hanem diszfunkcionális következményei miatt *valószínűleg visszafordíthatatlanná teszi a Kárpát-medencei magyar népesség lélekszámának fogyását s a népesség előregedését.*

A jövő lehetőségei

A népesedési folyamatokat meghatározó tényezők módosítása, befolyásolása rendkívül bonyolult feladat. E folyamatok jellegéből következően rövid távon, három-öt év alatt még a népességfogyás és előregedés ütemének csökkenését sem lehet elérni. Középtávon, tizenöt-húsz év alatt viszont megfelelő népesedéspolitikai intézkedések eredményeként ennek még van esélye. Sikeresek

azonban csak akkor lehetünk, ha a magyar népességfejlődés jövőjét alakító elképzeléseinket a továbbiakban nem szűkítjük le a Magyarországon élőkre, hanem a népességfejlődéssel kapcsolatos, hosszú távú feladatok megfogalmazásakor a magyarságot – szétaraboltsága ellenére – egy egységnek tekintjük.

A fentiekben bemutatottuk: egy esetleges, a magyar nemzetiségűek áttelepedését tudatosan segítő program nemcsak hogy nem oldja meg a hazai népességfogyás problémáját, hanem véglegesen ellehetetleníti a Kárpát-medencei magyar népességfejlődés távlati lehetőségeit. Említettük azt is, hogy az elmúlt másfél évtizedben az ország lakosainak száma azért nem csökkent tízmillió alá, mert a fogyást jelentős mértékben a bevándorlók ellensúlyozták. Ebből pedig logikusan az következik, hogy a migráció révén biztosított népességpótlás szervesen illeszkedhetne a jö-

év	házasság- kötés	élve- születés	halálozás	term. szaporodás, fogyás (-)	házasság- kötés	élve- születés	halálozás	term. szaporodás
					/1000 fő	/1000 fő	/1000 fő	/1000 fő
1960	88 566	146 461	101 525	44 936	8, 9	14, 7	10, 2	4, 5
1970	96 612	151 819	120 197	31 622	9, 3	14, 7	11, 6	3, 1
1980	80 331	148 673	145 355	3 318	7, 5	13, 9	13, 6	0, 3
1990	66 405	125 679	145 660	-19 981	6, 4	12, 1	14, 0	-1, 9
2001	43 583	97 047	132 183	-35 136	4, 3	9, 5	13, 0	-3, 4
2002	46 008	96 804	132 833	-36 029	4, 5	9, 5	13, 1	-3, 5
2003	45 398	94 647	135 823	-41 176	4, 5	9, 3	13, 4	-4, 1
2004	43 791	95 137	132 492	-37 355	4, 3	9, 4	13, 1	-3, 7
2005	44 234	97 496	135 732	-38 236	4, 4	9, 7	13, 5	-3, 8
2006	44 500	99 850	131 500	-31 650	4, 4	9, 9	13, 1	-3, 1

2. táblázat • A természetes népmozgalom főbb adatai, 1960–2006 • *Megjegyzés:* a születéskor várható átlagos élettartam 2004-ben férfiaknál 68,59 év, nőknél 76,91 év. A nettó reprodukciós együttható 2004-ben 0,618. (A 2004. évi halandósági tábla alapján számítva.) *Forrás:* Gyorstájékoztató. Népmozgalom 2005. január-december. Közzététel: 2006. február 27., illetve Gyorstájékoztató. Népmozgalom 2006. január-november. Közzététel: 2007. február 22. www.ksh.hu.

vöbéli népességfejlődési folyamatokba. Ez igaz is lenne akkor, ha az itt letelepedő migránsok zömét nem a Romániában, Szerbiában és Ukrajnában élő magyar közösségek adnák. Mivel ebben a vonatkozásban lényeges változásra az elkövetkező időben sem számíthatunk, ezért addig, amíg a bevándorlók nemzetiség szerinti összetétele nem változik meg, célszerűbb, ha a hiányzó népesség pótlásának nem ezt az útját választjuk.

Akkor hogyan?

A termékenység területén – a házasságkötések számának csökkenése, a válások gyakorisága, az élettársi kapcsolatok, a tudatos gyermektelenség terjedése, illetve más demográfiai tényezők hatására – radikális változás a következő években sem várható. A 2. táblázat adatai alapján 1960-tól kísérhetjük nyomon a természetes népmozgalom főbb területein bekövetkezett elmozdulásokat.

Abban az esetben azonban, ha megvan hozzá a közös akarat, ez a folyamat még lassítható. A nemzetközi tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy azokban az országokban sikerül *a gyermekvállalási kedvet pozitívan befolyásolni*, ahol aktív és komplex szemléletű – a pénzbeli támogatásokat, természetbeni szolgáltatásokat sokoldalú foglalkoztatási rendszerrel is kiegészítő – családpolitika valósul meg (Tárkányi, 2001). Figyelembe véve, hogy a gyermekvállalás a családok részéről hosszú távú befektetés, amelyre kedvezően csak a stabil feltételek hatnak, ezért hazánkban is a parlamenti pártok széles körű konszenzusán alapuló átfogó, kiszámítható, hosszabb távon, tehát választási ciklusokon átívelő stabil, a gyermekvállalást hatékonyan ösztönző s egyben a lakosság preferenciáit és megváltozott gazdasági körülményeit figyelembe vevő népesedéspolitikára és annak

alárendelt családtámogatási gyakorlat megvalósítására van szükség.³

Kiindulópontnak a családot tekintjük, amely a társadalom legősibb önkéntes közössége, a társadalom alapegysége, melynek legfontosabb funkciója az utódok felnevelése. Mivel ma a háztartások többségében minden újszülött gyermek a szegénységbe kerülés esélyét növeli, a családok marginalizálódási folyamatát meg kell állítani (Spéder, 2002). Az anyagi javak igazságosabb elosztása révén elő kell segíteni, hogy mindenki egyforma mértékben részesüljön az utódok felnevelésére fordított, társadalmilag elismert költségekből. A fentiekkel összefüggésben a közgondolkodás olyan típusú átalakítására, megerősítésére van szükség, amelynek eredményeként az élet legfontosabb és legtermészetesebb ajándékaként jelenik meg a családban a gyermek, aki nem teher, nem a szülők, mindenekelőtt az anya karrierjét lehetetlenné tevő csapás. A pénzügyi egyensúlyt rövid távon érvényesíteni kívánó gyakorlattal szemben tehát a távlatos népesedéspolitika – a termékenység és a születésszám emelkedése, illetve a halandósági viszonyok területén történő javulás érdekében – a családot és a családi jellegű együttélési formákat részesíti támogatásban.

Addig is, amíg a népesedési folyamatokban a remélt változást megalapozó népesedéspolitikai koncepciót el nem fogadják, s az azt megvalósító gyakorlati intézkedések meg nem valósulnak (a népességhiány migráció segítségével történő pótlásának diszfunkcionális következményeit is figyelembe véve),

³ Az elmúlt évtized tapasztalatai ebbe az irányba mutatnak, hiszen a családpolitika bármely elemének negatív irányú megváltoztatása azonnali és tartósan kedvezőtlen hatással volt a gyermekvállalási kedvre. S az is megfigyelhető volt, hogy az elvett kedvezményeket hiába adták vissza, korábbi szerepüket már nem töltötték be.

döntően saját forrásainkra támaszkodva a megszületetteket, valamint a már közöttünk élőket „hozzuk” olyan helyzetbe, hogy valamennyien a társadalom aktív tagjaként a munkaerőpiac szereplőivé váljanak.

A népességfogyás ütemének lassítását elősegíthetjük azzal, ha az újszülöttek számára biztosítjuk, hogy felnőve azonos eséllyel kapcsolódhassanak be a magyar társadalom életébe. Ez esetben nem a csecsemő- és gyermekhalálozás további mérséklésére gondolunk, hanem arra, hogy minden újszülött felnőve egészségesen és megfelelő ismeretekkel felvértezve kezdhesse felnőtt életét. Vizsgálatok hiányában nem lehet megmondani, hogy a rossz körülmények között élő családok lehetőségei miatt jelenleg az újszülöttek hány százalékának nincs esélye arra, hogy felnőve bekapcsolódhassanak az ország társadalmi, gazdasági stb. életébe. Arányuk feltételezhetően közel 20 százalékra tehető. Amennyiben az ehhez a csoporthoz tartozó gyermekek felnevelésének normális körülményei megteremtődnek, akkor már 2025-től évente mintegy 18–20 ezer fővel több jól felkészült magyar állampolgár kezdheti meg majd életpályáját.

Tartalékok azonban nemcsak ezen a területen, hanem a halandóság területén is vannak.⁴ Csak az elmúlt tizenöt évben több mint félmillióval többen haltak meg, mint amennyien születtek. A meghaltak számának elmúlt években bekövetkezett mérséklődése ellenére az évenként meghaltak száma továbbra is magas, s ez a jövőben is tartós tendenciaként hat a hazai demográfiai folyamatokra. Ennek ellenére feltételezzük, hogy a fejlettségünkhöz viszonyítva jelenleg még indokolatlanul magas halandóság az elkövetkező évti-

zedekben mérséklődni fog. Ezzel összefüggésben biztatónak tartjuk, hogy az utóbbi években a halálozás „elhalasztása” elsősorban a férfiakat érintette. Ha ez általánossá válik, és végre halandósági „mintaváltásról” beszélhetünk, akkor 2020 után a folyamat pozitív eredményeit a népességcsökkenés ütemének mérséklődése területén már egyértelműen érzékelni lehet.

Jelenleg azonban még sokkal többen távoznak el közülünk az olyan korosztályokhoz tartozók, akik munkájára a társadalom még évtizedekig joggal számíthatna.⁵ Abban az esetben ugyanis, ha a halandóság területén meglévő tartalékainkat mobilizálva pl. a 60. év alattiak halandóságát 2025-ig évenként előbb „csupán” 10, majd 20 százalékkal csökkentjük, akkor a népességcsökkenés ütemének lassításában komoly előrelépést teszünk.

Abban az esetben tehát, ha minden újszülött egészségesen és megfelelő ismeretekkel felvértezve kezdheti meg majd felnőtt életét, illetve ha az idő előtti halálozás okainak felszámolásával a népességfogyás ütemét radikálisan mérsékeljük, akkor – még a jelenlegi szinten konzerválódó termékenységgel – az is – anélkül érhetünk el haladást a lakosság számának megőrzésében, az elöregedés ütemének mérséklésében, hogy ebben fontosabb szerep jutna a szomszédos országokból áttelepülő magyar nemzetiségűeknek. Ezzel az első jelentősnek mondható lépést tesszük meg a magyarság lélekszámának megőrzésében.

⁵ 2004-ben a meghaltak 8,4 %-a tartozott a 15–49 éves korosztályhoz, és 9,9 % a 60–65 évesekhez. Feltételezésünk megvalósulása esetén évente több mint 2400 honfitársunk maradhatna még közöttünk.

⁴ Magyarországon évente másfélszer több férfi hal meg, mint átlagosan az Európai Unió országaiban.

Kulcsszavak: *magyar népességfejlődés, termékenység, be- és kivándorlás, népességfogyás, öregedés, halandóság*

IRODALOM

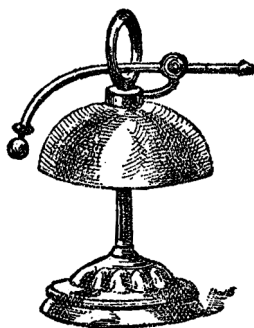
Hoóz István (1996): A nemzetiségi struktúra átalakulása a Kárpát-medencében. Statisztikai Szemle. 74, 11, 930–939.

Népszámlálás 2001. (2001): Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

Spéder Zsolt (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest, 68–84. o.

Tárkányi Ákos (2001): Népesedéspolitika Nyugat- és Észak-Európában. In: Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.): *Népesedés és népeséspolitikai Századvég*, Budapest, 482–507. o.

Tóth Ágnes – Vékás János (2004): Határok és identitás. In: Kovács Nóra – Osvát A. – Szarka L. (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III.* Akadémiai, Budapest, 135–190. o.

A HADTUDOMÁNYI BIZOTTSÁG MÚLTJA – A HADTUDOMÁNY JELENE

M. Szabó Miklós

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár
Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem
Szabo.Miklos@zmne.hu

A Hadtudományi Bizottság múltja

A katonatudósok, a hadtudomány művelői – visszafogott szerénységgel, de mégis – büszkék arra, hogy egyrészt a mai Akadémiánk, az egykori Magyar Tudós Társaság alapítója: gróf Széchenyi István katona volt, a 4. huszárezred első lovasszázadosa, másrészt meg a kezdetek kezdetétől volt katona tagja e kiemelkedő grémiumnak. Jogosan mutatott rá erre a tényre e téma legkiemelkedőbb kutatója: „A Magyar Tudományos Akadémia alapítói mindenkor természetesnek és szükségesnek tartották, hogy a Tudós Társaságnak, vagyis a Magyar Akadémiának gondja, munkálkodása minden tudományra, így a hadtudományra is kiterjedjen.” (Ács, 2004, 53.) Ezt a törekvést fényesen bizonyítja Széchenyi István mellett – aki természetesen a Tudós Társaság ügykörébe tartozónak tekintette a „hadi tudományokat” – unokabátyja: gróf Festetics László 1826. június 27-én kelt adománylevele is. Ebben – egyebek mellett – rögzítette, hogy az évi 10 000 forintos adományának 600 forintos kamatját „egy a mathesis osztályában, különösen hadi tudományok körül dolgozó tagnak rendelte”. (Szabó József, 1995, 883.)

Ebből is kitűnik, hogy kezdetben a hadi tudományokat művelőket a IV. Mathematikai Osztályba sorolták (1830–1845), ahol Kiss Károly főhadnagy (később ezredes), hadtudományi író már 1831-ben levelező, 1840-ben pedig rendes taggá választották.

Annak következtében azonban, hogy a *Rendszabás* minden tag számára egyértelművé tette: „A Magyar Tudós Társaságnak egyedül csak az van téve céljává, hogy munkálkodása által hazánkban a tudományok és szépművészek honni nyelven műveltessenek.” (Szabó József, 1995, 883.), s ez a katonáknak is nagyon fontos küldetésükké vált, „egyenruhások” más osztályokban is eredményesen működtek. Így például az első két – ráadásul „egyből” – rendes tag: Kisfaludy Sándor őrnagy, költő és öccse, Kisfaludy Károly főhadnagy, író-költő (1830) a Nyelvtudományi Osztályhoz tartozott. De a további „akadémikusok” már ekkor egyértelműen érzékeltették a hadtudomány interdiszciplináris jellegét. Így pl. az 1832 márciusában levelező taggá választottak közül Baricz György mérnökkari alezredes, *hadtudományi író, műfordító*, valamint báró Lakos János vezérör-

nagy, *hadtörténész, író*, illetve a külső tagsággal megisztelt Zách János Ferenc ezredes, *csillagász* esetében nem jelöltek osztály-hovatartozást. Mellettük levelező taggá választották még Kállay Ferenc hadbíró százados (később őrnagy) *jogász, filozófus, őstörténészt* (már 1832. szeptember 1-én rendes tag!) és Szontágh Gusztáv százados *filozófus, esztéta, kritikust*, mindkettőt a Filozófiai Osztályból.

Ezt követően „tiszult a helyzet”, mivel az 1837. szeptember 7-én levelező – de egy év és egy nap múltán már rendes – taggá választott Tanárki Sándor Mihály őrnagy hadtudományi író a Mathematicai Osztályt erősítette, akárcsak a levelező címet 1840 szeptemberében elnyert Taubner Károly evangélikus tábori lelkész, matematikus, író. Az 1844. december 24-én levelező taggá választott Korponay János főhadnagy (később ezredes) és Mészáros Lázár alezredes (később altábornagy) – a szabadságharc majdani honvédelmi minisztere – már egyértelműen hadtudományi írók voltak. Nekik, valamint Kiss Károlynak köszönhetően az egy rendes és két levelező tag 1845. november 23-án létrehozhatta a IV. Mathematicai Osztály Hadtudományi Alosztályt, ami ebben a formájában 1858. december 19-ig működött. Az ebben a periódusban utolsóként – 1847. december 23-án – levelező taggá avanszált Martony Károly vezérőrnagy hadmérnök, hadtudományi író szintén a Hadtudományi Alosztály tagja volt.

Ha akárcsak néhány székfoglaló címét nézzük: *Mi okozta a francia köztársaság harcnyereségeit? Mi adott oly hatalmas befolyású sikert?* (Kiss Károly); *A hadtudományok az álladalmak, s különösen magyar hazánk fenntartására életbe ható fontosságáról* (Tanárky Sándor Mihály); *Hadi földírás* (Korponay

János); *A katonaságról* (Mészáros Lázár), vagy belelapozunk a *Mathematicai Műszótár*-ba (1834), esetleg a *Hadi Műszótár*-ba (1843), akkor ezek meggyőznek arról, hogy a Magyar Tudós Társaság katona tagjai nagyon sokat tettek a hadtudomány nemzetközi eredményeinek közkinccsé tétele, a korszerű magyar katonai szakterminológia létrehozása, a hadtudomány magyar nyelven való művelése érdekében. Ezzel nem kevesebbet tettek, mint hogy hozzájárultak az önálló magyar hadügy és honvédelem megalapozásához, ezáltal ahhoz, hogy az 1848/49-es magyar szabadságharc kiemelkedő sikereket ért el – ha átmenetileg is!

Nos ennek a ténynek, valamint annak következtében, hogy a katonatudósok többsége nem zárkózott a (hadi) tudomány elefántcsonttornyába, hanem aktív részesévé is vált a polgári forradalomnak és szabadságharcnak, nemcsak személyükben szenvedtek a megtorlásoktól, hanem a szépen szárba szökő hadtudomány is. Így nem tekinthető véletlennek, hogy 1858. december 19-ével megszüntették a Hadtudományi Alosztályt, s a katonatudósok 1870. május 27-éig ismét – ezúttal az V. – Matematikai Osztályban „felolvadva” folytatták küldetésüket.

A hosszú szilencium a katona tagok választására is kiterjedt. Így a következő levelező tagként, csak 1858. december 15-én választották meg Hollán Ernő honvéd ezredes (később altábornagy) hadmérnököt (rendes tag: 1861. dec. 20., tiszteleti tag: 1872. máj. 24., igazgató tag: 1892. máj. 5.), illetve 1863. jan. 13-án Asboth Lajos ezredes hadtudományi író.

Ezen a nehéz helyzeten – mint a magyar valóság minden területén – az 1867. évi kiegyezés hozott pozitív változást. Itt nem is elsősorban arról van szó, hogy – minden bizonnyal gesztusként – 1878. június 14-én Rudolf Fe-

renc Károly József főherceg altábornagy, trónörökös a Matematikai és Természettudományok Osztálya, 1884. május 4-én pedig József Károly Lajos királyi herceg lovassági tábornok, nyelvész a Nyelv- és Széptudományi Osztály választotta tiszteleti taggá. Fontosabb és valós teljesítményt honoráló volt viszont Kápolnai Pauer István őrnagy (később ezredes), hadtudományi író levelező taggá választása 1881. május 19-én, aki székfoglalójában *A hadtudomány viszonya a többi tudományokhoz* kérdését vizsgálta.

Ez a periódus a hadtudományi kutatás szempontjából (is) rendkívül fontossá vált, hiszen „Az 1880-as években, a közös hadseregben folyó összbiradalmi érdekű hadtudományi kutatások mellett növekedett a m. kir. Honvédségnél folyó nemzeti szempontú, de magyar kormányzati érdekű hadtudományi kutatómunka is. A hadtudományok rendszeres művelését szükségessé tette, hogy a honvédségnél magyar nyelv volt a szolgálati nyelv, a katonai nevelés és kiképzés a csapatoknál magyar nyelven folyt, a katonai felsőfokú képzés a Ludovika Akadémián magyar nyelven történt, a honvéd alakulatok tisztikarai tudományos egyesületeket működtettek. Mindezek a szervezeti formák a hadtudomány és katonai ismeretek magyar nyelven való művelését, fejlesztését és terjesztését szolgálták, és hatályos tényezőként működtek közre a tudományos értékek közreadásában, és a magyar katonai irodalom fellendítésében.” – mutatott rá Ács Tibor. (Ács, 2004, 55.) Mindezek következtében tehát a dualizmus korában jelentősen fellendült – részben a III. Matematikai és Természettudományi Osztály kebelében – a hadtudományi kutatás.

Erre hivatkozva, az új levelező tagság lendületével, már az 1881. november 14-i osztályülésen javasolta Kápolnai Pauer István

egy *Hadtudományi Bizottság* létrehozását. Azt javasolták, hogy írásban nyújtsa be javaslatát, amit a december 21-i ülésre el is készített, ám most a nem kellő kidolgozottság, részletezettség volt a halogatás indoka. Az alapos kiegészítést végre a III. Matematikai és Természettudományi Osztály ülése elfogadta, de mert több kérdésben meghaladta kompetenciáját, magasabb szintre: „az összes akadémiahoz” terjesztette fel. Nos, e legfelsőbb fórum 1882. május 22-én pozitívan fogadta a kezdeményezést, ezért felhívta az Akadémia mindhárom osztályát, hogy delegáljon 3-3 főt a téma megvitatására. Ennek pozitív állásfoglalása után a Magyar Tudományos Akadémia összes ülése felhívta a III. Osztályt a Hadtudományi Bizottság megalakítására. Ezt követően az Akadémia 1883. május 16-i nagygyűlése helybenhagyta a nyolc állandó bizottság újra-, illetve megalakítását.

A megalakult Hadtudományi Bizottság elnökévé Hollán Ernő tiszteleti tagot, előadójává pedig Kápolnai Pauer István levelező tagot választották. Megalkották az ügyrendjét is: „A Hadtudományi Bizottság feladata: a.) a hadtudományok fejlődési folyamatának figyelemmel kísérése és ismertetése; b.) a magyar hadtörténelmi események tanulmányozása és szakszerű ismertetése; c.) a hadművészetnek a magyar nemzetnél való fejlődésére vonatkozó adatok gyűjtése, feldolgozása és kiadása.” (Szabó József, 1995, 885.)

Mint látható, Kápolnai Pauer Istvánnak elévülhetetlen érdemei vannak a Hadtudományi Bizottság életre hívásában és tevékenységének beindításában. Ugyanakkor az is vitathatatlan, hogy a minőségi ugrást e téren az 1886-ban bizottsági előadóvá választott Rónai Horváth Jenő honvéd főhadnagy tevékenysége eredményezte. Ekkor merült fel először a Hadtudományi Bizottság osztály-hovatar-

tozásának a kérdése, azaz átkerüljön-e a II. Bölcséleti, Társadalmi és Történettudományok Osztályához, avagy maradjon a III. Osztály kebelében. Az e kérdés vizsgálatára alakult különbizottság egyrészt megállapította, hogy „Az Ügyrend I. §-a, mely az akadémia egyes osztályainak körébe tartozó tudományokat felsorolja, a hadtudományokat »az alkalmazott mathem. és természettudományok közé vette fel«”. Másrészt viszont hivatkozott az Ügyrend 51. §-ára is, ami a Hadtudományi Bizottság fő feladatait határozta meg. Ez a rész viszont egészen másként fogja fel a hadtudományokat, amikor „Önálló irodalmi művelésüket két irányban tűzte ki céljául: »úgymond: a.) a magyar hadtörténelmi események tanulmányozása és szakszerű ismertetése által; b.) a hadművészetnek a magyar nemzetenél való fejlődésére vonatkozó adatok gyűjtése, feldolgozása és kiadása által«”. (Szabó József, 1995, 885–886.) Ennek alapján azt állapította meg a különbizottság, hogy ezek kívül állnak mind az alkalmazott matematika, mind a természettudományok körén, miközben a legszorosabban kötődnek a „történelmi tanulmányokhoz”. Sőt, arra is rámutatott, hogy a másik két feladat: a hadtudomány fejlődési folyamatának figyelemmel kísérése, illetve a hadtudományi remekművek magyarra fordítása és kiadása sem követeli meg a III. Osztályhoz tartozását. Mindezek alapján javasolta a Hadtudományi Bizottság áthelyezését a II. Osztályhoz, amit viszont a Magyar Tudományos Akadémia 1886. október 22-i összes ülése elutasított.

Bár ezek az évek a Hadtudományi Bizottság prosperáló periódusai voltak, mégis jelentős ellentmondást is magukban foglaltak. Korszakos jelentőségűnek tekinthető ugyanis, az az 1887. december 27-i döntés, amely elhatározta a *Hadtörténelmi Közlemények* ki-

adását. Ez új szakfolyóirat feladatául a következőket szabta „a magyar hadi történetírás fejlesztését s közvetve a hadi tudományok, különösen a hadtörténelem iránti érdeklődés felébresztését célozza, mivelégből eredeti, forrástanulmányokon alapuló hadtörténelmi értekezéseket, tanulmányokat, hadtörténelmi események szakszerű feldolgozásait, adalékokat, levéltári adatokat, s egyébbb kútforrások ismertetését stb. közli; mindezek csak az 1815-ik évi időszakig terjedhetnek s újabb keletű események tárgyalása ki van zárva;” (Szabó József, 1995, 886.)

Bár – mint látható – tettek egy halvány utalást a hadi tudományok „közvetett” művelésére, a hadsereg vezetése „jóindulatának” megnyerése érdekében siettek leszögezni: „nem egy hadtudományi, hanem hadtörténelmi folyóiratot kíván létesíteni, melynek feladata nem az általános hadi tudományok ápolása, hanem a magyar hadi történetírás fejlesztése... a magyar hadtörténelemnek, mint önálló tudományágnak művelése”. Ezt az állítást sietett alátámasztani az Akadémia elnöke is a honvédelmi miniszternek írt levelében, hangsúlyozván, hogy „Az Akadémia az általános hadtudományok egész körét továbbra is a Ludovika Akadémia Közlönynek engedve át, kizárólag a magyar hadi történetírás fejlesztését tűzi ki feladatául... Minélfogva a két folyóirat nemhogy egymással versenyezni fog, de egymást kiegészíteni és támogatni van hivatva”. (Szabó József, 1995, 886.)

Mindenesetre ebben az időszakban vette kezdetét a hadtörténész katona-akadémikusok – közel – „egyeduralma”, hiszen Rónai Horváth Jenő százados (később altábornagy) 1888-ban történt levelező taggá választását (tisztelési tag; 1910) követően – egyetlen személy kivételével – csak hadtörténészeket ért ez a megtiszteltetés.

Mind a Hadtudományi Bizottság, mind az Akadémia elnökének a katonák irányában – fent jelzett – gesztusa természetesen csak a *Hadtörténelmi Közlemények* tartalmára vonatkozott. A Hadtudományi Bizottság ugyanis 1891-ben kiadta a Rónai Horváth Jenő által szerkesztett *Zrínyi Miklós hadtudományi munkáit*, továbbá az ekkor indított *Magyar Hadtörténelmi Könyvtár* sorozataként 1893-ban, Szécsi Mórnak *Az osztrák-olasz háború 1866-ban* című könyvét (mint látható, csak a *Hadtörténelmi Közlemények*-re vonatkozott az 1815-ös limit – Sz. M.), valamint 1895–97-ben Rónai Horváth Jenő *Magyar hadi krónikájának* I. (*A honfoglalástól a mohácsi vészig*) és II. kötetét (*A mohácsi vésztől a legújabb korig*).

Sajnos, ez a „szárnyalás” rövid ideig tartott, egyrészt azért, mert nem sikerült meggyőzni a hadtudomány művelésének monopóliumát féltékenyen védő katonai vezetést, másrészt, mert a Hadtudományi Bizottság két meghatározó személyiségét elveszítette: a budapesti honvéd gyalogezred parancsnokává kinevezett Rónai Horváth Jenő ezredes a megnövekedett szolgálati elfoglaltságára hivatkozva kénytelen volt lemondani a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztéséről, a helyébe megválasztott új szerkesztő, Bárczy Oszkár pedig elhalálozott. Mindennek következtében valóságba került a Hadtudományi Bizottság, sőt felmerült az önfelosztás gondolata is. Emellett ismét felvetették annak lehetőségét, hogy a továbbra is működő bizottság kerüljön át végre a II. Osztályhoz. Egy újabb vizsgálódással ismét sikerült „elaltatni” ezt a törekvést. Így, többéves huzavona után, a II. Osztály Történelmi Bizottsága csak 1906. november 10-én tudta egyértelműen rögzíteni, miszerint: „A hadtörténelemnek, mint a magyar történelmi kutatásokkal szorosan összefüggő feladat-

nak művelését a saját körébe tartozónak ismeri el s ezért teljes készséggel járul hozzá az indítvány azon részéhez, hogy az 1898 óta megszűnt Hadtudományi Bizottságnak, mely különben is túlnyomó nagy részben nem a szorosabb értelemben vett s a III. osztályba tartozó hadtudományt, hanem a történelmi bizottság feladatai körébe vágó magyar hadi történelmet művelte, nagybecsű folyóirata, a *Hadtörténelmi Közlemények*, a történelmi bizottság gondozásában ismét megindíttassék.” (Szabó József, 1995, 888.)

Mivel ennek anyagi fedezetét a honvédelmi miniszternek kellett vállalnia, további levezetések sorára volt szükség. Végül, csak megszületett a Magyar Tudományos Akadémia és a Honvédelmi Minisztérium közös „Luca széke”, amikor is az MTA 1909. november 29-i közös ülése határozatban mondta ki a II. Osztály keretében a *Hadtörténelmi Bizottság* felállítását. Az Ügyrend szerinti feladata „a magyar hadtörténelmi kútforrások és egyéb emlékek felkutatása, kiadása és feldolgozása. Közlönye a »Hadtörténelmi Közlemények«”. (Szabó József, 1995, 888.)

A bizottság 1910. január 7-i alakuló ülésén Rónai Horváth Jenő altábornagyot választotta elnökéül, majd halálát követően, 1915-ben Forster Gyula tiszteleti tagot. Bár 1917-ben – megint csak inkább protokolláris céllal – tiszteleti tagságot kapott József Ágost főherceg, de a valós megtiszteltetés két évtized után érte a katonatudósokat, amikor 1918 májusában levelező (1935-ben rendes) taggá választották a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztőjét, Pilch Jenő ezredes, hadtörténész.

A gesztuspolitika folytatásaként a Hadtörténelmi Bizottság elnökévé választotta József főherceget, aki azonban a posztját csak három évvel később foglalta el. Ő sem tudott azonban változtatni a világháború, a forradalmak,

Trianon, a gazdasági világválság stb. kedvezőtlen hatásain. A *Hadtörténelmi Közlemények* megjelentetése többször elmaradt, illetve összevont számokat tudtak csak kiadni. E történeti periódusban még Gyalóky Jenő ezredes (levelező tag: 1926. október 18., rendes tag: 1936. május 14.) és Markó Árpád ezredes (levelező tag: 1934. május 14.) hadtörténészek, a Bölcséleti, Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának tagjai, valamint Varga Lajos ezredes zoológus, hidrobiológus (levelező tag: 1940. április 26.), a Matematikai és Természettudományok Osztálya Természetrajzi Alosztály, Biológiai és Orvosi Tudományok Osztálya tagjaként került be a magyar tudomány panteonjába.

Bármilyen rögzös is volt a magyar katonatudósok elmúlt bő évszázados útja, mindez eltörpült amellet a szégyenteljes döntés mellett, mely szerint a Magyar Tudományos Akadémia 1947. június 3-i nagygyűlési osztályülése kimondta, hogy a Hadtörténeti Bizottság fölöslegessé vált, majd 1949. szeptember 29-én a még élő két katona levelező tagot „visszaminősítette” tanácskozó taggá. Igaz, 1952-ben tudományos tevékenysége elismeréseként Varga Lajosnak a biológiai tudományok doktora, Markó Árpádnak pedig a történettudományok kandidátusa címet adományozta, ezzel együtt is, a katonatudósok több mint fél évszázadra elveszítették képviselőtüket a Magyar Tudományos Akadémián.

Az újabb kibontakozás lehetőségét az 1962. esztendő hozta meg azzal, hogy megalkult a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottságának Hadtudományi Szakbizottsága, melynek eredményes tevékenységét bizonyítja az a tény, hogy közreműködésével 1994-ig 284 fő szerzett *a hadtudományok kandidátusa* és harminc-

nyolc fő *a hadtudományok doktora* fokozatot. (Ács, 2004, 58.) Ez alapozta meg azt az örömteljes fordulatot, ami az 1970-es évek elejére következett be az MTA-nak a hadtudományt érintő megítélésében. Erdei Ferenc főtitkár szerint ugyanis „A szervezéstudomány terén a világtörténelemben a hadtudomány járt az élen Julius Caesartól vagy Hannibáltól kezdve... egy folyamatos katonai szervezéstudomány van, amelynek vannak hadművészeti, stratégiai elemei, és van alapvető klasszikus katonai szervezési anyaga... a hadtudomány klasszikus hagyományai és modern tapasztalatai lényegesek a polgári élet számára is”. (Ács, 2004, 58–59.)

A hadtudománynak ez a mind nagyobb mérvű társadalmi és tudományos elismertsége oda vezetett, hogy az MTA IX. Osztálya az 1994. szeptember 5-i ülésén pozitív döntést hozott az MTA IX. Gazdasági és Jogtudományok Osztálya *Hadtudományi Bizottsága* meg-, illetve újjáalakulásáról. Ez a bizottság „csak” jogutódja a korábbi Hadtudományi, illetve Hadtörténeti Bizottságnak, mivel – a kor parancsának megfelelően – lényegesen szélesebb körre terjed ki tevékenysége. A társadalmi rendszerváltások sorozata Közép- és Kelet-Európában, az egykori Szovjetunió utódállamaiban; a nemzetközi helyzet gyökeres megváltozása; az Európai Unió és a NATO kiszélesedése; a Magyar Honvédség korszerűsítésének parancsoló szükségszerűsége; az új veszélyek és kihívások stb. új helyzet elé állították a hadtudósokat. Mindez közrejátszhatott abban, hogy – bár a Magyar Tudományos Akadémiához viszonyítva némi késéssel, ugyanakkor minden korábbi honvédelmi vezetéstől eltérően! – a Honvédelmi Minisztérium az 1994. november 24-én megtartott tudományos konferencián hivatalosan is *elismerte a hadtudomány autonó-*

miáját és a Magyar Tudományos Akadémiához való tartozását.

A Hadtudományi Bizottság – korábban említett – minden korábbinál szélesebb hatókörét jól foglalják össze az alapidokumentumok. Így, az Akadémiai Törvény, az Alapszabály és az Ügyrend előírja, hogy a Hadtudományi Bizottság az Akadémiának a tudományos szakmai követelmények és meghatározott célok hatékonyabb érvényesítése érdekében szervezett tudományos bizottság; a tudományágak, illetve tudományágak közötti (interdiszciplináris) szakterületek szerint szervezett egysége. „A Hadtudományi Bizottság, mint tudományos bizottság, ellátja az MTA feladataiból a tudományra háruló teendőket, elvégzi mindazt a tevékenységet, amellyel a IX. Osztály megbízza. Ennek keretében a bizottság:

- figyelemmel kíséri az általa gondozott tudományág (hadtudomány) hazai helyzetét;
- tudományos üléseket és konferenciákat szervez;
- állást foglal a hadtudomány körébe tartozó vagy a tudományág szempontjából jelentős tudományos, tudománypolitikai, kutatásszervezési és személyi kérdésben;
- véleményt nyilvánít a tudományág területén működő kutatóintézetek és támogatott kutatóhelyek tevékenységéről, továbbá a hadtudomány szempontjából jelentős pályázatokról, és a véleményt megküldi a IX. Osztálynak;
- a IX. osztály felkérésére elvégzi a diszciplína kutatóműhelyeinek értékelését;
- a hadtudomány körében javaslatot tesz a IX. Osztály könyv- és folyóirat-kiadási tervéhez; részt vesz a *Magyar Tudományos Akadémia Doktora* cím odaítélése tárgyában megindult eljárások lefolytatásában

és a nyilvános vitát követően a IX. Osztály javaslatának kialakításában.” (Ács, 2004, 61.)

Ezt a jelentős és szerteágazó feladatkört jelenleg két akadémikus, huszonnyolc tudomány doktora, 135 tudomány kandidátusa, százötven PhD-fokozatos, összesen 275 fő igyekszik ellátni, legjobb tudása szerint. Közülük került ki két közgyűlési doktori képviselő, két osztálytanácskozási jogú tag, egy osztályelnök-helyettes. (Ács, 2007, 5.)

A hadtudomány jelene

Az előzőekből egyértelműen kitűnik, hogy ha a hadtudomány jelenlegi képviselői méltóak akarnak lenni elődeikhez, illetve meg kívánnak felelni a kor rendkívül bonyolult kihívásainak, akkor egyik központi küldetésük a hadtudomány folyamatos korszerűsítése, fejlesztése. Ezt a tevékenységet azonban nagyban bonyolítja az a tény, miszerint a *biztonság területén a jelenlegi időszakban minden elem mozgásban van. Gondoljunk csak a biztonságfelfogások és a haderők szerepének, szerkezetének átalakulására; a fegyveres küzdelem jellegének radikális megváltozására (afganisztáni, iraki háborúk); a globális és a nemzeti stratégiák, valamint a katonai doktrínák összhangjának zavaraira; a szövetségi együttműködés, a döntési mechanizmusok vagy a fejlesztési erőforrások biztosításának nehézségeire stb. Az átrendeződések világszerte olyan új problémákat vetnek fel, amelyek többféle megközelítést tesznek lehetővé. Éppen ezért a jelenkor megismeréséhez, illetve a megfelelő válaszok kidolgozásához nélkülözhetetlen a tudomány hozzájárulása.*

Az instabilitás azonban nem lehet a tudomány nézőpontja! A változó időszak nem alkalmas sem az osztályozásra, sem fogalomalkotásra, ugyanakkor új kutatásokat moti-

válhat. Jelenleg a közfigyelem – különösen a fejlett országokban – intenzíven irányul a biztonság összetevőire. A biztonsági szféra szereplői tovább differenciálódtak: nemcsak az államok és az államok fölötti, hanem az államok alatti szereplők is fokozták aktivitásukat. Látható azonban, hogy a biztonság nem minden régióban abszolút érték. Többen véljük, hogy a világ a totális telekommunikációs ellenőrzés mellett sem vált biztonságosabbá.

A hadtudomány jelenkori felelőssége, lehetőségei és határai sem egykönnyen meghatározhatóak, hiszen maguk is *további részekre tagolódnak*, mindenekelőtt: a nemzetközi katonai akciókban, műveletekben való részvételre, mint a tapasztalatszerzés nélkülözhetetlen eszközére; az alkalmazott, azaz a gyakorlati és az elméleti kutatás, valamint az oktatás területeire.

Részleteiben:

1. *Az amerikai paradigma*: a politikai, gazdasági, valamint a technikai és a katonai stratégia egybekapcsolása. Észre kell vennünk, hogy az amerikai stratégiai gondolkodásban ismét megnőtt a politika, a gazdaság és a haderő együttes, összetartozó szerepének elsődlegessé tétele a nemzeti érdekek érvényesítésében. Ez az elv természetesen nem újkeletű, mint ahogy egyes szakértők hangsúlyozzák, hiszen Jean-Baptiste Colbert, az ismert francia államférfi már a XVII. század második felében megvalósította az ipar, a kereskedelem, a pénzügyek, a tudomány, valamint a haderő összehangolt fejlesztését. Az abszolút hatalom, a gazdasági növekedés, a haderőfejlesztés, illetve a háborúk a merkantil gazdasági koncepcióban egymást erősítő faktorként voltak. Az Amerikai Egyesült Államok nemzeti biztonsági stratégiája csak megerősíti ezt az összefüggést, mert a gazdasági növekedés a szabad vállalkozásra, a szabadkeres-

kedelemre, a szabadpiacra, továbbá az energia biztonságára épül, amelynek egyik fontos garanciája a haderő. A gyakorlati élet ezen tapasztalata irányította rá a figyelmet az energia, a technika, a tudás, valamint a haderő szerepére az új jelenségek kutatásában.

2. Mielőtt a szűkebben vett hadtudományal foglalkoznánk, röviden reflektálni kell az *alkalmazott katonai műszaki tudomány* fontosságára is a jelen helyzetben. A NATO védelmi prioritásai között jelentős helyet kapnak: a különböző technológiák, az információorientált rendszerek, valamint a fegyverorientált rendszerek. A katonai terület minden fázisa átment a mikroelektronikus kor differenciálódásán és a nagyobb egységekbe való integrálódásán. A műszaki tudomány műhelyének egyik meghatározó bázisa a Honvédelmi Minisztérium Technológiai Hivatala. A technikai fejlődés azonban nem növeli automatikusan a haderő képességeit! Általában a műszaki és a technikatudomány fejlődése mutat rá a társadalomtudományok fontosságára, az innovatív és egyáltalán a produktív gondolkodás jelentőségére, valamint az a tény, hogy az egyik legnagyobb biztonsági kockázattá maga az ember vált, bizonyos társadalmi, kulturális, ideológiai meghatározottságában. Utalhatunk Martin Heidegger 1934-ben megfogalmazott gondolatára – amely ismét aktuálissá vált –, hogy egyetlen kor számára sem jelentett olyan megoldatlan problémát az ember, mint a mai kor számára.

3. A *társadalomtudományok* jellemzője, hogy a társadalom sajátos tere/terepe a tudományos munkának, mert nemcsak a kutatás tárgya, hanem mozgása, relációi szüntelenül információkat termelnek mind az oktatás, mind a további kutatások számára. Ebben a folyamatban születnek nemcsak a gyakorlat, hanem a kutatás tárgyainak kondíciói is. A

kutató maga szintén ennek a szüntelen mozgásnak a része. E jellemzőkből adódik, hogy a társadalomtudományok eredményei tekintetében érvényességek vannak, de végérvényességek nincsenek! Vonatkozik ez a hadtudományi kutatómunkára is.

A hadtudományon belül szintén differenciáltabb struktúra kezd kibontakozni, miáltal újraértékelődött az interdiszciplinaritás. Azt mondhatjuk, hogy „*Előtérbe került a hadtudomány komplex értelmezése (a védelemtudomány fogalmának megjelenése); összeolvadtak, összefonódtak a hadtudomány, a politikatudomány, a vezetés- és szervezéstudomány, valamint más tudományok fogalomkörének egyes határterületei.*” (Szabó Miklós, 2004, 44.) Gondoljunk arra, ha például az intellektuális és a szakmai érték, valamint a rekrutációs bázis mozgásának összefüggéseit vizsgálja egy kutató, akkor azonnal legalább három-négy másik területtel is kapcsolatba kerül, így a szociológiával, a demográfiával, az oktatással és nem utolsósorban a közgazdaságtannal. A hadtudományban a társadalomtudományok közül a szociológia már a 70-es évektől jelen van, a 90-es évek elején megjelent a kommunikációelmélet, az elmúlt években pedig a kulturális antropológia is. Mindezek növelik a tudomány specifikusságát, az adott terület megismerésének analitikusságát.

A hadtudomány a világ sajátos értelmezése, amelyhez megfelelő koncepciókkal és fogalmi készletekkel, kategóriákkal rendelkezik. A hadtudományon belül is *különböző műhelyek körvonalazódnak*:

a.) *A tradicionális hadtörténelmi*, amely jelentős eredményekkel rendelkezik, különösen a vonatkozó ismeretek felhalmozásában. A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen folyó, ilyen irányú kutatásoknak is egyik fő bázisa a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum,

de említeni kell a bécsi *Kriegsarchiv*-ot is, bővebben nem térve ki a környező országok hasonló intézményeire, ahol kutatóink dolgoznak.

b.) *A harcászati és hadászati műhely*, amely jelentős mértékben az alkalmazott témakörökkel foglalkozik, ezért ebben részt vesznek a Honvéd Vezérkar, valamint a haderőnemi parancsnokságok. A hadtudomány normatív tudományként elveket szolgáltat a gyakorlat számára.

c.) *A biztonság*, amely – Arnold Toynbee kategóriáival kifejezve – a kihívások és a válaszok kérdéskörével, míg a hadügy szociológiája, valamint a katonapedagógia pedig a felkészítés elméleti kérdéseivel foglalkozik, amelyben részt vesz a Nemzetvédelmi Egyetem Kossuth Lajos Hadtudományi Kara és annak Társadalomtudományi Intézete, továbbá az egyetem Stratégiai Védelmi Kutató Központja. A két utóbbi intézmény a társadalom felé nyújt kapcsolódási felületet. A döntéselőkészítő empirikus kutatások műhelye az előbb már említett Társadalomtudományi Intézet Szociológia, Pszichológia és Pedagógia Tanszéke, amely évente három-négy reprezentatív empirikus kutatást végez a Magyar Honvédségben. Főbb kutatások: a környezetvédelem (NATO-kutatás), a szerződéses katonák, a kommunikáció, a haderőn belüli korrupció, avagy a magyar társadalom honvédséggel kapcsolatos attitűdjei (ez utóbbi magyar–szlovák–cseh közös kutatás volt), továbbá a hadtudósok, a Magyar Honvédség nyugállományú és leszerelt tagjainak helyzete témakörében folyt. Részt veszünk továbbá az OTKA kutatási programjaiban is, mint például: az elitkutatásban (Huszár Tibor akadémikus vezetésével).

Hadtudományi Bizottságunk 2004 novemberében tartotta meg a Köztestületi

Tagok I. konferenciáját, amelyen értékeltük a hadtudósok helyzetét. Ekkor fogalmazódott meg, hogy „*A katonatudósok ma szűkebb kutatási területüket többnyire néhány fős kutató teamekben kutatják, és tudomásuk szerint az országban is csak kis létszámú hasonló tudású és tapasztalatú, kutatói attitűdű tudóskollégát ismernek. Ez azt jelzi, hogy alapvetően intenzív és erőteljes személyes kapcsolatok jellemzik a hadtudósok munkáját. Saját tudományos teljesítményeik kapcsán elmondják, hogy mindenekelőtt szakmai elismertségük, elfogadottságuk és a kutatáshoz rendelkezésre álló anyagi, infrastrukturális feltételeik jobbakként az átlagosnál. Viszont a kutatási témáik támogatásához való hozzájárulásuk lehetőségei, illetve jövedelmi megbecsülésük lényegesen rosszabbak annál, mint amit témájuk, munkájuk megérdemel, illetve mint amit a többi kutatási területhez viszonyítva indokoltnak tartanak. Ennek a következménye, hogy a magas elismertségű és jó feltételű kutatógárda tudása kihasználását, támogatását és anyagi megbecsülését messze a lehetőségei szintje alatt érzi... Mindössze 6 %-uknak nem volt önálló kötete, 2–5 önálló kötete volt 35 %-uknak, 6–10 önálló kötet között produkált 29,4 %-uk, és 5 %-uk 10 fölött publikált könyveket. A hazai szakmai folyóiratokban – az utóbbi négy évben csaknem negyedik – II és III publikáció között jelentetett meg” – állapította meg a kutatási jegyzőkönyv. (Szabó János, 2005, 51.)*

Ami a lehetőségeket és a feladatokat illeti:

A jelzett három hadtudományi műhely (kiegészülve a katonai műszaki tudományokkal) olyan fontos irányokban kutat – amelyre Vizi E. Szilveszter elnök úr is rámutatott a *Magyar Honvéd* 2004. december 17-i számában megjelent interjújában –, mint a haderő háborús és békeműveletei, a válságkezelés, az informatikai és a felderítő eszközök korsze-

rűsítése, a katonaeorvosi kutatások, miközben nem csökken a hadtörténelmi kutatások szerepe sem.

A hadtörténelmi kutatások centrumában a XX. század főbb biztonsági folyamatai állnak. A katonaeorvosi kutatások az emberi szervezet fizikai-pszichikai terhelhetősége, ellenálló képessége és a már károsodott funkciók helyreállítása, valamint a vegyi és biológiai fegyverek elleni védelem orvosi kérdéseivel foglalkoznak. A katonai műszaki kutatások fő irányai: a vezetési, kommunikációs és informatikai rendszerek korszerűsítése; az A(tom)B(akteriológiai)V(egy) fegyverek és a katasztrófák elleni védelem, továbbá az infrastruktúra fejlesztés. A fegyveres erők alkalmazásával összefüggő kutatási területek: a haderő részvétele a nem katonai jellegű fenyegetettség elhárításában; a válságkezelés lehetséges módjai; a védelmi tervezés rendszere, valamint a lehetséges NATO-alkalmazások elvei, eljárásai és rendje. (A jelzett feladatok hangsúlyozta a Köztisztviselői Tagok első konferenciája is.)

A modern háborúkról egyre több munka jelenik meg, amelyekkel kapcsolatban szakértőink hangsúlyozzák, hogy „*a hazai tudományos műhelyekben megindult a háború jelenlegi és a belátható jövőben is korszerű fogalmának és tartalmának kialakítására irányuló tevékenység. Ez a munka azonban csak akkor lehet sikeres és eredményes, ha abban a politika, a filozófia és a hadtudomány legjelesebb művelői egyesítik erőfeszítéseiket*”. (Bognár, 2005, 25.) Azzal, hogy megszűnt a hadtudomány tárgyának szűken önmagára irányuló reflexiója, a kutatásban új tudománysszakok keletkeztek. Mindenekelőtt a biztonságelméletet, a hadügy komplex szociológiáját, a katonai személyközi kommunikációt, valamint a honvédelmi jogot kell megemlíteni. E tudo-

mányszakok módszertani tekintetben is megújították a magyar hadtudományt.

A hadtudomány nemcsak regisztrálja az új jelenségek eltéréseit bizonyos szabályszerűségektől, hanem az eltérések összetevőit, azok okait is vizsgálja. A köznapokban is szembe-tűnő feszültség az emberi szabadságjogok és a biztonság között van, de nem kevésbé érzékeny probléma a környezettudat és a biztonság kapcsolata – gondoljunk a NATO által is szorgalmazott lokátorállomás telepítésének több éve tartó nehézségeire. Demokratikus viszonyok között a biztonság kérdéseiről eredményes és szakadatlan kommunikációt kell folytatni a társadalommal, még akkor is, ha időnként ez a süketek párbeszédének tűnik! A jelzett területeken a személyes kutatások jelentősek. Kutatóink több ponton szintén közreműködnek az országos kutatási programokban, például az elitkutatásban.

További célunk a hadtudományi kutatások szempontjából, hogy javuljon az egyre nagyobb adatbázisok közötti kapcsolat; a hazai és a nemzetközi információs piacon való hatékonyabb jelenlét; a rendelkezésre álló erőforrás- és humánerőforrás-gazdálkodás és a kutatómódszertani felkészültség.

Talán az sem vitatható, hogy a biztonság oktatási kérdés is. Az oktatás a védelmi szektor szempontjából stratégiai ágazat. Meg kell jegyezni azonban, hogy a változásokban a katonai felsőoktatásnak nem volt akkora lehetősége, mint azt gondoltuk. A katonai felsőoktatásban szükség van a társadalomtudományok intenzív jelenlétére a kulturaközvetítés, a szakemberképzés, a tudományos kutatás, a doktori képzés, valamint a védelmi szektorban szolgálatot teljesítők viselkedésmintáinak orientálása, az európai kulturális és szövetségi identitás alakítása szempontjából. Az oktatás erősíti a problémacentrikus,

innovatív gondolkodásmódot, mert a szakmai képességek, valamint az emberi kvalifikációk arányában nőhet a cselekvési önállóság. Alapvető célként fogalmazódik meg, hogy a felkészítés magas színvonala hasson ki a professzió gyakorlásának minőségére is. Ezt nagymértékben elősegítheti a katonai felsőoktatásban működő két doktori iskola, ahol a mintegy kétszáz doktorandusszal folyó munka eredményeként a hadtudományi doktori fokozat megszerzésével a társadalom szakértői rétege egy specifikus területen erősödik, amit a modern társadalom differenciálódása is szükségessé tesz.

Véleményünk szerint a tudomány felelősségén belül a *hadtudomány felelőssége* is összetett, úgymint: az igazság kutatására mint tárgyi megismerésre; a kapott eredmények értelmezésére, pontos megértésére, a belőlük levont következtetésekre; valamint a cselekvési, viselkedési stratégiák ajánlására vonatkozó felelősség.

A hadtudományban az igazság kutatása, a valóság megismerése, szabályszerűségeinek vizsgálata – gondoljunk az indítérendszerre (érdekek, motívumok, értékek, szokások, szükségletek, meggyőződések stb.) – szisztematikus kritikusságot igényelnek, függetlenül a szövetségi elkötelezettségektől. A politika definíciói nem segítik a megértést, hiszen megemlíthetjük a „szükséges háború” vagy az „elkerülhetetlen háború” amerikai fogalmait, amelyek az iraki háborúval összefüggésben hangzottak el; esetleg a terrorizmus több mint harminc fogalmát, amely a deduktív módszertant problematikusá teszi. A civilizáció fejlődésével a háborúk gyakorisága nem csökken, mi több, az indulati küszöb minden eddiginél alacsonyabb. A hadtudománynak is jelen kell lennie – és jelen is van! – az igen összetett információs piacon, különösen a

krízishelyzetek időszakában. Ez a részvétel a szakértelemhez kötődik.

Az ellentétek természetét új módon kell felfogni, mert a strukturális konfliktusok sokaságával, valamint új veszélyforrásokkal találja szemben magát a kutató. Négy főbb területet emelhetünk ki a XXI. század megalapozott globális veszélyforrásai közül: a nukleáris és a biotechnológiákat, valamint az információ és a terrorizmus problémáját. A katonai szakértőink azonban úgy vélik: „*Egy hozzánk hasonló nagyságrendű országtól csak az várható el, hogy a nemzetek közösségében erejéhez mérten részt vegyen a globális veszélyek elhárítására irányuló közös gondolkodásban és cselekvésben. Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy a regionális és a helyi-specifikus veszélyek feltérképezése a magyar biztonságpolitika elsőrendű feladata, bár leküzdésük úgyszintén elsősorban a NATO, az Európai Unió és más, világ- és regionális szervezetek közreműködésével valósítható csak meg.*” (Deák, 2001, 18–19.)

Az iszlámmal való jelenkori találkozás valóságos kulturális sokként érte a Nyugatot. A terrorista akciók esetében jelentőséget kell tulajdonítanunk azok katonai vonatkozásainak, így a tüzerőnek, a mobilitásnak, a logisztikának, valamint az összehangoltságnak. A jelzett veszélyforrások hatékony összefogásra kényszerítik a szövetségeseket is – bár ezen összefogás hatékonysága, eredményessége mind távolabbinak tűnik napjaink iraki szemüvegén keresztül!

Nem véletlen, hogy a magyar hadtudomány legjobbjai kiemelt figyelmet fordítanak napjaink problémáira, s ezen belül is a terrorizmus elleni nemzetközi küzdelem tapasztalataira, azok általánosítására. Így például dr. Kőszegvári Tibor nyugállományú vezérőrnagy, *professor emeritus*, arra hívta fel a figyelmet, miszerint az ellene való sikeres küzde-

lem egyik fő akadályja az, hogy akcióinak helyét és idejét, erejét, alkalmazandó fegyvereit és eszközeit nehéz előre jelezni. Ugyanakkor a terrorizmus fő fészkeinek felszámolására indított iraki és afganisztáni hadműveletekből is az a tanulság vonható le, hogy „a helyi lakosság zöme nem fogadta lelkesedéssel és támogatással az Egyesült Államok vezetésével bevetett külföldi, más vallású és kultúrájú katonákat, és ellenük gerillahadviselést folytat. A gerillahadviselés elleni katonai műveletek más módszereket és eszközöket követelnek, mint a viszonylag kis létszámú terrorista csoportok (szervezetek) elleni küzdelem. A terrorizmus elleni aszimmetrikus harcot folytató katonai erők felderítő támogatása bonyolultabb és összetettebb, mint a hagyományos (szimmetrikus) hadműveleteknél. Ez abból adódik, hogy a terrorista szervezetek nehezen ismerhetők fel; a terrorműveletek céljai gyakran keverednek a politikai és gazdasági érdekekkel; a különböző terrorista csoportok törekvései (szándékai) igen változékonyak. A felderítő támogatás sikere elsősorban a személyek által végzett felderítésen (HUMINT), továbbá a fejlett technikai felderítő rendszerek szakszerű felhasználásán alapul... a felderítés szervezésekor kerülni kell a sablonokat; a felderítő támogatást, az alkalmazott erőket és eszközöket szorosan össze kell hangolni a katonai művelettel; törekedni kell a felderítő tevékenységek rugalmasságára és erőfeszítéseinek egyesítésére; szükség van a jól kiképzett (nyelveket és a helyi szokásokat ismerő) személyi állományra, a felderítési adatok gyors és szakértő elemzésére és továbbítására”. (Kőszegvári, 2007, 9–10.)

Bonyolítja a helyzetet – s egyben növeli a felderítés fontosságát – az a tény, hogy a terrorista erők egyre könnyebben juthatnak a

legkorszerűbb eszközökhöz, vegyi és biológiai fegyverekhez, valamint sugárzó harcanyagokhoz.

Ügyszintén egyre inkább kutatni kell olyan – korábban szükségtelen, de jelenünk koalíciós, missziós tevékenységéből egyre parancsolóbban adódó – témákat, mint NATO-, illetve ENSZ-feladatokra kiküldött katonai kötelékek *nagy távolságra történő szállítása, továbbá a többnemzeti katonai erők vezetése.*

Ami a *hadtudomány határait* illeti: a hadtudomány mint társadalomtudomány kutatja tárgyának történeti, harcászati, hadműveleti, hadászati, ill. humán erőforrás-területeit. A katonai-műszaki tudomány kutatja tárgyának technikai, logisztikai aspektusait. A felsorolt területek a katonai gondolkodás síkjait is reprezentálják. A harcászati, hadműveleti és hadászati szintek magukba foglalják a katonai vezetést, valamint a felkészítést. A kutatásban időhatárok nincsenek, ugyanakkor a NATO-csatlakozással a katonai gondolkodás térbeli határai jelentősen kiszélesedtek, de hozzá kell tennünk, hogy a globális stratégiai gondolkodás politikai kategória. A geopolitikai aspektus már meghaladottá vált az európai katonai gondolkodásban.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a bevezetőben jelzett átalakulások során és a változásokban a hadtudomány határai elmozdultak, tárgya bővült, fókuszponttá vált a stratégiai gondolkodás, a nemzetközi kapcsolatok és biztonságelméletek, a terrorizmus, a katasztrófaelhárítás, a békefenntartás, a civil-katonai kapcsolatok (CIMIC), a média-kommunikáció (PR), az európai biztonsági és védelmi identitás (ESDI), valamint a pszichológiai műveletek (PSYOPS) területén.

Az amerikai stílusú demokráciákban szorosabb kapcsolat alakult ki a gazdaság, a tudomány és a haderő között. Az egyes nem-

zeti stratégiák csak egy-egy variációját képezik az elveknek. A hadtudomány tárgyának, a fegyveres küzdelemnek az interdiszciplináris kapcsolódási pontjai jelentősen bővültek.

A hadtudomány korszerű és adekvát módja a jelenlegi, feszültségektől, sőt fegyveres küzdelmekről sem mentes valóság kutatásának. A háború még nem csak elméleti probléma. A magyar hadtudomány kutatási problémáit orientálja a történelmünk nyomán kialakult érzékeny látásmód, valamint stratégiai helyzetünk Európában. Felelősek vagyunk – Ács Tibor kifejezésével – a *magyar anyanyelvű hadtudomány fejlesztéséért.*

Természetesen az egyéni kutatásokban is vannak konjunkturális témák. A magyar hadtudomány mint társadalomtudomány figyel az új jelenségekre, sokrétűen kutatja bővülő tárgyát. Így például az elmúlt hónapok egyik aktuális kérdése magának a hadtudománynak a korszerű definiálása. Bognár Károly, a hadtudomány doktora és mások megfogalmazására reflektálva, Kőszegvári Tibor arra a következtetésre jutott – több hazai és külföldi szakember véleményének szembesítését követően –, miszerint „megállapítható, hogy számos egymástól eltérő megfogalmazása van a hadtudománynak. Korunk veszélyeit és kihívásait elemezve úgy vélem, szükség van az e veszélyek elhárítására és a kihívásokra választ adó katonai erők tevékenységét előkészítő és irányító hadtudomány fogalmának újszerű meghatározására a következők szerint: *A hadtudomány a nemzetközi és nemzeti biztonságot fenyegető kihívások és veszélyek ellen alkalmazott katonai erők és eszközök sikerét meghatározó elméleti tételek és gyakorlati tapasztalatok összefoglaló ismeretrendszere.* Kérem kollégáimat és a hadtudomány mai problémáival foglalkozó szakembereket, hogy kritikával és javaslatokkal te-

gyék teljesebbé kissé vázlatosan megfogalmazott gondolataimat és javaslataimat”. (Kőszegvári, 2007, 13.)

Mint e rövid visszatekintésből és összefoglalóból is – remélhetőleg – kitűnik, bár a hadtudomány művelői meglehetősen rögzös úton jártak az elmúlt közel száznyolcvan évben, de kiemelkedőt alkotva megteremtették a magyar katonai szaknyelvet, a magyar hadtudományt és terjesztették a korszerű hadtörténelmi ismereteket. Mindennek elis-

meréseként nyolc rendes, tizenkilenc levelező, hét tiszteleti és három külső taggal gazdagítva az egyetemes magyar tudományt. Napjaink katonatudósai ezen a mezsgyén haladva, sokszor semmivel sem könnyebb viszonyok között igyekeznek megfelelni mind elődeik, mind a kor elvárásainak.

Kulcsszavak: *Hadtörténeti Bizottság, amerikai paradigma, interdiszciplinaritás, biztonság, ABV-fegyverek, lokátorállomás*

IRODALOM

Ács Tibor (2007): „Borúra derű”. *Hadtudomány*. 17.

Ács Tibor (2004): Jubilál a Magyar Tudományos Akadémia Hadtudományi Bizottsága. *Hadtudomány*. 3–4.

Bognár Károly (2005): A háború fogalmának, tartalmának múltja, jelene és jövője. *Új Honvédségi Szemle*. 8.

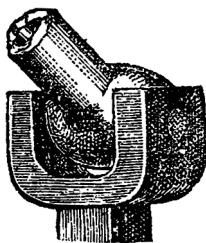
Deák Péter (2001): *A biztonság változó tartalma, értelmezése a 21. század elején. Külpolitika. tavasz–nyár*,

Kőszegvári Tibor (2007): A hadtudomány mai problémái, területe és fogalma. *Hadtudomány*. 17, 1. 8–14.

Szabó János (2005): Magyar hadtudósok helyzete, jövőképük. *Új Honvédségi Szemle*. 4. 46–55.

Szabó József (főszerk.) (1995): *Hadtudományi Lexikon*. M–ZS. Magyar Hadtudományi Társaság, Bp.

Szabó Miklós (2004): A hadtudomány tárgyának változásai a 60-as évektől napjainkig, a tudomány főbb eredményei. *Hadtudományi Tájékoztató*. 1. 24–40.

A RÓMAI JOG A XXI. SZÁZADBAN

Hamza Gábor

akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár
ELTE Római Jogi Tanszék
gabor.hamza@ajk.elte.hu

1. Az európai államok jogának alapját alkotó római jog szerepe kiemelkedő az európai jog egységesítésének folyamatában. (Knütel, 1994, 244. skk) A római jog továbbélése mellett szóló körülmény, hogy európai viszonylatban ma is érvényesül a privát autonómia és a szerződési szabadság. (Hommelhoff, 1994, 340.) Kétségtelen azonban, hogy a római jogban gyökerező privát autonómia és szerződési szabadság bizonyos területeken viszonylagos jelentőségűvé válnak. Ez a helyzet például a fogyasztóvédelem körében. A polgári jogi forgalom gyengébb pozícióban lévő résztvevőjének, a fogyasztónak hangsúlyozott és erősebben kiépített jogi védelme kétségtelenül relativizálja a privát autonómia és a szerződési szabadság elvét egy adott magánjogi rendszeren belül. A közösségi jog ugyanis kétségtelenül indukál bizonyos, a felek szerződési szabadságát veszélyeztető tendenciát.

Fontos szerepet tölt be a római jog az egységes európai joggyakorlat kialakításában. A *ius commune* (közös jog vagy régebben használatos szakkifejezéssel „közönséges jog”) korában európaszerte egységes „jogi munkastílus” érvényesült, éppen a jogászok közös nyelve, a római jog révén. Az egységes magánjog a jogrendszerek „nemzetivé” válását követően vált a múlt részévé. A napjainkban egyre nagyobb mértékben nemzetközivé váló

jogászképzés, melynek integráns részét alkotja a római jog oktatása, hosszabb távon a magánjog harmonizálását eredményezheti. (Ranieri, 1990, 10. ssk)

2. A római jog több korszak jogát jelenti. A római jog értelmezhető úgy, mint egy, a XII táblás törvénytől a iustinianusi kodifikációig fejlődő és Iustinianus által egységes rendszerbe foglalt „kodifikált” jogrendszer, melynek a mai jog számára is legfontosabb része a jogtudósi jogot tartalmazó *Pandekta* vagy más elnevezéssel *Digesta*. Római jog alatt értendő azonban a iustinianusi kodifikáció (joganyag) alapján a középkorban a glossátorok és a kommentátorok, majd a humanisták és a „pandekták modern gyakorlata (*usus modernus Pandectarum*)” képviselői által kialakított általános európai érvényű jog (*ius commune Europaeum*) (Riccobono, 1979, 5. sk) is. Joggal vetődik fel a posztklasszikus kori római jog kapcsán a klasszikus római jog kontinuitásának kérdése. Az újabb irodalomban uralkodónak tekinthető az a nézet, mely szerint a posztklasszikus kori római jog nem azonosítható valamiféle „dekadens” joggal, hanem sokkal inkább előzménye a középkorban „feltámadt” *ius Romanum*-nak. (Iglesias, 1965, 380. sk.) Végül pedig római jognak tekinthetjük a XIX. században a pandektisták által kialakított ún. *heutiges römisches Recht* anya-

gát is.¹ Kétségtelen nyilvánvalóan az, hogy a klasszikus római jog és a XIX. századi, a iustinianusi Pandektán alapuló pandektisztika (pandektajog) között a különböző történelmi körülményekből adódóan jelentős különbségek mutatkoznak. William W. Buckland és Arnold D. McNair joggal írják, hogy a Papinianus és a Bernhard Windscheid követte módszer között nem sok kapcsolat mutatható ki (Buckland – McNair, 1936). Vitán felül áll például az, hogy a *Willentheorie*, amely áthatja az általános részt, Immanuel Kant tanaiban gyökerezik. Ennek ellenére kétségtelen az, hogy az akarati doktrínának vannak római jogi előzményei. (Hamza, 1997, 109. skk.)

Figyelemmel arra, hogy a Gustav Hugo, Georg Arnold Heise, Christian Friedrich Mühlenbruch, Friedrich Carl von Savigny, Georg Friedrich Puchta, Bernhard Windscheid által ún. *pandektakönyvbe* foglalt *heutiges römisches Recht* (*ius Romanum hodiernum*) hatása nem korlátozódott Németországra, hanem egész Európában – beleértve Angliát, a skandináv országokat és Oroszországot is – ismert, sőt nemegyszer alkalmazott jog volt. A *heutiges römisches Recht* a római jogi hagyományokra épülő, azokban gyökerező jog *ius commune Europaeum*-nak is tekinthető. Utalnunk kell azonban arra, hogy a *ius commune Europaeum*-nak tekintett római jog alatt csak a római magánjogot értették.

3. A római joghoz kapcsolódó recepció kifejezés, amely a helyes értelmezés szerint nem valamiféle „kultúrokkupációt” jelent,

hanem sokkal inkább – legalábbis németországi viszonylatban – a jognak egyfajta „tudományossá válásával” egyértelmű fogalmat. A római jog recipiálása Németországban római jogi alapokra épülő szellemi tradíciót jelent, ami csak kisebb mértékben kötődik egy meghatározott tételes jogi rendszerhez.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a római jog komoly szerepet tölt be természetjogi tanok kialakulásában is. A római jogtudósok ama törekvése, hogy a *ius civile*-t a *ius naturale*-ből vezessék le, alapvető ismérve a XVI. és XVII. századi természetjognak is. A római jog hatása kimutatható a keresztény-skolasztikus természetjogban is. A racionalista természetjogi tan követőjének számító Hugo Grotius esetében a római jog „tekintélye” annak „*imperium rationis*-ként” való elfogadásával áll összefüggésben. A „pandektatudomány” és a természetjog „ötvözése” azonban nem következik be, ami egyfelől a természetjog közjogias szemléletére, másfelől a természetjogász professzorok – mint ezt az elsősorban morálfilozófiával foglalkozó Christian Wolff példája is mutatja, kiváltképpen filozófiai érdeklődésére vezethető vissza.

4. A XIX. századi pandektajog Georg Friedrich Puchta megfogalmazása szerint a római alapokon nyugvó német magánjog általános elmélete, amelynek funkciója és jelentősége a magánjogi rendszer alapjainak kialakulásában és továbbfejlesztésében van.

Német földön való kialakulása ellenére sem helyes kizárólag német pandektisztikáról beszélni, mivel ez az irányzat nem csupán a „gemeines Recht doktrínáját” (Paul Koschaker) jelenti, hanem már kialakulásától kezdve Németország határain túl is jelentős befolyásra tesz szert.

Elegendő ebben a vonatkozásban a pandektisztika angliai hatására gondolni. John

¹ A *heutiges römisches Recht* kifejezés – igaz, a római mellett a holland jelzővel kiegészítve – ma is használatos a Dél-afrikai Köztársaságban (*hedendaagse romains-hollandse reg*). A „mai római–holland jogra” utal címében és tartalmában az 1937-ben alapított *Tydskrift vir Hedendaagse Romeins-Hollandse Reg* folyóirat.

Austin, aki jogelméletét Jeremy Benthamtól vette át, a jogi fogalmak elemzésében a német pandektisztikát követi. Jellemző módon Savigny *Das Recht des Besitzes* című művét mesterműnek tekinti, és azt valamennyi jogi munka közül a legtekélyesebbnek tartja. Utalunk továbbá arra, hogy Sir Henry Maine 1861-ben publikált *Ősi jog*-ában is kimutatható a pandektisztika hatása. (Hamza, 1999) Maine a római jog ismeretének szükségességét a jogösszehasonlítás oldaláról vizsgálja. Nézte szerint a római jogot nem azért kell ismereni, mert az a múltban az angol joggal közös vonásokat mutatott, hanem azért, mert a jövőben a két jog egyre közelebb kerül majd egymáshoz.

Tény, hogy a római jog és az angol jog számos intézménye, konstrukciója között hasonlóságok mutathatók ki.² Kétségtelen ugyanakkor az is, hogy a római jog és a sajátos történelmi feltételek mellett formálódó angol jog között nem lényegtelen a szemléletben mutatkozó különbség. A római jog lényegi jegye az, hogy jogtudósi jog, amely általában nem kötődik korábbi bírói döntéshez. A jogtudósi jog értelmezése viszont eltérő lehet annak függvényében, hogy melyik tudományos irányzathoz tartozó kutató interpretálásáról van szó. Savigny szerint a *Juristenrecht* fogalmi sajátossága a szisztematizálás, vagy pontosabban a tendenciaszerűen a rendszerbe foglalásra való törekvés. Ez a szemlélet különösen szemléletes módon jut kifejezésre a *System des heutigen Römischen Rechts* című művében. Egészen más oldalról vizsgálja ezt a problematikát Rudolf von Jhering, aki ellenfele a jogpozitivizmusnak. Hamarosan felvetődik a jogtörténet és a jogösszehasonlítás egymástól való elhatárolásának kérdése. Vita-

tott például az, hogy a római jog recepciója Németországban a jogtörténet körébe tartozik-e. Ugyancsak kérdéses, hogy a római jog más antik jogokkal való kapcsolatának, egyes intézményeinek más jogok megfelelő intézményeitől származásának problémái csak az akkor már önálló tudománynak tekintett jogösszehasonlítás tárgykörébe tartoznak-e.

Úgy tűnik, hogy a jogösszehasonlításnak a történeti szemlélet előtérbe kerülésével együtt járó kibontakozása magát a jogtörténetet is háttérbe szorítja. Az Adolf Bastian-féle *Elementar- und Völkergedanke* ma már teljesen feledésbe ment, de a XIX. század második felében uralkodó teóriája alapján a jogtörténet, amely az egyszer „meg történt” vizsgálata szorítkozik és a „természeti törvények” alapján való fejlődést alapul vevő jogösszehasonlítás egymástól különböző kategóriák.

A *ius Romanum* jogtudósi jog jellege hangsúlyozottan kerül kiemelésre Paul Koschakernél az *Europa und das römische Recht* című művében. Koschaker a római jogban az „abszolút magasságba” emelt jogpozitivizmus hatékony ellen-ideáltípusát látja. Koschaker a római jogot *Juristenrecht*-nek tekintve hangsúlyozza az angol joggal való éles szembenállást. Az angol jog ugyanis egyértelműen bírói alkotta jog, ami nyilvánvalóvá teszi a két jog közötti eltérést. A *ius Romanum* viszont nem tekinthető precedensjognak.

5. Európa az utóbbi évtizedekben identitását a szorosabb együttműködésben keresi. A gazdasági előnyökkel járó technokrata szabályok ezt az összetartást nem tudják megfelelő módon biztosítani mindaddig, amíg az egyes államok ragaszkodnak ahhoz, hogy elsősorban saját különleges múltjukra tekintsenek vissza. Európának közös eredetre és gyökerekre kell visszatekintenie, amely sokkal korábbi, mint a XIX. század. A közös

² A római jog angliai hatására nézve lásd Hamza, 2002. 81–83., 184–189.

gyökerek keresésében nem elegendő a francia forradalom koráig visszamenni. Ugyancsak nem elegendő a VI. századtól a X. századig terjedő korszakig visszamenni, amely az európai államok alapításának kora. A középkor legjelentősebb szellemi hatalma, az egyház példája mutatja, hogy az ún. nyugati kultúra ún. szekunderkultúra, amelyet döntően befolyásol a görög-római antikvitás. A középkori Németország például döntően kolostorok és püspöki városok kulturális hatása alatt állt, amelyeknek nagy részét, különösen a legősibbeket, még a rómaiak alapították. A *Corpus Iuris Civilis* nem csupán a középkorban volt befolyással a jog és a kultúra fejlődésére. Példaként említhetjük, hogy Immanuel Kant *Metaphysik der Sitten* című munkájában éppúgy, mint Max Weber – aki maga is a római jog művelője volt – jog-szociológiájában lehet a római jogra való hivatkozással találkozni.

6. Az egységesülő Európában a jog területén döntő szerephez juthat a természetjogban is gyökerező – mint erre már Cicero is rámutatott a különböző népek közös jogát, gyökerét keresve – római jog két területen is. Az egyik területet a jogegységesítés jelenti, a másikat pedig a tendenciaszerűen a konvergencia irányában haladó jogalkalmazás, ítélkezési gyakorlat. Az Európai Közösség(ek) Európai Parlamentjének 1989. május 26-án elfogadott határozata (OJ 1989 C 158/400) felszólította a tagállamokat, hogy törekedjenek magánjoguk (polgári és kereskedelmi joguk) egységesítésére.³ Az EK e határozata értelmében bizottságot hozott létre, melynek

feladata a tervezet, illetve tervezetek kidolgozása. (Großfeld – Bilda, 1992, 426.) 1994-ben az Európai Unió Európai Parlamentje május 6-án kelt határozata (OJ 1994 C 205/518) ismét felszólította az EU tagállamait arra, hogy a belső piac kiépítése érdekében egységesítsék magánjoguk bizonyos területeit. Az Európai Parlament 2001. november 15-én újabb határozatot (OJ 2001 C 255/1) fogadott el a tagállamok polgári és kereskedelmi jogának közelítéséről (approximation, rapprochement, Rechtsangleichung, riavvicinamento). (Hamza, 2003)

A római jog szempontjából igen jelentős a Giuseppe Gandolfi paviai professzor által irányított, nem kis hányadban római jogászokat magában foglaló nemzetközi akadémia. Ennek keretében működik a *Groupe d'étude pour le droit européen commun* (GEDEC), melynek tagjai az európai szerződési jogot tartalmazó kódex megszövegezésén munkálkodnak. A kódextervezet alapját az 1942-es olasz *Codice civile* negyedik könyve képezi.

7. S bár nem dőlt még el az, hogy Európának jelenleg szüksége van-e egyáltalán egységes jogra, nyilvánvaló, hogy a jogegységesítés a polgári (magánjogi) törvényhozás területén perspektivikusan valamilyen formában – ha nem is minden területen egyforma mértékben – elkerülhetetlen. Kérdéses azonban a jogegységesítés megvalósításának konkrét útja. A római jog szerepe, amely történetileg az európai jogegység alapját alkotja, döntő lesz ebben a kétségtelenül még hosszú ideig tartó folyamatban. Angliában a *common law*, amely csak nevét tekintve azonos a *ius commune*-val, a római joggal csak áttételesen áll kapcsolatban. Más kérdés természetesen, hogy történeti vonatkozásban a *common law* – ezt maguk az angol jogászok és jogtudósok is egyre erőteljesebben hangsúlyozzák – va-

³ A magánjog területén folyó jogegységesítés antik előzményeire nézve is lásd Maroi, 1933, 7. sk., 15. Theophrastos lényegében ugyancsak jogegységesítés célját szolgáló *Peri nomónjának* jelentőségére nézve lásd Hamza, 1998, 17. skk.

lójában római jogi alapokra épül.⁴ A *common law* és a kontinentális jogrendszerek közeledésének az utóbbi években jó példája az 1999. november 11-én a brit parlament által elfogadott *Contracts (Right of the Third Parties) Act*, amely elismeri a harmadik személy javára szóló szerződést, amelyet a római jog – hasonlóan az ügyleti képviselőhöz (agency) – csak nagyon későn, „vonakodva” ismert el.

A jogrendszerek konvergenciájának tekintetében különösen Lord Mackenzie-Stuart nevét lehet megemlíteni. Lord Mackenzie-Stuart hívta fel a figyelmet arra, hogy túlhangsúlyozzák a kontinentális jogok és az angol *common law* közötti különbségeket, amelyek nem is annyira lényegesek. Konkrét jogesetek kapcsán hívja fel erre a figyelmet, különös tekintettel arra a hároméves periódusra, amikor ő maga volt az elnöke a luxembourgi Európai Közösségek Bíróságának.

A magánjog, s ezáltal a római jog (*ius commune*) formai értelemben vett hatályvesztése a kodifikálás ténye által, távolról sem jelenti azt, hogy a római jog jelentőségét veszti. A római jog időhöz nem kötött, „időfeletti” jelenség (*phénomène supratemporel*) jellegére Otto Brusiin mutat rá. (Brusiin, 1963, 30. sk) A római jog dogmatikai értékei – Emilio Betti ennek kapcsán ír az ún. *dogmatische Methode*-ről – alapján a modern jog művelője számára is forrás. A jogi romanisztikai irodalomban egyöntetűnek tekinthető nézet szerint a római jog *formai értelemben* vett hatályon kívül helyezése nem befolyásolja a jogalkalmazásban és jogalkotásban betöltött szerepét. A római jog ugyanis olyan országokban – pl. Spanyolország egyes területein – is közvetlenül alkalmazható jogforrás, amelyekben a magánjog vagy annak legnagyobb része kodifikált. A

jog általános elvei alkalmazhatósága által olyan országokban is – például Olaszország –, amelyekben a törvény értelmében a római jognak ez a kiegészítő jogként (*diritto suppletorio*) történő alkalmazása nem nyer elismerést.

8. Az európai magánjog fejlődésében a konvergencia egyre nagyobb szerephez jut. Joggal ír több szerző is a *common law* és a *civil law* közötti különbségek relativizálódásáról, sőt egyenesen eltűnésükről több jogintézmény körében. A kötelmi jog területén a kontinentális jog több intézménye, konstrukciója recepció tárgya az angol jogban. Figyelmet érdemlő terminológiai vonatkozásban az, hogy egyes angol szerzők az *English private law* kapcsán kifejezetten utalnak a római jogi hagyomány szerepére. (Birks, 2000)

Az európai országok magánjoga, igaz, eltérő mértékben és különböző történelmi tradíciókra épülve, a római joghoz kapcsolódik. Ez egyre nyilvánvalóbb az egyes „jogterületek”, „jogcsaládok” közötti, sokszor politikai szempontok által motivált különbségek csökkenésének, sőt eltűnésének periódusában. A római jog különböző mértékű „befogadásának”, recepciójának nem képezi akadályát az eltérő kulturális, civilizációs hagyomány sem. Erre tekintettel indokolt az európai magánjog fejlődésének átfogó, összehasonlító elemzésénél a római jog kiemelkedő szerepét figyelembe venni. A római jog és a római jogi hagyomány, amelynek körében a pandektisztika – s tegyük hozzá, nem csupán a német pandektatudomány – teszi lehetővé a jogközelítést, sőt a jogegységesítést a magánjog területén.⁵

A ma jogtudósa, a modern jog művelője számára is aktuálisak Hugo Grotius (1583–1645) szavai a római jog szerepéről. Grotius nem volt képromboló, aki kevésre tartotta

⁴ Ez vonatkozik pl. olyan alapvető jelentőségű jogintézményre, mint a szerződés; lásd Gordley, 1991.

⁵ A polgári törvénykönyv funkciójára, szerepére nézve történeti vonatkozásban lásd Ferrante, 2002.

volna a római jogot. Jellemző a Hamburgból nem sokkal az *Inleydinge tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid* megjelenése után írt levele, amelyben azt írja, hogy semmi nem méltóbb egy *homo nobilis*-hez, mint a jog tanulmányozása. (Lásd: Meulenbroek, 1966, 204. sk.; vö. még: Zimmermann, 1992, 31. sk.)

Vonatkozik ez elsősorban annak a jognak a tanulmányozására, amely az embereket és a népeket összeköti. A *hazai jog* (ius patrium) ebben a vonatkozásban már másodlagos szerepet tölt be. Ugyanakkor a *hazai jog* nem csekély hányada is a római jog elemeiből tevődik össze, amelyet a legtöbb nép recipiált. A római jog ismerete azért is elengedhetetlenül

szükséges, mert annak egy hatalmas és hosszú ideig fennálló birodalom gyakorlati jogi bölcsessége szolgált alapjául. A római jog azokon a területeken is érvényes, amelyeket a rómaiak nem hódítottak meg, azaz e jog nem a fegyverek, hanem az igazság erejével érvényesül.

A római jog döntően ezért válhat az utóbbi évtizedekben kétségtelenül háttérbe szorult összehasonlító jogi kutatások alapjává, és tölthet be a XXI. században is kiemelkedő szerepet a jogalkotásban és a jogalkalmazásban.

Kulcsszavak: *common law*, *ius commune* *Europaeum*, *jogegységesítés*, *jogösszehasonlítás*, *kodifikáció*, *közösségi jog*, *pandektajog*, *természetjog*

IRODALOM

- Birks, Peter (ed.) (2000): *English Private Law*. I-II. OUP, Oxford
- Brusiin, Otto (1963): Aspects philosophiques du droit romain. In: *Mélanges en l'honneur de Jean Dabin*. Paris, 30 sk.
- Buckland, William W. – McNair, Arnold D. (1936): *Roman Law and Common Law. A Comparison in Outline*. CUP, Cambridge
- Ferrante, Riccardo (2002): *Dans l'ordre établi par le Code civil*. La scienza del diritto al tramonto dell'illuminismo giuridico. Giuffrè Editore, Milano
- Gordley, James (1991): *The Philosophical Origins of Modern Contract Doctrine*. OUP, Oxford
- Großfeld, Bernhard – Bilda, Karen (1992): Europäische Rechtsangleichung. Zeitschrift für Rechtsvergleichung Internationales Privatrecht und Europarecht. 33, 426.
- Hamza Gábor (1997): *Az ügyleti képviselő. Dogmatikai és elméleti vizsgálatok az antik jogoktól napjainkig*. Rejtjel, Budapest, 109. skk.
- Hamza Gábor (1998): *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek*. Complex, Budapest, 17. skk.
- Hamza Gábor (1999): Sir Henry Maine és az összehasonlító jog. Állam- és Jogtudomány. 40, 31–50.
- Hamza Gábor (2002): *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 81–83., 184–189
- Hamza Gábor (2003): Legal Traditions and Efforts to Unify (Harmonize) the Private Law in Europe. Acta Juridica Hungarica. 44, 165–177.
- Hommelhoff, Peter (1994): „Europarechtliche Bezüge” im Zivilrecht. Überlegungen zur Gestaltung des akademischen Unterrichts. Für Recht und Staat. Festschrift für H. Helmrich zum 60. Geburtstag. München, 340.
- Iglesias, Juan (1965): *Sentido histórico del Derecho Romano*. In: *Studi in onore di Biondo Biondi*. II. Antonio Giuffrè, Milano, 380. sk.
- Knütel, Rolf (1994): Rechtseinheit in Europa und römisches Recht. Zeitschrift für Europäisches Privatrecht, 2, 244 skk.
- Maroi, Fulvio (1933): *Tendenze antiche e recenti verso l'unificazione internazionale del diritto privato*. Roma, 7. sk., 15.
- Meulenbroek, Bernard Lambert (1966): *Briefwisseling von Hugo Grotius*. 5. Teil. Berlin, 204 sk.
- Ranieri, Filippo (1990): Der europäische Jurist. Rechtshistorisches Forschungsthema und rechtspolitische Aufgabe. Ius Commune. 17, 10. skk.
- Riccobono, Salvatore Jr. (1979): *Profilo storico del diritto privato romano*. Palermo, 5. sk.
- Zimmermann, Reinhard (1992.): Römisch-holländisches Recht – ein Überblick. In: Feenstra, Robert – Zimmermann, Reinhard (Hrsg.): *Das römisch-holländische Recht. Fortschritte des Zivilrechts im 17. und 18. Jahrhundert*. Duncker & Humblot, Berlin, 31. sk.

ÚJ IRÁNYOK A MAGÁNJOGTUDOMÁNYBAN

Vékás Lajos

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár
ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Polgári Jogi Tanszék
vekasz@ajk.elte.hu

Közel száz évvel ezelőtt Szász Schwarzs Gusztáv, a nagy magyar magánjogász hasonló cím alatt tartott két előadást (Szász Schwarz, 1911). Megállapította, hogy „több mint két nemzedék fölött múlt el az idő, amióta utoljára »új irányról« beszéltek a magánjog terén. Az akkori új irány a »történeti« volt, szemben a régivel, a »természetjogi«-val.” Szász Schwarz – Rudolf Jhering követőjeként – az érdekkutató módszert állította szembe a Friedrich Carl von Savigny nevével fémjelzett történeti jogi iskola kutatási módszerével. Talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a több mint kétezer éves magánjogtudomány paradigmaváltásait külső nézetrendszerek szemléletformáló kisugárzása idézte elő. Hosszú évszázadokon át főleg a filozófia és a teológia játszotta ezt a katalizátor-szerepet; a 19., majd a 20. században a közgazdaságtudomány, a szociológia és más társadalomtudományok gyakoroltak jelentős hatást a magánjog vezérlő eszméire, sőt módszertanára is. A magánjogi gondolkodást már azokban a hosszú évszázadokban is számos külső, megtermékenyítő szellemi hatás érte, amikor a jogtudomány a maga feladatát kizárólag a jogforrások anyagának magyarázatában, a hézagok kitöltésében és új jogdogmatikai megoldások kitalálásában látta. E

rövid összefoglalásban a magánjogtudományban az elmúlt fél évszázad során bekövetkezett jelentős irányváltásokat mutatjuk be.

•

A magánjog utolsó félszázados fejlődésének egyik legfontosabb eszmei áramlatát kétségkívül az ún. „gyengébb fél” védelme körüli viták képezik. A probléma magját az a korántsem új keletű felismerés jelenti, hogy a magánjogi szabályozás alapvető módszertani kiindulópontjában és részleteiben is egyenlőnek tekintik a – gazdasági, szociális, képzettségi stb. szempontból – gyakran távolról sem egyenlő társadalmi lehetőségekkel rendelkező jogalanyokat. A magánjog *etikai és szociális szempontokkal* történő átitatódásának – Szladits Károly szavaival: „átszellemülésének” – követelese ugyan már a huszadik század első felében hangot kapott, de ezen irányzatnak igazi térnyerésére az elmúlt ötven évben került sor. (Szladits, 1941, 35.) Előrebocsátjuk, hogy a magánjog törzse ettől még változatlanul és szükségszerűen „individualista jogrend maradt”, amelynek feladata „a magánérdekek összeütközésének igazságos kiegyenlítése”. (Szladits, 1941, 35.) Ehhez pedig *Arisztotelész* nyomán hozzátehetjük: a magánjogi igazsá-

gosság fő formája a kiegyenlítő-kiigazító igazságosság (iustitia commutativa), azaz a magánszemélyek között az egyenjogúság és a mellérendeltség helyzetében létrejövő cserkapcsolatok igazságossága. (Arisztotelész, 1971, 136. skk., különösen 1135. a.) (vö.: Peschka, 1980, 16. skk.)

A fogyasztóvédelem, a szociálisan rászorult fél védelme és más hasonló jelszó alatt – szinte a korkívárat erejével – fellépő és ható nézetek az elmúlt évtizedekben hódítottak a világ gazdaságilag fejlettebb felében; és – a szokásos késéssel – a 70-es években hozzánk is eljutottak. Megkísértették nemcsak a jogtudományt, hanem a jogalkotást és a bírói gyakorlatot is. (V. ö. Vékás, 1981) Számos jogágban kísérlik meg érvényesítésüket, így a magánjogban, sőt még a klasszikus – kollíziós normákkal operáló és közvetett szabályozást nyújtó – nemzetközi magánjogban is.

Valljuk meg: a magánjognak kevés eszköze van a szociális egyenlőtlenségek kiigazítására. Túl a jogi szabályozás közös problémáján, a jog általános érvénye és az eldöntendő eset egyedi konkrétsága közötti ellentmondáson (Peschka, 1980, 16. skk., 56. sk.), a magánjogban azért nehéz a szociális szempontú korrekcióra módot találni, mert a magántulajdonosok viszonyainak rendezésénél kiinduló elv csak az egyenjogúság és a mellérendeltség lehet. Már *Arisztotelész* felhívta ugyan a figyelmet a *méltányosság* követelményére (Arisztotelész, 1971, 136. skk., különösen 1135. a.), de a magánjogban éppen az említett kiinduló alapállás miatt ezzel a lehetőséggel is csínján kell bánni. A méltányosságnak ugyanis két oldala van: ami az egyik tulajdonosnak méltányos, az a másinak már könnyen elfogadhatatlanul méltánytalan lehet. Mindehhez járul az alapvető célkitűzésnek és az alkalmazott kiindulási kategóriának: magának az ún.

gyengébb félnek – bármely definíció szerint megmaradó – pontatlansága és erősen viszonylagos volta. Versenypiacon például a szociálisan elesett fél sincs a gazdaságilag erősebb félnek kiszolgáltatott helyzetben; monopóliumhelyzet esetében viszont a gazdasági potenciáltól függetlenül is aszimmetrikus szerződés-kötési pozíciók jöhetnek létre.

•

Nem utolsósorban a magánjogi eszközök szociális érzéketlensége és a szerződéses alanyok gazdasági egyensúlyának hiánya miatt, vagyis éppen a szociális túlsúly jogszabályi korrigálására hivatkozva törnek lándzsát jeles jogtudósok az alapvető *alkotmányos és emberi jogoknak* a magánautonómia körében történő közvetlen érvényesítése mellett. (Sajó – Uitz, 2006) Ezekkel a felfogásokkal szemben a magunk részéről azok nézetéhez csatlakozunk, akik a „gyengébb fél” védelme miatt sem látnak ilyen közvetlen hatásra szükséglet, illetve jogi lehetőséget. (Canaris, 1999, 98.; Vékás, 2001, 2006) Túl a „gyengébb fél” védelme jelszó elméletileg és gyakorlatilag egyaránt problematikus vonásain, a magánjogi normák közvetítésére az alkotmányos alapjogok és a magánjogi szerződések között e körben ugyanazon okból és ugyanúgy szükség van, mint a magánautonómia aszimmetriától nem terhelt világában. Mindez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az alkotmányos követelmények magánjogbeli érvényesítésére szociális megfontolásokból nem kellene a közvetett érvényesülés minden jogi lehetőségét megragadni.

•

A „*gazdasági elemzés*” éppen az individuális magánjognak kíván társadalmilag hatékonyabb mágneses teret teremteni, és pedig távolról sem etikai, hanem – ellenkezőleg – ki-

zárólag gazdasági megfontolások alapján. Maga a jog gazdasági elemzésének elmélete kétségtől tudományágunk egyik legnagyobb hatású szellemi áramlatává vált a 20. század utolsó harmadában. Ahogy *Sajó András* írja: „a jog gazdasági elemzése csak része egy nagyobb szabású kísérletnek, mely a gazdaságtani szemléletet és alapfeltevéseket a társadalmi viselkedés – illetve annak legkülönbözőbb megnyilvánulásai – magyarázatára kívánja kiterjeszteni”. (Sajó, 1984) A jog gazdasági elemzését az 1991-ben Nobel-díjjal is kitüntetett *Ronald H. Coase* kutatásai és a 60-as évek elején közzétett tanulmányai indították el. Coase híressé vált és a témában valóban úttörő jelentőségű tanulmánya *A társadalmi költség problémájáról* 1960-ban jelent meg (Coase, 1960).¹ Az ő hatására kezdődtek el a részletekbe menő kutatások, előbb csak az Egyesült Államok egyetemén (mindenekelőtt Chicagóban), azután a 80-as évektől Európában is. Időközben egy valódi „szekta” alakult ki a gazdasági elemzés híveiből, folyóiratokkal és egyéb időszaki kiadványokkal, rendszeres konferenciákkal stb.² Mint nagyon sok elméletnek, úgy a jog gazdasági elemzésére vonatkozó kifejtett nézeteknek is fellelhetők – sejtés jellegű – előzményei. A kártérítési felelősségi jogot például (amellyel kapcsolatban a gazdasági elemzés sokat ígérő gyakorlati következtetésekre is lehetőséget kínál) már 1888-ban igen szellemesen vette bonckés alá „nemzetgazdasági szempontból”

a bécsi *Victor Mataja*. (Mataja, 1888) Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a gazdasági megközelítés a magánjog elemzésénél az *egyoldalúság veszélyét* is magában rejt. E csapdát még az irányzat olyan kiemelkedő nagysága sem tudta elkerülni, mint *Richard A. Posner*, aki például a családügyi konfliktusok feloldásához is eminens szerepet szánna a gazdaságossági megközelítésnek. (Posner, 1984)³ Egyetértéssel idézhetjük *Peter Behrens* kiemelkedően koncepciózus könyvének a jog gazdasági elméletére általában tett következő megállapítását: „Az ilyen jellegű elméletek nem ok nélkül váltanak ki kételyeket. Gyakran esnek ugyanis is abba a hibába, hogy bizonyos társadalmi értéket abszolutizálnak, ezzel az ideologikuság gyanújának téve ki magukat. A jog gazdasági elmélete azáltal kerülheti el ezt a veszélyt, hogy nyíltan megfogalmazza premiszait, és nem tart igényt arra, hogy a jogrendszer egyedül lehetséges elméleti megalapozásának tekintse.” (Behrens, 1986, 368., VIII. i., 101.) A tévedések és túlzások nem csorbitják tehát az elmélet erőnyeit, mindenekelőtt a kiinduló szemléletváltoztatás jelentőségét: a magánjogi megoldások megválasztásánál vizsgálni kell azok költségeit s általában gazdasági következményeit.

Kulcsszavak: *magánjogtudomány, történeti jogi és természetjogi iskola, gyengébb fél védelme, emberi jogi és alkotmányos követelmények és a magánjog, a jog gazdasági elemzése*

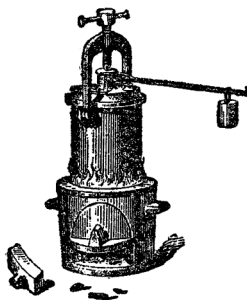
¹ Magyarul megjelent *A társadalmi költség kérdése* címmel, Harmathy Attila és Sajó András A jog gazdasági elemzése című kötetében (Harmathy – Sajó, 1984). Feltétlenül említeni kell a Coase tiszteletére megjelent tanulmánykötetet (Medema, 1998) a témához kapcsolódó több érdekes írással. továbbá Paul Burrows és Cento G. Veljanovski (1981), valamint Robin Malloy (1990) munkáját (különösen a 104–125. oldalak).

² A folyóiratok, illetve periodikák közül: a *Journal of Legal Studies* (1972-től); a *Journal of Institutional and Theoretical Economics* (e címmel 1986-tól, de ilyen alcímmel már 1981-től a *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 137. köteteként); *Journal of Law and Economics* (1958-től); *Research in Law Economics* (1979-től); *Journal of Law, Economics and Organization* (1985-től) stb.

³ A gazdasági hatékonyság abszolutizálásával Posner még a rabszolgaság igazolásáig is elmegy. (Posner, 1979)

IRODALOM

- Arisztotelész (1971): *Nikomakhoszi etika*. Akadémiai, Budapest
- Behrens, Peter (1986): *Die ökonomischen Grundlagen des Rechts*. Mohr Verlag, Tübingen
- Burrows, Paul – Veljanovski, Cento G. (eds.) (1981): *The Economic Approach to Law*. Butterworth, London
- Coase, Ronald H. (1960): The Problem of Social Cost. *Journal of Law and Economics*. 31, [magyarul: A társadalmi költség kérdése. (1984) In: Harmathy Attila – Sajó András (szerk.): *A jog gazdasági elemzése*. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 202–243.].
- Harmathy Attila – Sajó András (szerk.) (1984): *A jog gazdasági elemzése*. Közgazdasági és Jogi, Budapest
- Malloy, Robin (1990): *Law and Economics*. West Publishing Co, St. Paul, Minn.
- Mataja, Victor (1888): *Das Recht des Schadenersatzes vom Standpunkte der Nationalökonomie*. Leipzig
- Medema, Steven (ed.) (1998): *Coasian Economics: Law and Economics and the New Institutional Economics*. Kluwer, Boston
- Peschka Vilmos (1980): *Az etika vonzásában*. Akadémiai, Budapest
- Posner, Richard A. (1984): A családjog. In: Harmathy Attila – Sajó András (szerk.): *A jog gazdasági elemzése*. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 155–170.
- Posner, Richard A. (1979) Utilitarianism, Economics, and Legal Theory. *Journal of Legal Studies*. 8103–8140.
- Sajó András (1984): Közgazdaságtani vizsgálódások a jogról. In: Harmathy Attila – Sajó András (szerk.): *A jog gazdasági elemzése*. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 5–42.
- Szászy Schwarz Gusztáv (1911): *Új irányok a magánjogban*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest
- Sajó András – Uitz Renáta (eds.) (2006): *The Constitution in Private Relations: Expanding Constitutionalism*. Eleven International Pub, Utrecht
- Szladits Károly (1941): *Magyar magánjog*. I. k., Grill Károly Könyvkiadó Vállalat: Budapest
- Vékás Lajos (1981): Fogyasztóvédelem a fejlett tőkés országokban, *Gazdaság- és Jogtudomány*. XV, 57–84.
- Vékás Lajos (2001): Az új Polgári Törvénykönyv elméleti előkérdései. HVG-ORAC, Budapest
- Vékás Lajos (2006): Egyenlő bánásmód polgári jogi viszonyokban? *Jogtudományi Közlöny*. LX, 1355–1364.

ALKOTMÁNYJOG, KÖZIGAZGATÁSI JOG

Lőrincz Lajos

az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor
MTA Jogtudományi Intézet
mikes25@t-online.hu

A közjog e két ágazatában közös, hogy mindkettő az állampolgár és az állam kapcsolatának jogi szabályait tartalmazza, eltérő, hogy a kapcsolatot más nézőpontból, más formában rendezik. Az *alkotmányjog* az állami berendezkedés legfontosabb, legalapvetőbb kérdéseit, s a hatalom rendszerében az állampolgár helyét, jogosítványait, kötelezettségeit szabályozza, a legmagasabb szintű jogszabályokban, elsőként az alkotmányban, a *közigazgatási jog* a közösségi szolgáltatások (egészségügyi, oktatási, szociális támogatások stb.) mértékét, igénybevitelének módozatait, feltételeit, valamint e szolgáltatásokat nyújtó intézmények működésének szabályait rögzíti. Aligha vitatható, hogy az állampolgár számára mindkét jogág egyformán fontos tételeket tartalmaz, vannak azonban olyan időszakok, amikor az alkotmányjog szabályainak kidolgozása, érvényesülése áll a társadalmi érdeklődés homlokterében, ilyen például a gyors politikai rendszerváltozás korszaka, s vannak olyanok, amikor, például konszolidált körülmények között, a közigazgatási jog szabályai válnak elsődlegessé.

A két jogággal, szabályainak interpretálásával, ellentmondásainak feltárásával, a nemzeti tendenciák ismertetésével, a történeti párhuzamok bemutatásával a hasonlóság

miatt részben egymástól nehezen elválasztható, a különbözőségek miatt mégis elkülönülő tudomány, az alkotmányjog és a közigazgatási jog tudománya foglalkozik.

A közvélemény előtt az *alkotmányjog-tudomány* az ismertebb. Olyan két évtizedet tudunk magunk mögött, amikor az alkotmányozás kérdései minden más jogi kérdést megelőztek, ezért az alkotmányjogászok dolgozatai uralták el a szakfolyóiratok oldalait, sőt, ami igen ritkán fordul elő, az irodalmi, művészeti hetilapokban is vezércikként szerepeltek olykor-olykor. Az alkotmányjogászság kiemelkedő piár-értékét jelezte az is, hogy a polgári jog, jogelmélet, büntetőjog számos művelője alkotmányjogásszá minősítette magát, az alkotmányjog tudományának elismertségét nem mindig gyarapítva. Az alkotmányjogi kutatások a politikai átalakulás aktuális kérdéseire, s az alkotmányjog-tudomány tudománytani kérdéseire kapcsolódtak. A nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején elfogadott alkotmánymódosítás(ok), az alkotmányhoz szorosan kapcsolódó, *alapjogokat* (gyülekezési-, szólás-, vallásszabadságot, sztrájkjogot stb.) szabályozó törvények még a korábbi időszakban végzett kutatások eredményeit hasznosították, a kilencvenes évek közepén tervbe vett új alkotmány azonban már telje-

sen új szellemű kutatások megindításához adott lendületet. Szinte a tervbe vett alkotmány minden fejezetéről készült monográfia vagy terjedelmesebb tanulmány: az államformáról, a kormányzás rendjéről, az önkormányzatokról, az igazságszolgáltatásról, az emberi jogokról. *Új alkotmány* megalkotásának szükségességéről nemcsak a politika, politikusok véleménye oszlott meg, hanem az alkotmány-jog művelőinek álláspontja is, ezért nem született a régít felváltó alkotmány, ám az előkészületek során született tudományos eredmények nem kis mértékben gazdagították a magyar alkotmányjog tudományát.

Igen heves vitát váltott ki az első Alkotmánybíróság tevékenységének megítélése, különösen az ún. *láthatatlan alkotmány* kapcsán, amikor is az írott alkotmány szövegén és a szöveg lehetséges értelmezési lehetőségein túlmenő megállapítások jogosságát vindikálta magának az Alkotmánybíróság, lényegében az alkotmányos eszmékre hivatkozással.

Hazánk EU-taggá válása előtt a szuverenitással kapcsolatos alkotmányjogi viták és tanulmányok sokasodtak meg.

Napjainkban is a politikai érdeklődés homlokterében álló kérdések alkotmányjogi értelmezésével kapcsolatos szakirodalom olvasható. Pusztán példálózó jelleggel említjük meg a kisebbségek jogairól, az igazságszolgáltatás felresikerült 1995-ös reformjáról, az eutanáziáról, a népszavazásról készült számos tanulmányt.

Az alkotmányjog-tudomány *belső, szakmai kérdéseiről* főként a sokasodó számú egyetemi tankönyvekben, kézikönyvekben olvashatunk. A vizsgált tudományág fejlődési szakaszainak alakulásáról, más tudományok, különösen a politológia hatásainak jelentőségéről, *belső rendszertani problémákról* olvashatunk e munkákban értékes fejtegetéseket.

A *közigazgatási jog* a konszolidáltabb társadalmi időszakokban válik jelentőssé, s ezzel együtt a közigazgatást, a közigazgatási jogot tanulmányozó tudomány is. Akkor, amikor már nem az érdekli az állampolgárokat, hogy erős vagy gyenge jogosítványokkal rendelkező köztársasági elnökre van-e szüksége hazánknak, hanem például a közoktatás intézményeinek további sorsa a kisebb településeken, vagy az egészségügyi ellátás szervezeti kereteinek változásai. A közigazgatási jogtudomány, részben az európai uniós csatlakozás, részben a jóléti állam átváltozásából adódóan szinte minden közigazgatási elemet kritikai vizsgálat alá vont.

Elsőként a *változás irányjaival* kapcsolatos elemzéseket lehetne megemlíteni. A kormányzat számos tanulmány szerint kritika nélkül elfogadja a versenyszférában alkalmazott igazgatási elvek és módszerek közigazgatási alkalmazhatóságára vonatkozó érveléseket, mellőzve a közigazgatás hatalmi-politikai jellegzetességéből fakadó sajátosságokat. A közigazgatás piacosítása a példaként vett országokban is kritika tárgya. A közigazgatás mint az állami struktúra legnagyobb tömegű intézményrendszere schol a világon nem gyengül, az informatikai eszközök alkalmazásával pontosabbá, nyitottabbá, kiszámíthatóbbá, hatékonyabbá és erősebbé válik.

A közigazgatási reform irányának kijelöléséhez kapcsolódnak az *igazgatási struktúra* vizsgálatai, melyek két irányban indultak meg. A *horizontális* kutatások arra keresnek választ, hogy a közigazgatás szintjein (központi, közép- és helyi szint) működő szervek tagoltsága megfelelő-e, a köztük meglévő munkamegosztás mértéke nem vezetett-e a szervek elapóródásához, s felesleges koordinációs teendők kialakulásához. Központi szinten a központi hatóságok száma részben a kutatások ajánlá-

sai alapján csökkent, s ugyancsak a közigazgatási jog művelőinek régi javaslata valósult meg a központi szervek, a kormány, a minisztériumok, a kormányhivatalok, a központi hivatalok jogállásának, szervezeti rendjének meghatározását rögzítő törvény elfogadásával. A helyi közigazgatást végző városi, községi önkormányzatok esetében az igazgatási széttagoltság lényegesen nagyobb, ennek megszüntetése azonban sokak szerint az önkormányzatiság csorbitását eredményezné, a tanulmányokban megoldásként az önkéntes igazgatási társulások kialakításáról, az ilyen kezdeményezések kormányzati támogatásáról olvashatunk. A *vertikális struktúra*-vizsgálatok eredményei ismertebbek, itt a közigazgatási szintek, fokozatok számáról születtek monográfiák tucatjai, közigazgatási jogászok tollából is. A probléma a *regionalizmus* témája körül csúcsosodik ki: a központ és a települések között a jelenlegi megyék maradjanak-e a közvetítő láncszemek, vagy helyettük nagyobb területű, kisebb létszámú igazgatási egységek, a régiók, avagy: a közvetítő láncszemek növekedjenek, a megyék fölött működjenek a régiók? Az igazgatási területi problematikát növeli a jelenleg önkéntes alapon működő kistérségek beillesztése a vertikális struktúrába. A megyék és régiók fenntartása, kialakítása mellett és ellen érvek sokaságával találkozunk a témáról készült dolgozatokban. A megye kialakult ellátási hálózattal, igazgatási tapasztalatokkal rendelkezik, központja a lakosság számára közel található, a régió nagyobb igazgatási áttekintéssel rendelkezik a lényeges döntések meghozatalához, a kicsinyes helyi érdekellentétek fölött áll – pusztán töredékét említjük az érveknek és ellenérveknek.

A közigazgatási jogtudomány mindig nagy figyelmet szentelt a hatósági ügyintézés, azaz a működés vizsgálatára, annál is inkább, mert az állampolgár leginkább mint kérelmező vagy mint valamire kötelezett kerül a közigazgatással kapcsolatba. A hatósági ügyintézés szabályairól elfogadott új törvény előkészítésében a kutatók jelentős szerepet játszottak, a törvény megismertetésében is, legújabbban a kritikájában, annak dokumentálásával, mennyit romlott ott a törvény, ahol a törvényhozók figyelmen kívül hagyták a tudományos megállapításokat.

A közigazgatás legforrongóbb területe a közösségi szolgáltatások körének és módjának átalakítása körül található. Az itt jelentkező kérdések elsődlegesen gazdasági, gazdálkodási, egészségügyi, oktatási, kulturális, politikai természetűek, a jogtudomány az igazgatás szempontjainak mellőzéséből származó kellemtelen következményekre figyelmeztet első sorban.

A közigazgatás legforrongóbb területe a közösségi szolgáltatások körének és módjának átalakítása körül található. Az itt jelentkező kérdések elsődlegesen gazdasági, gazdálkodási, egészségügyi, oktatási, kulturális, politikai természetűek, a jogtudomány az igazgatás szempontjainak mellőzéséből származó kellemtelen következményekre figyelmeztet első sorban.

Kulcsszavak: *alkotmányjog-tudomány, alapjogok, láthatatlan alkotmány, közigazgatási jog, regionalizmus, hatósági ügyintézés*

A BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK HELYZETE

Korinek László

akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár

Pécsi Tudományegyetem ÁJK Kriminológiai és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszék

bszemle@bm.gov.hu

A büntető-anyagi jog tudománya

A négy évtizeden át érvényesülő pártállami struktúra és a hatalomgyakorlás ehhez kapcsolódó technikái – mindenekelőtt a hatalmi ágak elkülönülésének és a hatalom megosztásának elutasítása – komoly károkat okoztak a jog elméletén munkálkodó tudományoknak. Különösen igaz ez a büntetőjog területén. A monolit hatalom az állami büntető hatalmat az osztályharc eszközének hirdette, és ennek támogatását várta el a tudománytól is. A szocialista büntetőjog filozófiájának kialakítói 1990 előtt ezt a támogatást nem tagadták meg.

Ugyanakkor tekintettel kell lenni legalább három tényezőre, ami a rendszerváltás időszakában a büntetőjog-tudomány számára lehetőséget adott arra, hogy hatékonyan munkálkodjék az alkotmányos jogállam értékeinek helyreállításán, és maga is hozzájáruljon ennek a szellemi építménynek a gazdagításához.

Először arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a magyarországi szocializmus során egyetlen alkalommal sem volt jogon kívüli állapot, a büntető kódexek helyébe vagy azok mellé nem léphetett „a forradalmi jogtudat”, ami a korlátok nélküli önkénynek adott volna utat. Ez még akkor is fontos tényező, ha tudjuk,

hogy a mindennapi jogszolgáltatás gyakran a korszak írott jogát is képes volt igazságtalan és a valóságot meghamisító döntések indoklására felhasználni, és időnként ehhez az elmélet is asszisztált. Mindazonáltal maga a monolit államhatalmi rendszer működése sem tekinthető homogén folyamatnak. A puha diktatúra időszaka lehetővé tette a jog viszonylagos önállóságának erősödését, ami azután a hetvenes-nyolcvanas években igényes művekben megjelenve gazdagította a büntetőjog dogmatikáját. Noha a dogmatika nem azonos a büntető-jogtudomány teljességével, mégis, a tételes jog teoretikus elemzése, a jogszabálytan kimunkálása a büntetőjog olyan sajátos „tiszta jogtanát” jelentette, ahol a kutatók sikeresen és kockázatok nélkül tehettek különbséget jog és politika között. Az elmélet eredményei nem maradtak hatás nélkül a büntető jogalkotásra sem. A szocialista korszak második önálló büntető kódexe, az 1978. évi IV. törvény dogmatikai szempontból korrekt alkotás, ami számos módosításával együtt ma is hatályban van.

Másodszor, a büntetőjog tudós művelői mindenkor építhettek a magyar büntetőjog múltjára, azoknak a kiváló elméknek a munkásságára, akiknek köszönhetően kivételesen gazdag irodalmi hagyaték birtokosainak tudhatjuk magunkat. A büntetőjogászok a

szocialista korszakban sem tagadták meg ezt az örökséget, ellenkezőleg, gondoskodtak arról, hogy különösen az egyetemi oktatásban, az elődök követendő példaképekké válhassanak. Mindez nem csupán szellemi muníció, hanem egy tizenkilencedik századi törvénykönyv gyakorlata által ma is hasznosítható tapasztalat. A *Csemegi-kódex* „az igazság és a hasznosság egyesített elveiből képezett alapelvekben gyökerezik”, írta a korabeli miniszteri indokolás. A gondolat iránytű lehet az új büntető törvénykönyv most folyó munkálataihoz is.

Harmadszor, fontos küldetést teljesített az Alkotmánybíróság akkor, amikor döntésével hozzájárult a jogállami büntetőjog elveinek kimunkálásához. Az igazságosság és a jogbiztonság kettős követelménye, a büntetőjog zárkó funkciója, a visszaható hatály tilalma, valamint annak kimondása, hogy a jogsértésekkel szemben sem lehet jogsértő módon fellépni, a büntetőjogról való gondolkodásunk egészének átformálását jelentette. Ezúttal a civilizált demokratikus társadalmak szellemiségének megfelelően. A jogtudósok között vita alakult ki abban, hogy az alapjogi kontroll vajon az alkotmányos büntetőjog fundamentumait teremtette meg, avagy az a dogmatikai következtetés áll közelebb az igazsághoz, miszerint „alkotmányellenes büntetőjog a helyes fogalomalkotás mellett nem létezik”, ezért a jelző nélküli büntetőjog nem kíván jelzős szerkezetet. A vita maga hasznosnak bizonyult – függetlenül attól, hogy melyik álláspontot fogadjuk el helyesnek – abban, hogy segítette helyreállítani a klasszikus büntetőjogi tanítások hitelét.

A rendszerváltozást követő évek tudományos eredményei nem csupán az előbbi említett forrásokból meríthettek, mert időközben új lendületet kapott a büntetőjog nemzetköz-

zi intézményeinek kiépítése, amit különösen az olyan uniós dokumentumok jeleznek, mint a maastrichti és az amszterdami szerződések. A jogtudománynak ez az ága is gazdagodott a nemzetközi kapcsolatok kiépítésével. Ilyenekkel már 1990 előtt is rendelkezünk, de a lehetőségek utóbb jelentősen gyarapodtak. Mégis meg kell állapítani, hogy a büntetőjog tudományos művelésének igazi terepe változatlanul egy-egy országon belül van. A büntető anyagi jog nemzetközivé válása ma sem időszzerű célkitűzés.

A büntetőjogtudomány hagyományos műhelyei az egyetemi tanszékek. A jogdogmatika legjelesebb művei tankönyvi formában gazdagítják a szellemi életet. Ez ma sincs másképpen. Ugyanakkor a jogi karok sokasodása nem jelent feltétlen minőségi emelkedést is. A gazdasági bűncselekményekről, a nemzetközi büntetőjogi intézményekről és együttműködéstől, a szankciórendszer átalakításáról, a büntetőjogi felelősség tanáról szóló monográfiák élénk kutatói működést jeleznek. A jogtudósoknak meghatározó szerepük van a hét év óta folyó büntető kódifikációban, amelynek célja egy új kódex megalkotása.

Az elmúlt tizenhét év során megfigyelhető volt a konzervatív (szigorú hirdető) és a liberális (a büntetések alternatíváit és a dekriminalizáció lehetőségeit kutató) kriminálpolitika közötti, pártoktól nem független küzdelem, ami a büntető jogalkotás inflációjához, gyakori módosításokhoz vezetett. Az 1993. évi XVII. törvény jelentős liberalizációt is megvalósított, ugyanakkor számos ponton a szigorítás és a további kriminalizáció útjára lépett. Ezt követte az 1998. évi LXXXVII. törvény, amely radikálisan szakított a korábbi liberális gyakorlattal, ám a szigorítással mégsem irtotta ki a megelőző kriminálpolitika minden elemét. Majd a jelenleg is hatályban

lévő 2003. évi II. törvény máig érvényesen visszaterelte a büntetőjogot a liberálisabb gyakorlat irányába, ám számos, a szigorú kriminálpolitikai felfogásra jellemző intézkedést meghagyott. Egyelőre nyitott a kérdés, hogy a készülöben lévő új büntető törvénykönyv a két kriminálpolitikai megközelítés közül melyiknek enged inkább, illetve milyen arányban vegyíti a kettőt.

A tudomány képviselői mindenkor éles kritikát fogalmaztak meg a hektikus, a mindennapi élet minden rezdülésére jogalkotással válaszoló gyakorlattal szemben, úgy tűnik hasztalanul. Talán a Btk. újírásának jelenlegi szakasza hozhatja el azt a politikusi bölcsességet, ami az állam büntetőjogi igényében a társadalom szolgálatát és nem hatalmi tényezőt ismer fel. Ez közelebb vihet az alapvető értékek büntetőjogi védelménél nélkülözhetetlen konszenzushoz, de az elmélet és a gyakorlat harmonikusabb együttműködéséhez is.

A büntetőeljárás jog tudománya

Az elmúlt csaknem százötven esztendő teljesítményét áttekintve, a processzuális tanok kimunkálásában közel azonos tényezők hatottak, mint amelyeket már az anyagi jog tárgyalásánál említettünk. Az eljárásjog tudományos művelésében a hazai kutatók többsége nem a „tisztá processzuális” elméletet, hanem az ún. anyagi jogi irányzatot követte. Ezért a legkiemelkedőbb jogtudásaink 1945 előtt rendszerint mindkét területen fontos munkákkal járultak hozzá a büntető anyagi és eljárási jog szellemi megalapozásához. Másfelől viszont éppen az anyagi jog és az eljárási forma szoros kapcsolatának elfogadása okából nem alakulhatott ki olyan általános bizonyításelmélet, amely szinte az egyes jogágaktól függetlenül, a jogi relevanciával bíró múlt

megismerésének általános törvényszerűségeit tárta volna fel.

Az elmúlt évtizedekben erőteljesebb szakosodás volt megfigyelhető. A ma is alpműveknek tekinthető monográfiák fő figyelmüket a büntető ténymegállapítás elvi alapjaira, a szakértőnek a büntetőeljárásban betöltött szerepére, a bűnügyi védő munkájára, az eljárási garanciák értelmezésére fordították. A bizonyításelméleti dolgozatok a perjognak a kriminalisztikával való szoros kapcsolatát példázzák.

A büntetőeljárás jogtudomány rendszer-váltás utáni fejlődése számára meghatározó jelentőségű volt a büntetőeljárás reformja, különösen pedig az abban való „professzori” részvétel.

A 2002/1994. (I. 17.) kormányhatározat szerint olyan eljárást kellett kialakítani, amelyben – legalábbis az alaptípust tekintve – érvényesül az a tétel, hogy a büntetőjogi felelősség kérdése a közvetlenség elvének tiszteletben tartásával a tárgyaláson dől el, és amelyben a korábbi eljárási rendnél erőteljesebben érvényre jut a kontradiktórius elv, ezen belül pedig a felek rendelkezési joga.

A reform nem a bizonyítás rangjától akarta megfosztani a nyomozó hatóságokat, hanem a felderítő, feltáró aktivitás növelésével, a bűnüldözést feleslegesen megterhelő bürokrácia lebontásával szerette volna növelni a hatékonyságot, miközben a tárgyalás kontradiktórius jellegének erősítése a garanciáknak adta volna vissza azok eredeti értelmét, a védelem és a védekezés jogának biztosítását.

Egyetértés mutatkozott abban, hogy a bizonyítási teher elosztása kapcsán az ügyésznek a vádlott bűnösségét minden kétséget kizáróan bizonyítani kell. A tárgyalás kontradiktórius jellegével kapcsolatban az is felmerült, hogy az új Be. szakítani kívánt a konti-

nentális eljárási rendszerrel. A mélyebbre tekintő elemzések azonban ezt a félelmet eloszlatták.

Az európai jogfelfogás a büntető igazságszolgáltatásban a bizonyítási eljárás garanciális korlátjait elismeri, ezt azonban elsősorban a tényállás megállapításának minősége érdekében teszi. A feltételezés az, hogy nem megbízható a törvénytörő módon szerzett bizonyíték. Az európai eljárási jog bizonyítási tilalmi végső soron annak biztosítékai, hogy az igazság a büntetőperben legyen megállapítható. A bizonyítási tilalmak elismerése demonstrálja a perben szereplők és a „közösség” számára, hogy a rendszer tisztességes módon működik.

Az új Be. – szemben egyes bírálatok félelmeivel – megmaradt a szabad bizonyítás tételénél, és kimondja, hogy mindazon bizonyítási eszközöket, amelyeket valamely hatóság – jogszabályban meghatározott feladatainak teljesítése során – a büntetőeljárást megelőzően szerzett, fel lehet használni.

Az eljárási reform célja volt a nyomozás egyszerűsítése és gyorsítása, a felderítő jelleg erősítése, a hatékonyság növelése. Az ügyész rendelkezési jogának kiterjesztése hangsúlyozza felelősségét a nyomozás irányításában, de autonómiáját is, és a belső meggyőződésére alapított határozatai meghozatalában a vádemelés és a vádképviselőt során. A tárgyalás kontradiktórius jellegének erősítése el kívánta érni, hogy a védelem széles körben vitathassa a tárgyalás anyagává tett bizonyítékok hitelét, mert ezeknek ki kell állniuk azt a kontrollt, amit csak a tárgyalás képes nyújtani.

Megállapításunk szerint az előbbieken részletezett célok csak részben valósultak meg, mert a kodifikáció nem volt tekintettel a gyakorlat adta lehetőségekre, indokolatlanul sürgette az új törvény elfogadását ahelyett,

hogy gondos hatásvizsgálatokkal és a szervezetek állapotanalízisének elvégzésével alapozta volna meg a megcélzott és kívánatos változtatásokat. A jogalkotási politika és a szakmai szükségletek közötti szakadék azóta sem csökkent. Legutóbb az igazságügyi szakértőkről szóló törvény került olyan módon megalkotásra, hogy az szinte teljesen elfeledkezett a büntetőeljárás kriminalisztikai szükségleteiről, ellehetetlenítve ezzel a bűnügyi technika hatékony alkalmazását.

A büntetőeljárási tételes jog reformja csak a bűnüldöző és igazságszolgáltatási szervek szervezeti reformjával együtt lehet eredményes. Amennyiben a szervezeti reform társadalmi-politikai és szakmai feltételei nem adóttak, akkor az eljárási törvény olyan módosítása szükséges, ami helyreállítja a jog és az annak végrehajtására rendelt szervezet közötti harmóniát. Ma a büntető processzus tudománya számára ennek a korrekciónak a támogatása lehet a legfontosabb feladat.

Kriminológia

A hazai kriminológiai kutatások rendszerváltás óta elért eredményeit annak fényében érdemes vizsgálni, hogy e bűnügyi tudománynak 1990 előtt is voltak vállalható teljesítményei.

Az egységes rendőrségi és ügyészségi statisztika 1964-ben történt létesítése megalapozta a bűnözés mennyiségi mérését, ami a későbbiekben lehetővé tette a kriminalitás okságának reális feltárását. A kriminológia nem jutott el olyan nyílt rendszerkritikáig, mint az ugyan csak a hetvenes években alakult néhány szociológiai műhely, nem is lépett elő olyan reformeszmékkel, mint a hazai közgazdaságtan, de kétségtelenül segített leszámolni a bűnözésről vallott ortodox nézetekkel (a bűn a kapitalizmus maradványa), miközben rámutatott a monolit társadalmi berendezkedés

működési zavaraira (a szocialista társadalomnak is vannak belső ellentmondásai). Az autonómiájához ragaszkodó tudományos légkör lehetővé tette a tisztázó vitákat. A determinista nézetek nagy optimizmussal vallották a bűnözés oksági hátterének megismerhetőségét, hitet tettek a megelőzés hatékonysága mellett, és rendületlenül bíztak a büntetések nevelő céljában. Voltak viszont, akik a kriminológiát kriminálszociológiaként javasolták művelni, miközben óvatosságra intettek az oksági háttér megismerhetőségében. A társadalmi bűnmegelőzés nagy mozgalmait kisebb lelkesedéssel szemlélték, figyelmeztetve arra, hogy szükséges a klasszikus büntetőjogi tanok rehabilitálása. Ehhez a kritikai irányhoz csatlakoztak a látencia kutatások, amelyek már azokat a kontrollintézményeket bírálták, amelyek korábban sérthetetlennek érezhették magukat (rendőrség). A rejtett bűnözés feltárása ugyanakkor módszertani megújulást is hozott. Ekkor kezdődtek hazánkban a lakossági kikérdezésekre, a közvélemény-kutatásokra támaszkodó vizsgálatok.

A rendszerváltást követően a kriminológia első feladata saját hitelének a visszaállítása volt. Az a hagyomány, amely ennek a tudománynak az erejét jelentette, most tehernek bizonyult. Be kellett bizonyítani, hogy például a bűnmegelőzés nem a szocializmusból hozott gyanús találmány, hanem olyan eszközök tárháza, amelyek részei a polgári társadalomnak. A folyamat lassú voltát jelzik a dátumok: az Országos Bűnmegelőzési Tanács csak 1995-ben alakult meg, a bűnmegelőzés nemzeti stratégiáját 2003-ban fogadta el az Országgyűlés.

A bűnözésnek a kilencvenes évek elején tapasztalt drámai emelkedése magyarázatra szorult. Erre leginkább a bűnözés egyes területeit feltérképező morfológiai kutatások voltak

alkalmasak. Ezek a feltárások képesek voltak eloszlatni bizonyos tévhiteket. A szervezett bűnözés mítoszával szemben bizonyították, hogy a növekvő bűnözés hagyományos szerkezete nem változott, amiként a bűnözés területi megoszlásában is nyomon követhető a bűnkibocsátó és a bűnvonzó régiók közötti megkülönböztetés. Más kérdés, hogy a gyakorlati kriminálpolitika nem nagyon figyelt az elmélet tanácsaira. (Az Országos Kriminológiai Intézet 1993-as kriminálpolitikai koncepciója, de különösen az annak sorsát megvizsgáló 2006-ban készült kutatási jelentés jól igazolja, hogy a politikának ebben a tekintetben is „nehéz a felfogása”).

A statisztika mindenhatóságát hirdető szemlélet ellensúlyaként elfogadottá vált a szubjektív biztonság vizsgálata, ami közelebb vitt nem csupán a bűnözés realitásához, hanem a helyi bűnmegelőzési modellek megtervezéséhez is. A jelentős eredmények azért váratnak magukra, mert e tervekhez erős helyi önkormányzatokra van szükség. Ugyanilyen feltétel hiányzik a nemzeti bűnmegelőzési stratégia céljainak megvalósításához.

A kriminológia sikereket könyvelhet el a büntetési alternatívák és az alternatív büntetések tárházának gazdagításában, a pártfogó felügyelet kiterjesztésében, valamint olyan új eljárási intézmények meghonosításában, mint a sértett–elkövető közötti közvetítés. Hasonlóan nagy erőfeszítések történtek a családon belüli erőszak elleni fellépésben, ami sokáig megközelíthetetlennek bizonyult a jogvédelem számára. Itt azonban érezkelhetők a büntető tudományok közötti feszültségek is. A dogmatika művelői lebecsülik a kriminológusok valóságot felmutató törekvéseit, a kriminológusok viszont a jog belső koherenciáját biztosító anyagi és eljárásjogi törvényszerűségeket szemlélik idegen, sőt laikus módjára.

A hagyományos oksági kriminológia mellett, amelynek létjogosultsága nem vitatható, megjelentek azok az iskolák is, amelyek nem csupán a bűnözést, hanem az annak kontrollálást szolgáló intézményrendszert is kutatni óhajtják. Ebből nőhetett ki egy új tudomány-szak, a rendészet elmélete, valamint a büntetés-végrehajtási folyamatok törvényszerűségeinek feltárása. Legutóbb az igazságszolgáltatási intézmények működésének megismerése vált sürgető feladattá, noha ezek az autonóm szervezetek (ügyészség, bíróság) eddig sikerrel törték le a kritikus kutatók „kíváncsiságát”.

A kriminológia jövőjét biztosítja e tudomány jelenléte a jogi felsőoktatásban, a magyar kutatók kiterjedt nemzetközi kapcsolatai (elsősorban a német intézményekkel és munkatársaikkal), a bűnözési elméletek monografikus feldolgozottsága, a korszerű kriminológiai tankönyv immáron második kiadásának megjelenése, az elmélet mind határozottabb mondanivalója a gyakorlati kriminálpolitika bírálatában és annak alakításában.

Kriminalisztika

Az elméleti nyomozástangazdag hagyományokkal büszkélkedhet Magyarországon. A bűnügyi daktiloszkópiai nyilvántartás kialakítása 1904-ben közvetlenül követte az angol és a francia mintákat. Az általános bűnügyi nyilvántartások már a múlt század elejétől a korszerű nyomozás megalapozói lehettek. Az igazságügyi orvosszakértői intézetek, valamint az igazságügyi toxikológia hazai művelése ugyancsak európai elsőségünket példázza. A krimináltechnika megerősödésének feltétele voltak a világszínvonalú hazai természettudományos kutatások. Mégis, a konzervatív bűnüldözési felfogás a nyomozástant egészen a negyvenes évek közepéig olyan gyakorlatnak tekintette, ami nem igényli, de nem is

teszi lehetővé tudománnyá fejlődését. Mindazonáltal az empirikus ismeretek rendszerezésében már a második világháború előtti munkák is magas szakmai színvonalat reprezentáltak.

1945 után ezt a területet is elérte az államszocializmus mindent átpolitizáló törekvése, amitől csak a hatvanas évek elejétől kezdődően sikerült megszabadulni. Az 1961-ben megjelent kriminalisztikai tankönyv frazeológiájában a pártállami ízlést tükrözte, tartalmát azonban a szakmai igényesség jellemezte.

A tankönyv megjelenését követően, 1964-ben került újra szervezésre a Belügyminisztérium Bűnügyi Nyilvántartó Osztálya, a későbbi Bűnügyi Technikai Intézet, a jelenlegi Bűnügyi Szakértői és Kutató Intézet jogelődje. Ettől kezdődően a bűnügyi technikai laboratóriumi bázisa jelentős fejlődésnek indult, és a hetvenes évekre elérte a jó európai átlagot. A fizikai és kémiai vizsgálatok műszeres hátterére addig nem tapasztalt fejlődést mutatott, a szerológiai laboratórium teljesítménye a DNS-azonosítás felfedezéséig ugyancsak képes volt követni a világszínvonalat. A klasszikus kriminalisztikai ágazatok támaszkodhattak a már előzőekben méltányolt magyar hagyományokra (daktiloszkópia, kéz- és gépirásvizsgálatok, fegyverszakértés, nyomszakértői munka stb.) Nagy technikai sikernek számított a véralkohol-laboratórium létrehozása, ami a rendszer-váltás idején kezdte meg működését.

1990 után a fejlesztések részben folytatódtak. Létrejött a daktiloszkópiai nyilvántartás számítógépes automatizált rendszere 1993-ban, külföldi támogatással felszerelésre került a DNS-azonosító laboratórium, ami azután a DNS-profilok bűnügyi nyilvántartását is lehetővé tette. A fizikai és kémiai laboratóriumok új, számítógépes könyvtárakkal rendelkező műszereket kaptak, amelyek a mikronyo-

mok azonosításának gyors és megbízható alkalmazását biztosítják.

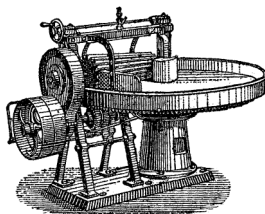
2004-ben ismét átfogó kriminalisztikai kézikönyv került kiadásra, a kétkötetes *Kriminalisztika* című munka. A kriminalisztika oktatásában a pécsi jogi kar tanszéke jár az élen, ahol az önálló tankönyv és atlasz már a második kiadását élte meg.

A továbbfejlődés egyik kulcsa a helyszíni szakértői, szaktanácsadói munka tudományos igényességgel történő fejlesztése, ami a nyomozó hatóságok aktív közreműködése és a Rendőrtiszti Főiskola kriminalisztikai tanszékének közreműködése nélkül nem lehetséges. A fejlesztéseket korlátozza a pénzhiány, ami a Bűnügyi Szakértői és Kutató Intézetet is sújtja. Időnként a megfontolás nélküli jogalkotás is nem várt nehézségeket okoz. Az igazságügyi szakértőkről szóló legújabb törvény azzal, hogy elfeledkezett a büntető igazságszolgáltatás törvényszerűségeinek figyelembe vételéről, szinte válságba sodorta a bűnügyi technikai szolgálatokat. Ismét egy példa arra, hogy milyen fontos lenne az elmélet és a gyakorlat együttműködése ezen a területen is.

Rendészettudomány

A bűnügyi tudományok és közigazgatás-tudomány közös határterülete a több mint száz éves múlttal rendelkező, de most újra felfedezett rendészettudomány. A második világháború utáni politikai túlhatalom elsorvasztotta az Európával szinkron közjogi hagyományokat, és például rendőrségi törvény csak a rendszerváltás után szülehetett. Tudományos igényű munkák csak a 20. század legvégén kezdtek szülni, melyek kísérletet tettek a politikai és a szakmai irányítási formák kidolgozására, a rendőrségi erőszak-monopólium működtetésére, vagy a titkosszolgálati módszerek hatáskörének kijelölésére. Az, hogy az MTA IX. Osztály keretében befogadja a Rendészettudományi Bizottságot reményt ad arra, hogy az Akadémia tekintélye lökést ad ennek a nagy hagyományokkal rendelkező tudományterület újbóli felvirágzásához.

Kulcsszavak: *kriminálpolitika, igazság és hasznosság, maastrichti és amsterdami szerződés, dekriminálizáció, tiszta processzurális elmélet, eljárási reform, kriminológia, kriminálszociológia*

A NEMZETKÖZI JOG A XXI. SZÁZAD KEZDETÉN

Bruhács János

dr. habil., egyetemi tanár

Pécsi Tudományegyetem és Károli Gáspár Református Egyetem
Állam- és Jogtudományi Kar

1. E rövid összefoglaló keretében csak néhány sommás megjegyzéssel vázolható fel a nemzetközi jog mint elsődlegesen az államok közötti kapcsolatok szabályozására hivatott, de fejlődése következtében (a nemzetközi jogalkotáson keresztül) az életviszonyok döntő részét is érintő normarendszer jelenlegi állapota. Így érinteni kell a nemzetközi jogrend stabilitásának és változásának párhuzamos jelenlétét, a nemzetközi jog exponenciális növekedését, az új területek szabályozásából következő új megoldások kialakulását, végül a nemzetközi jog tudományának mai tendenciáit.

2. Korunk nemzetközi jogának kereteit változatlanul az 1945-ben elfogadott *Egyesült Nemzetek Alapokmánya* határozza meg, mely lényegi módosítás nélkül alkalmazkodott az olyan alapvető változásokhoz, mint a hidegháború befejezése, a gyarmati rendszerből kiszabadult új államok megjelenése, a hihetetlen gazdasági és technikai fejlődés. A nemzetközi közösség továbbra is alapvetően szuverén államok társasága, amelyek között tilos az erőszak alkalmazása. A nemzetközi jog hagyományos funkciójának,¹ az államok együttélésé-

nek biztosítása megerősödött azzal, hogy a Biztonsági Tanács – legalább részben – betölti az Alapokmánnyal ráruházott szerepet, a békefenntartás jelentősége megnövekedett, továbbá – a Nemzetközi Bíróság mellett – új bírói fórumok jöttek létre: Nemzetközi Tengerjogi Törvényszék, Nemzetközi Büntetőbíróság, a Kereskedelmi Világszervezet vitarendezési testülete stb. A nemzetközi közösség előtt álló közös feladatok megoldása – mint a nemzetközi jog második funkciója – egyre nagyobb teret nyert, melyet generális sokoldalú szerződések sorozata, új nemzetközi szervezetek létrehozása és a szerződő felek konferenciáinak szinte folyamatos működése tükröz.

3. Végbement a nemzetközi jog legfontosabb intézményeinek **kodifikációja**, azaz az adott terület szokásjogi szabályainak nemzetközi szerződésbe foglalása és továbbfejlesztése a diplomáciai és konzuli kapcsolatok,² vagy a nemzetközi szerződések joga³ vonatkozásában. A kodifikációs szerződések létrehozatala azonban gyakran csak a tervezetek kidolgozásáig jut el, melyre példa lehet az állam nemzetközi jogértés miatti felelőssége.⁴ En-

¹ A nemzetközi jog funkcióit lásd az Állandó Nemzetközi Bíróságnak a Lotus-ügyben hozott ítéletében (CPJI, Série A No 10, p.18)

² Lásd az 1961. évi és az 1963. évi bécsi szerződéseket

³ Lásd az 1969. és 1986. évi bécsi egyezményeket

⁴ Lásd az 56/83. sz. határozatot (2001), melyben a Közgyűlés tudomásul veszi és az államok figyelemébe ajánlja a Nemzetközi Jogi Bizottság munkáját

nek következtében a tervezet szabályai továbbra is nemzetközi szokásjogi normákként funkcionálnak.

Ma már nem kérdéses, hogy vannak a nemzetközi jognak feltétlen alkalmazást igénylő szabályai, létezik nemzetközi *ius cogens*, melynek következtében a nemzetközi jogrend – korlátozott mértékben – hierarchikus struktúrát jelent, mely ugyanakkor nagyon kevésbé tudja ellensúlyozni – a különböző tényezők által táplált – **fragmentáció** jelenségét.

4. A nemzetközi jog olyan új területekre is kiterjesztette „fennhatóságát”, mint a világ-űrjog, a környezet védelme vagy a külföldi beruházások biztosítása és nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok szabályozása. A nemzetközi jog ezen **új fejezetein** belül külön kiemelendő az emberi jogok nemzetközi rendszerének kiépülése, ideértve a kisebbségek védelmét is. Fontosságát nemcsak az adja, hogy univerzális⁵ és regionális⁶ egyezmények sorozata jött létre; hogy az **emberi jogok** védelme nemzetközi bíróságok, például az Emberi Jogok Európai Bíróságának joghatóságába került, melyhez a sértettek jogorvoslatért fordulhatnak, hanem ezzel a nemzetközi jog mélyen belenyúlt a nemzeti jogrendszerek szférájába, és átalakult a nemzetközi kötelezettségek szerkezete is. Az előbbieken vázolt folyamat folytatódását jelzi a *delicta iuris gentium*, a nemzetközi jog megsértése miatti büntetőjogi felelősség megjelenése és az eljáró fóru-

mok létrehozása: a Biztonsági Tanács határozata alapján a volt Jugoszláviában elkövetett háborús bűncselekmények ügyében eljáró törvényszék és a működését 2004-ben megkezdő Nemzetközi Büntető Bíróság.

Alapvető nemzetközi jogforrások (ENSZ Alapokmánya, Európa Tanács statútuma, amszterdami szerződés) a „jog uralmának” (*rule of law*) megteremtését írják elő a nemzetközi kapcsolatokban. E követelmény nemcsak ún. **legitimációs kényszert** teremt, a külpolitikai lépések nemzetközi jogi alapjainak igazolását (önvédelem, a Biztonsági Tanács hallgatolagos vagy utólagos felhatalmazása stb.), hanem kiélezheti az összeütközést a nemzetközi jog alapelvei között: erőszak tilalma *contra* népiptás megakadályozása, államok szuverenitása *contra* emberi jogok biztosítása, és ez utóbbi összefüggése a demokráciával. Ezen összeütközésekre a hatályos nemzetközi jog nem ad általános megoldást, régi intézmények, például a humanitárius intervenció új-jáélesztése pedig kétséges eredményhez vezet. Mindez nem zárja ki azt, hogy kedvező politikai feltételek mellett a konkrét rendezés megvalósítható.

5. Az előzőekben töredékesen említett tényekből is következtetni lehet a **nemzetközi jog jelenlegi terjedelmére**. Az ENSZ Titkárságán több mint ötvenezer nemzetközi szerződést iktattak be, jelentős esetjog fejlődött ki, melyben – az ENSZ Nemzetközi Bírósága és a Nemzetközi Tengerjogi Törvényszék mellett – oroszánrészt vállal az Emberi Jogok Európai Bírósága,⁷ de említhető még a Világbank Beruházási Viták Rendezése Központjának (ICSID) ítélkezése is.

A nemzetközi jog óriására növekedett anyagának feldolgozása, fejlődési tendenciáinak meghatározása és elméleti alapjainak kimun-

⁷ 2006-ban 287 ítéletet hozott.

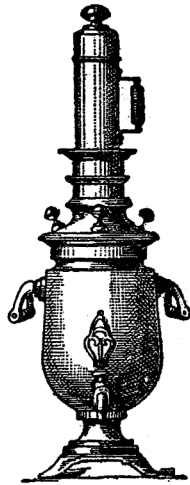
⁵ Az 1966. évi polgári és politikai jogok, valamint a gazdasági, szociális és kulturális jogok egyezségokmánya, a nőkkel szembeni diszkrimináció megszüntetéséről szóló 1979. évi egyezmény, a gyermek jogairól szóló 1989. évi egyezmény, a kulturális sokféleség megővéséről szóló UNESCO-egyezmény (2005), a legfontosabb munkaügyi egyezmények.

⁶ Az emberi jogok európai egyezménye (1950), amerikaiaközi egyezmény (1969), az emberek és népek jogainak afrikai kartája (1981), az emberi jogok arab kartája (2004).

kálása a nemzetközi jog tudományára vár, mely e feladatnak évente több mint ezer monográfia és tízezres nagyságrendű tanulmány publikálásával tesz eleget. A nemzetközi jog elméletében jelentősen elhalványultak a hajdani ideológiai megfontolások, fennmaradtak viszont az eltérő nemzeti értelmezések. Ennek és a szociológiai megközelítés térnyerésének ellenére a nemzetközi jog tudományában

alapvetően a pozitívizmus uralkodik. Az amerikai jogelmélet új irányzatai – az amerikai külpolitika hatására – feltehetően e képletet árnyalni fogják.

Kulcsszavak: *ENSZ Alapokmány, expanzió, kodifikáció, ius cogens, fragmentáció, emberi jogok, legitimációs kényszer, nemzetközi jog tudománya*

A TÁRSADALOMTUDOMÁNY ÚJ ÁGA: A REGIONÁLIS TUDOMÁNY

Rechnitzer János

az MTA doktora, egyetemi tanár, intézetigazgató, MTA Regionális Kutatások Központja,
Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Győr, Széchenyi István Egyetem
rechnj@rkk.hu

Az értő szakmai közönség számára nem kell újra és újra megfogalmazni a regionális tudomány tartalmát. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a társadalomtudományok rendszerébe sorolható új, nemzetközi vonatkozásban ötven-, hazai tekintetben több mint harmincesztendő tudományterület fókuszában a térben zajló társadalmi és gazdasági folyamatok állnak, s azt vizsgálja, hogy maga a térbeliség miként hat ezekre, az összefüggésekre. Azt sem érdemes ismételgetni, hogy a földrajz- és a közgazdaságtudományból nőtt ki a hazai nevezéktanban regionális, de gyakran területi tudományként emlegetett diszciplína, s fejlődése során egyre több más társadalomtudományi szakterülettel, illetve élettelen, sőt esetenként élő tudománnyal került kapcsolatba, amelyektől szemléletmódokat, módszereket vett át.

Ma már hazánkban is természetes, hogy a regionális tudomány önálló diszciplína, hogy rendelkezik elméleti bázissal, önálló módszertani apparátussal, speciális elemzési irányokkal, s – egy tudománynál elengedhetetlen – saját intézményekkel, így kutatóhelyekkel, tanszékekkel, felsőoktatási képzési és doktori programmal, valamint szervezett tudományos szakmai közélettel, annak minősítési, publikációs és kommunikációs fórumaival.

A regionális tudomány meghonosodott tehát hazánkban, ma már elfogadott új tudományterület. E megállapítás mögött, az egyszerű kijelentő mondat mögött hosszú esztendőök hangyszorgalommal szervezett és folytatott munkája áll. Hosszú utat tettünk meg, hogy leszögezhezzük, Magyarországon – talán Kelet-Közép-Európában, lengyel kolégáinkkal együtt elsők között – megteremtődtek a regionális tudomány tartós működési feltételei, ez sokak érdeme.

Hiszen a nagy hagyományú és mindig az európai szellemiséget képviselő hazai földrajztudomány, s azon belül a gazdaság- és társadalomföldrajz nélkül nem lehetett volna elindulni. Olyan értékes és gazdag, szellemében friss bázist nyújtott a hazai gazdaság- és társadalomföldrajz, hogy szinte kikövetelte a hatvanas, hetvenes években a felfutó regionális tudománnyal a kapcsolat felvételét, s a kölcsönös egymásra hatást. A földrajzhoz kapcsolódó műhelyek, tanszékek voltak ebben az időszakban a regionális tudomány bölcsői. Itt kaptak helyet azok a tudósok, akik érzékenyek lettek az új szemléletű területi elemzésekre, akik fogékonyabbak voltak az alkotó tárdiszciplínák, a közgazdaságtan, a szociológia iránt, és nyitottabban reagáltak a szerkezetilemzést felváltó folyamatvizsgálatokban rejlő komp-

lexitásra, egyben más, további tudományterületek eredményeinek feldolgozására.

Néhányan voltak csupán ebben a szemléletben tevékenykedő tudósok a hatvanas-hetvenes években. Közülük kiemelkedik Enyedi György. Nemzetközi rangú elméleti felkészültsége, kiegyensúlyozott társadalmi látásmódja, megújításra mindig képes és egyben inspirációkban gazdag problémaérzékenysége, s mindemellett kedves emberi, kollegiális mentalitása szinte vonzotta a regionális tudományt. Enyedi György lett – s még ma is – a fókusz, a szervező és gyűjtőpontja annak az egyre gyarapodó fiatal kutatógenerációnak, amely a hetvenes évek második felétől kezdett kacérkodni a területi folyamatokkal, majd eredményeik gyarapodásával a nyolcvanas évek végére már egyre látványosabban hitet tettek a regionális tudomány mellett.

Tekintsük át a regionális tudomány intézményesülésének történetét, ami egyben egy új szakterület tudományos elemzési irányaira is betekintést nyújt.

*A hetvenes és a nyolcvanas évek:
az intézményrendszer kialakítása,
szakmai alapozás*

Erdei Ferenc (1910–1971) irányításával az Akadémián Elnöki Bizottság alakult az ország területi szerkezetének áttekintésére és az ezzel kapcsolatos kutatások összefogására. A bizottság kezdeményezi, hogy jöjjön létre egy szervezett kutatási bázis a területi folyamatok elemzésére, a tudományos összefüggések feltárására. Az akkori periferikus, vegyes profilú Dunántúli Tudományos Intézet (DTI) vezetését 1972-ben vette Bihari Ottó (1921–1983) át, s új profilt határozott meg az intézet számára, és pedig a területfejlesztést. Nem sokan tudták ebben az időben, főleg Pécsen, hogy ez mit jelent, bár az intézet a földrajzi elem-

zésekben nagy hagyományokkal rendelkezett. Egy kiváló szervezőt talál Bihari professzor úr Sas Béla (1931–1991) személyében, aki fiatalokat hozott az intézetbe, és megkezdődtek a területi kutatások. Ezzel kezdetét vette az akkori DTI lassú, csendes megújítása, így a területi szemlélet mint komplex kutatási módszer erősítése, a teammunka megjelenése, új diszciplínák bevezetése (közgazdaságtan, szociológia, jogtudomány), a tudományos infrastruktúra kiépítése.

A hetvenes évek végére, a nyolcvanas évek elejére már több számottevő kutatási eredmény született, a „sasfókák” felmutatták orozslánkörmeiket, elindult a fokozatszerzés, formálódott a műhely. 1983-ban meghalt Bihari professzor úr, akinek széles látóköre, nagyfokú toleranciája és kimért, de határozott tudományszervezési elképzelései jelentősen hatottak a regionális tudomány elemeinek megjelenésére. Rövid bizonytalanság után Enyedi György vette át a DTI irányítását (1983). Az intézet erőre kapott – új szellem, új gondolkodás, új szakmai kapcsolatok, új kutatási irányok. A regionális tudomány műhelyeit Enyedi György személye hozta egyre közelebb egymáshoz, így 1984-ben megalakult az MTA Regionális Kutatások Központja, a DTI-ből, a Földrajztudományi Kutatóintézet Békéscsabai Osztályából, annak kecskeméti fiáléjából, illetve a Budapesten működő Gazdaságföldrajzi Osztály néhány munkatársából.

Sorsdöntő időszak, hiszen ekkor már elkezdődött a korábbi politikai rendszer gyengülése, ám a pénzügyi források mérséklődnek, fokozódik a zűrzavar a fejekben és az intézményekben, de mégis alapítás történt, egy új tudományterület intézményének létrehozása. Már a névválasztás, a Regionális Kutatások Központja elnevezés is jelzi a különállást, a

más szemléletű kutatások fogadását. Gyorsan megkezdődött a szervezettefejlesztés, az Alföldi Osztály (Kecskemét, 1983), Budapesti Osztály (Budapest, 1988), Észak-dunántúli Osztály (Győr, 1986), Észak-magyarországi Osztály (Miskolc, 1987) felállítása.

Az RKK nemcsak abban volt újszerű, hogy az egyetlen társadalomtudományi intézetként nem a fővárosban volt a székhelye, hanem vidéken, Pécsen, de abban is, hogy országos hálózatot épített ki (a területiség gyakorlati megvalósítása), továbbá abban, hogy ezen egységeinek többségét már nemcsak az MTA támogatta, hanem a területi szereplők (az akkori városi, megyei tanácsok), azaz korán megkezdődött az önfinanszírozás, a „piaci” szereplők bevonása a kutatások támogatásába.

Nem volt tudatos, de egy új tudomány-szervezési modell kialakítása kezdődött meg. Biztosan ennek is köszönhető, hogy a kilencvenes években már hálózati rendszerben, bejáratottan működő RKK képes volt a nehéz esztendőket átvészelni. Sőt, még ebben az időszakban is növelni tudta az intézet a kutatói állományát, illetve erősíteni a szervezeti rendszerét, hiszen a kisebb csoportok (Szombathely 1992–2000, Szolnok 1992, Debrecen 1992) kialakítása megkezdődött, majd az ezredfordulóra be is fejeződött (Székesfehérvár, 2000).

A nyolcvanas évtized eredménye a *Tér és Társadalom* folyóirat megindítása (1986) és az MTA Regionális Tudományos Bizottsága megszervezése (1988). Ezzel lényegében a regionális tudomány intézményrendszerének fundamentális alapjai kiépítésre kerültek. A *Tér és Társadalom* tavaly ünnepelte a 20. évfolyamát, s ebből az alkalomból feldolgoztuk a folyóirat eddigi füzetait szerzők, azok szakmai hovatartozása, valamint a hivatkozások rend-

szere alapján. Kimutathatóak voltak a regionális tudomány meghatározó egyéniségei, illetve jelezhetővé váltak a legfontosabb kutatási irányok (Rechnitzer, 2006).

A nyolcvanas évek végén a tudományos témákban megkezdődött a nagy, folyamatosan ható alapkérdések elméleti feldolgozása:

- a régiók kialakulásának és funkcióinak rendszerezése,
- a regionalizmus és a regionalizáció elemeinek számbavétele,
- a különféle területi politikák értelmezése és értékelése,
- a térbeli szerkezetek sajátosságainak feltárása,
- a gazdasági szerkezet és annak szereplői köre területi elhelyezkedésének és viselkedésének tanulmányozása,
- az új jelenségek térbeli terjedésének regisztrálása,
- a megújítást szolgáló politikák tartalmának, eszközeinek, intézményeinek tanulmányozása.

A regionális tudomány más, kapcsolódó társadalomtudományokkal ellentétben nem játszott szerepet a rendszerváltozás előkészítésében. A területi kérdések nem kerülnek ekkor még az érdeklődés középpontjába, ezek viszonylag szűk szakmai körben hatottak, a politika, de az új politikai elit sem ért rá a területi összefüggésekkel foglalkozni. Egyedül az önkormányzati törvény volt az, ami nagyobb érdeklődést váltott ki, de annak alakításában a domináns politikai szereplők és személyek tetszelegtek, az új tudományterület kutatási eredményei csupán egy-egy momentumon jelentek meg.

A felkészülés időszakát jelentette a hazai regionális tudomány számára a nyolcadik évtized. Kialakult a tudományterület intézményrendszere, lendületesen túlélte az évtized vé-

gének történelmét, emberformáló változásait. Közben felnőtt egy új fiatal kutató generáció, amely már ismerte a tudományterület nemzetközi trendjeit, kutatási tapasztalattal rendelkezett, miközben intézményi kötődést és védelmet tudhatott maga mögött, s a jövőre vonatkozó elképzeléseket dédelgetett.

A kilencvenes évek: a regionális tudomány látványos előretörése, a policy évtizede

Míg a nyolcvanas évek tevékenységében az intézményépítés és működtetés jellemezte a regionális tudományt, s ezzel együtt egy-egy személyiség, így kimagaslóan Enyedi György egyéniségének közvetlen hatása, addig a kilencvenes években már határozottan formálódnak a tudományos műhelyek, s azok kutatási arculata válik a tudományterület dinamikáját megtestesítő elemmé.

A rendszerváltozásból nem vesztesen, nem is a „túlélés” letargiájával, hanem talán a győztesek bölcs biztonságával jött ki a regionális tudomány. Ennek okát az újdonságában kell keresnünk, s abban, hogy mögötte egy lendületes, korszerű intézményrendszer állt, amely nem kompromittálódott, sőt az egyik alaptörvény kidolgozásában segédkezett. Az új hatalomnak már az első években szembe kellett néznie a súlyos ágazati és területi válságokkal, így információkat igényelt, kereste a megbízható elemzéseket, azok forrásait.

A regionális tudomány gyorsan elkezdte a rendszerváltozás területi hatásainak és következményeinek elemzését. Megindulnak a területi szerkezet átalakulását követő kutatások, ezek egyre több publikációban jelennek meg, s fokozatosan sikerül a társadalom érdeklődését a területi problémák irányába terelni.

A rendszerváltozás után egy-két évvel már felmerült a területfejlesztés állami szintű szabályozásának igénye, s az ezzel kapcsolatos

kutatások ismét csak erősítették a regionális tudományt. A területfejlesztési törvény (1996) előkészítése több évet vett igénybe, aminek kapcsán egyrészt egyre nagyobb lendületet vett az Európai Unió regionális politikájának tanulmányozása, annak rendszerének, működési elveinek, eszköz- és intézményrendszerének feldolgozása. Másrészt kezdeményezések indultak a területi folyamatok alapos elemzésére, döntően a gazdasági szerkezet átrendeződését jelentő elemek, elemcsoportok változásának regisztrálására. S végül az évtized első harmadában, részben az új területi egységek, a kistérségek, részben pedig a funkcióiktól megfosztott megyék egyik segítőtársra találtak a regionális tudományban szerepeik kitalálásában vagy újragondolásában.

A területi politika szolgálata jellemezte a regionális tudományt a kilencvenes évtizedben. Hiszen a területfejlesztési törvény előkészítése megkövetelte az Európai Unió regionális politikája alapelveinek és technikájának elsajátítását, a főbb döntéshozókkal való megismertetését. A területi folyamatok elemzése pedig az országos helyzet alapos, értékelő áttekintését nyújtotta, illetve az ehhez kapcsolódó kutatások feltételeit (anyagi, szellemi) biztosította. A törvény még nagyobb lendületet adott tehát a *policy* szemléletű és jellegű kutatásoknak. Megkezdődött a kistérségek, a megyék, a régiók területfejlesztési stratégiáinak, majd az évtized végére a programjainak a kidolgozása. Hatalmas munka indult meg az országban, nagy erővel feltárássra kerültek egy-egy térség fejlődését meghatározó tényezők, a szereplők egyre szélesebb köre találkozott a területfejlesztés gondolatával, formálódtak a működtetés és a megvalósítás intézményei. A kutatások ugyan feltáró és elemző jellegűek voltak, a kutatók új kihívások elé kerültek, hiszen a jövőt kellett felvázol-

niuk a közelmúlt sokszor zavaros, értékelésre számos esetben nem alkalmas folyamataiból. Gyarapodtak tehát a területi politika alkalmazásának, megvalósításának ismeretei, bővült a kommunikációs gyakorlat a szereplőkkel, tágultak az empirikus kutatások bázisai, de megjelentek a sablonok, a típusmegoldások, a jogszabályi megköötöttségek, az unos-untalan viták és meggyőzési kezdeményezések.

Közben országos szinten elkezdődött a regionális politika megalapozását szolgáló Országos Területfejlesztési Koncepció (OTK, 1998) kidolgozása. Érdekes országban élünk, elsőként született meg a törvény a területfejlesztésről, annak intézményrendszeréről, majd azt követően, két esztendő múlva kerültek az elvek és irányok meghatározásra, pontosabban elfogadásra. Az OTK lehetőséget adott több területi jelenség még alaposabb tanulmányozására, néhány, az átmenet területi folyamatait jellemző tényezőcsoport (külföldi tőke, munkanélküliség, válságtérsegek, kistérségi szerkezet, intézmény- és eszközrendszer) sajátosságainak pontosabb elemzésére.

A regionális tudomány műhelyeiben szorgos munka folyt a kilencvenes évek utolsó harmadában. Viszonylag gyorsan ki kellett dolgozni a területfejlesztési stratégiák és programok összeállításának módszertanát. Ebben érvényesíteni az Európai Unió elvárásait, de a hazai adottságoknak, gondolkodás- és szemléletmódnak is helyet szorítani, miközben egy kidobott és számos negatív tartalommal ellátott intézményt, a területi tervezést kellett rehabilitálni. A regionális kutatóbázisok itt is közel kerültek a gyakorlathoz, a helyi, területi szereplőkhöz, az élő problémákhoz. Ebben a kommunikációban mindenki nyert, talán többet a területfejlesztés szereplői, mert *policy*-jellegű elemzések és kutatások sokszor elfedték a tudományos küldetést, csökkentet-

ték a törvényszerűségek felállításának igényét, a tudomány belső tartalmának gazdagítását.

E felismerések, vagy éppen a nyolcvanas évek csikónemzedéke egyre több tagjának versenylővé érése, vagy a területi folyamatok rendszerezettebb feldolgozása járult hozzá az évtized végére egy sor nagyszerű monográfia megszületéséhez. Soha nem látott mértékben jelentek meg magyar nyelven a regionális tudomány, döntően a *policy* jellegű elemzések összefoglaló művei. Ezek között persze talá-lunk számos tudományelméleti munkát is, vagy a monográfiák több fejezete mutatta be a regionális tudomány nemzetközi trendjeit, elméleti és módszertani eredményeit.

A regionális tudomány aranykorának hajnala volt-e a kilencvenes évek? Biztosan nagyon sikeres, gazdag, a tudományterület jövője szempontjából meghatározó dekádnak kell minősíteni ezt az időszakot. Stabilizálódott, s szervezeti rendszerében megújult az intézményrendszer, több új vagy régi-új, főleg egyetemi bázishoz kapcsolódó egység szerveződött, vagy szélesítette a tevékenységét a regionális szakma irányába.

A profitszférában is egyre több igényes elemzést végző szervezet bukkant fel. Miközben persze számos gyenge teljesítményű, de jó nemzetközi és hazai kapcsolatokkal rendelkező, korábban a regionális folyamatokkal nem foglalkozó intézmény is megjelent, nagyon-nagyon változó minőségű elemzésekkel, ám a jövőt bearanyozni szándékozó vélt vagy valós együttműködési lehetőségek felvillanásával.

Az évtized közepére beindultak a hazai felsőoktatásban a regionális tudományhoz kapcsolódó oktatási programok, azok már minden jelentősebb egyetemen, főiskolán a képzési rendszer részét képezték. Megkezdte működését az első, kimondottan a regionális

tudományra szakosodott doktori program (Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Buday-Sántha Attila professzor vezetésével, 1997), ahol az első doktorrá avatás 2001 tavaszán történt. Több posztgraduális program szerveződött, látványosan emelkedett a tanfolyami képzések száma, tartalmuk sokszínűsége s egyenetlen minősége mellett. Nem akarunk megalapozatlan becslésekbe bocsátkozni, de az évtized végére a területfejlesztéssel foglalkozó szakemberek száma a kilencvenes évek elejéhez képest minimálisan megtízszereződött, vélhetően 1000–1200 főre tehető. Egyre nagyobb tehát a szakemberállomány, s ezzel együtt a tudásszint, de az információs igény is.

Nemcsak a társadalmi igények növekedését regisztrálhattuk, hanem a többi, döntően társadalomtudományhoz kötődő tudományterület érdeklődése szintén fokozódott a regionális tudomány iránt. Széleskörű kommunikáció kezdődött meg ezzel az új tudományterülettel. Ennek több oka van. A társadalomtudományi kutatásból nem lehet a területi dimenziót ma már kizárni, anélkül a problémák nem élők, nem értelmezhetők. Egyre több, új társadalomtudományi elmélet vizsgálja a céltudományokon belül a jelenségek térbeli összefüggéseit, új paradigmák elemeként bukkan fel a tér, a terület, a regionalitás. A kutatáshoz viszont információt a regionalista tud nyújtani, így az érdeklődés növekedése szükségszerűen természetes. S vannak igen csak gyakorlati, megélhetési szempontok is. Megnyíltak a regionális politikához tartozó Európai Unió kutatási pályázatok, illetve a szakértői tevékenységek, amelyek felkeltették több hazai társadalomtudományi kutatóhely érdeklődését a téma, és persze a támogatási források iránt, így a regionális tudományt el-

fogadták, annak képviselőivel többé-kevésbé együttműködnek.

A kilencvenes évek tehát a hazai regionális tudomány sikeres évtizede volt. A korábbi, megkezdett felkészüléssel felelni tudott a szakma a nagy társadalmi, politikai kihívásokra, döntő szerepet vállalt az Európai Unió regionális politikája elvi és gyakorlati rendszerének a hazai intézményi hálózatba történő adaptálásának előkészítésében. Elindult a szakemberképzés, amihez, de egyben a kutatási eredmények összefoglalásaként is, számos elméleti igényű monográfia, illetve feldolgozás született (1998-ban kezdődött el a Dialóg Campus Kiadónál a *Studia Regionum* sorozat, amely napjainkra, 2007-re a 37. kötetig jutott). Kívívta a regionális tudomány a többi társadalomtudomány érdeklődését, s együttműködési szándékát.

*Évtizedünk: átrendeződés,
új súlypontok, elméleti bázis*

Nemes Nagy József dolgozatában két alapvető irányzatot különböztet meg a magyar regionális tudományban (Nemes Nagy, 2003). Az egyik, nevezzük térelméleti iskolának, amely az alapvető térbeli társadalmi egyenlőtlenségeket vizsgálja, annak dimenzióit elemzi a térelemek különféle megjelenési formáiban, és ezzel a térszerkezet összetételét, mozgásait kísérli meg leírni, esetleg modellezni. A másik, nevezzük a regionális társadalom- és intézményelméleti iskolának, a területi fejlődés mozgatóit kutatja. Elemzéseinek középpontjában a régiók és a kistérségek intézményrendszerei állnak. Egy kívánt jövőbeli állami modell, a decentralizáció szemüvegén keresztül értékeli a rendszer működését, s nemzetközi analógiák, hazai sajátosságok alapján javaslatokat ajánl egy nyitottabb, alulról építkező berendezkedésre.

Üdvös és ígéretes, hogy nálunk, Magyarországon éppen ez a két regionális-tudományi iskola működik, azok között a kapcsolat élő és termékeny, nem ellentétes és versengő. Nincsenek konfliktusok, egymás eredményeit felhasználják, hiszen az egyik a módszertanban erős, és ezzel a regionális folyamatok belső összefüggéseinek mélységeihez vezet el, addig a másik alaposabb empirikus bázissal rendelkezik, a fejlődés és a fejlesztés logikáit rendszerezi, megoldási módokat, recepteket tud adni a döntéshozóknak és a szereplőknek a beavatkozás mikéntjeire. Egymásra épülés, a kooperáció, a folyamatos kommunikáció tehát a szakmában jelen van. A regionális tudomány és társadalomföldrajz kapcsolatát a békés egymás mellett élés jellemzi, bár az utóbbi tudományterület megújítása során gyakran kiemelésre kerülnek az azonos jegyek, de óhatatlanul felmerül a versenyhelyzet, illetve a stratégiák különbözősége (Mészáros, 2006; Probáld, 2007).

Nem hisszük tehát, hogy az elkövetkező öt-nyolc évben alapvető paradigmaváltásra lenne szükség a magyar regionális tudományban. Viszont korrekciók szükségesek, ezeket részben a tudomány önfejlődése, részben a piac motiválja. Eddig nem említettük a regionális tudomány piacát, elegánsan elhallgattuk, holott legyünk őszinték, abból élünk, abból tudjuk az intézményeinket sikeresen működtetni, a szakembereket megtartani, valamiféle szakmai karriert kínálni a versenyszférával szemben. Ne legyünk álszentek, finomkodók, igenis fontos, meghatározó a regionális tudomány piacának alakulása, a felmérhető és alakítható igények rendszerezése, beépítése a jövőképhe.

Mit kíván a piac? Egyértelmű, hogy teret nyer a decentralizáció, a szereplők nagyobb mozgásszabadságot kapnak (lásd: Európai

Unió, támogatások), így aztán alaposabb szerkezeti elemzésekre, mélyebb belső vizsgálatokra lesz szükség. Le kell írni a jövőt, a fejlődési pályákat, perspektívákat, lehetséges scenáriókat, megoldási módokat szükséges felvázolni, s ehhez a területrendszer alaposabb szerkezeti összefüggéseit, külső kapcsolatait hálózatát célszerű analizálni. Nem lesz elég a terveket, a programokat, az intézményeket ismertetni, már kellenek a hogyanok, illetve a hatások és következmények, amikhez még alaposabb leírásra, sőt – uram bocsá – modellek felállítása, sőt azok működtetése igényelhetik.

Mit kíván a regionális tudomány? A mi olvasatunkban a regionális tudomány hiánypótlást kíván. Ez a hiánypótlás az eddigi kutatások alapján az elméleti rendszerek szakszerűbb összefoglalása, azok közérthető közreadása, a „monográfiák mellett kézikönyvek” program beindítása. Igényes szakmai kézikönyvek szükségesek, amelyekben végre rendszerezzük a felhalmozott ismereteket, ezek ne csupán adaptációját jelentsék a nevesebb külföldi klasszikus munkáknak, hanem azokban jelenjenek meg a kutatási eredmények, s ezek alapján a regionális tudomány törvényszerűségeinek új értelmezései, feldolgozásai. Tapasztalható a nemzetközi fórumokon, hogy már más az érdeklődés, mint a csodavárárszerváltozás idején. A múlt bemutatása, leírása helyett az elmozdulások, az európai rendszerekhez való igazodás és bekapcsolódás az izgalmas, a fanyalgó átmenetanalízis helyett a megújítási irányok és az integrációs törekvések mondhatnak újat, mást. A mélyebb elméleti munkák ösztönzése azért is fontos, mert a felsőoktatásban a kétszintű képzés keretében 2008-tól megkezdődhet a Regionális és Környezeti Gazdaságtan mester szakon az oktatás. Hasonlóan, a doktori

képzés új rendszerében erre és a vidékfejlesztéshez kötődő mesterszakra regionális tudományi doktori iskola alapítható. Jelentős fordulóponthoz érkezünk tehát 2008-ban – milyen véletlen az MTA Regionális Tudományos Bizottsága megalakításának 20. évfordulóján –, befejeződik az intézményesülés, hiszen helyet kapott a szakma a felsőoktatás új rendszerében, s önálló tudományos fokozatként jelenhet meg.

A jövőben a regionális tudomány az országot nem szemlélheti szigetként. Európában nagyrégiók szerveződnek, ezek országokat, azok nagytérsegeit fogják át, hasonló, vagy azonos térfolyamatok alapján. Egyértelmű, hogy a Kárpát-medence,¹ illetve Közép-Európa egészének területi szerkezete kínálhat új kutatási lehetőségeket, amihez döntően ebben a makrorégióban található kutatóhelyeknek, egyetemi bázisoknak az összefogására, szakmai együttműködésére van szükség. Szerepünk lehet abban, hogy résztvevői, esetleg egyes témákban szervezői lehetünk a közép-európai regionális tudományi kutatási programnak, s ezzel új dimenziókat nyitunk meg a hazai szakma számára is.

Miközben már érzékelhető a transznacionális dimenziók felé való orientáció, emellett növekvő a hazai érdeklődés a tudományterület iránt. Érvényes ez a fentebb jelzett felsőoktatásra, vagy éppen a működő doktori programra, de nem elhanyagolható a szakmai tömegbázis érzékelhető szélesedése sem.² A társada-

lom igénye a regionális tudomány eredményei iránt akkor lesz töretlen, ha egyik oldalról minél alaposabban és érthetően tudjuk bemutatni a magyar és közép-európai térszerkezet sajátosságait, s más oldalról viszont képesek vagyunk az államreform területi dimenzióhoz intézményi megoldásokat kidolgozni.

Összeér tehát a fejezet bevezetőjében jelzett két iskola: egyedül nem megy. A lehetőségeket csak a kölcsönhatások érvényesítésével, s ennek következtében az alaposabb összefonódással tudjuk elérni, aminek viszont nélkülözhetetlen feltétele a folyamatos szakmai beszélgetés, vita, egymás munkájának értékelése, netalántán elismerése.

Ugyanakkor a regionális tudomány sokféle veszélynek van kitéve. Az első, mint minden társadalomtudománynál a politika csábítása. Most, hogy végre elkezdődik valami a regionalizáció ügyében, sokféle nagy kihívás, kérdés elé kerül a szakma.

Meddig és hogyan legyünk következetesek, meddig tarthat s hol a regionális kutató, oktató felelőssége a politikai döntésekben? Hol és milyen formában mondjuk el a véleményünket, a „nem lehet, nem szabad” mögött húzódó keserű igazságokat? Azt hisszük, ezt minden kutatónak, oktatónak és intézménynek magának kell eldöntenie.

A politika gyorsan akar lépni, következetesen olyan igényekkel jelentkezik ebben a kritikus időben, ami gyorsított, rapid elemzéseket tesz szükségessé. Mindez felületességet teremt, expressz kutatásokat indít meg, persze sok esetben ezek mögött már alapos elemzések állnak, csak a döntéshozók nem ismerik az irodalmat, vagy nem érnek rá az általuk megrendelt kutatásokat elolvasni, illetve azok nem érhetők el a szakmai nyilvánosság számára. A mi szakmánk divatos lett, és újabb megújabb regionális „eszkimók” jelennek meg a

¹ Jó példája ennek a Kárpát-medence régióit bemutató kötet sorozat indítása (Horváth, 2003, 2004), ami napjainkra már a hetedik kötetnél tart, vagy a *CADSES* program által is támogatott kutatási együttműködések beindulása.

² Mindezt a konferenciákon való részvételben, valamint a kiadványok terjesztésében lehet jól lemérni, s a doktori programokra való jelentkezés tartós emelkedése is jelzi a szakma iránti „tudás”-keresletet. S

mi sarkkörünkön, akik változatlanul nagy és jó üzletet látnak a regionalitás tudományában, az európai uniós csatlakozás motiválta hatások vizsgálatában. Többségében csillogó név alatt, időnként „megzsírozott” kapcsolatokkal látványosan nyomulnak – sokszor a tudatlanság teljes biztonságával.

Mindezek az új fejlemények voltaképpen természetesen, hiszen mi teremtetük a jövőt, mi ösztönöztük a szakmai bázis szélesítését. Tehát nem szabad lebecsülni a szakma új szereplőit, hanem fel kell ismernünk a versenyhelyezetet. E versengés a jövőben igencsak élénkülhet, s a szereplők nemcsak itthonról, hanem külföldről is készülődnek, vagy már be is rendezték irodáikat. Más és más helyzetben vannak azok, akik a piaci szférában ténykednek, és eltérő a lehetősége az akadémiai, felsőoktatási vonalon működő szervezeteknek, azok kutatóinak, oktatóinak. Nem fogadható el az elegáns elzárkózás, meg fogjuk találni az okos kompromisszumokat a szakmai igényesség elfogadtatható mezsgyéjén.

Sokszor merül fel, hogy meddig követel alapos kutatást egy probléma megoldása – s mikor elegendő egy *ad hoc* tanácsadás. A szakmai irodalomban stigmaként jelenik meg az „alkalmazott kutatás” fogalma. Mintha az alkalmazott kutatás nem lehetne „tudományos” és fennkölt.

Restelkedés nélkül jelenthetjük ki: a regionális kutatások nálunk még többnyire alkalmazott, gyakorlatorientált tudománynak tekinthető. Tanulmányaink a térben jelentkező problémákat tárják fel, esetleg a generált problémák változtatását kínálva fel. E válaszok felhasználhatók fejlesztési döntések esetén, és jelenthetik azok kereteit, feltételeit, értelmezési tartományait. Figyelmen kívül is lehet hagyni ezeket a tanulmányokat – s nemritkán ezt teszik a politikai és gazdasági döntéshozók.

Végére is kutatóként magam úgy vélem: esetünkben nem az a lényeg, hogy gyakorlatban felhasználják, vagy nem használják fel a napi döntések során tanulmányainkat, hanem az, hogy a problémát szakmailag alaposan, módszertanában igényesen, a tudományos szintézis gondosságával dolgozzuk fel, s az eredményekkel hozzájáruljunk egy-egy regionális problémakör mélyebb megértéséhez. Ha így teszünk, akkor hasznot hajtunk, és ez esetben nyugodtan magunk mögött hagyhatjuk az alkalmazott és elméleti tudomány látszatvitáját.

Minden gyakorlati elemzés mögött meg lehet találni azt az elméleti és módszertani bázist, aminek kidolgozása, pontosítása vagy éppen tesztelése új eredményeket adhat. Nem mi fűjjük a passzátszelet! Nem nálunk fognak a regionális tudomány új, világot rengető felfedezései megszületni! Ám az igényes, gondos elemzések, megalapozott, kiérlelt vizsgálatok igenis nyújtanak egy-egy rész kérdésben új összefüggéseket. A veszélyt abban látjuk, hogy még jellemző a befelé fordulás, a saját, itthoni közösségeinkben való – sokszor már unalmas – önismeretgetés, holott nincs magyar regionális tudomány, hanem *regionális tudomány* van. Tehát az eredményeinket egyre inkább nemzetközi porondokon mérik, és mérhetjük meg.

Összefoglaló

A tanulmány célja, hogy bemutassa a magyar regionális tudomány kialakulását, annak intézményi kereteinek létrejöttét és fejlődésének szakaszait. A nyolcvanas években az önálló akadémiai kutatóintézeti bázis lehetővé tette, hogy ez az új társadalomtudományi terület megjelenjen. A kutatások az első időszakban policy jellegűek voltak. Feltárták a területi folyamatok sajátosságait, a térbeli egyenlőtlen-

ségek okait, illetve megalapozták a területfejlesztésről szóló törvényt. A következő szakaszban a területi tervezés módszertani alapjait dolgozták ki, érvényesítve az Európai Unió regionális politikájának alapelveit. Napjainkra befejeződött a regionális tudomány intézményesülése, hiszen önálló mester- és doktori programként is elismerést nyert. A jövő irányai között kiemeli a tanulmány a közép-európai térfolyamatok elemzését, s ezzel a

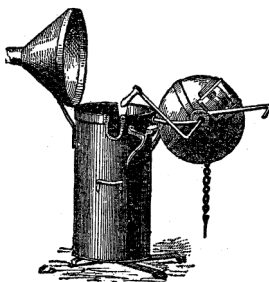
szakmai kapcsolatok kiszélesítését. Nagyobb hangsúlyt kívánnak helyezni a kutatók a jövőben az elméleti rendszerek bemutatására, az új elemzési módszerek alkalmazására.

Kulcsszavak: *európai regionális politika; gazdaság- és társadalomföldrajz; decentralizáció; Országos Területfejlesztés Konceptió; térbeli szerkezetek; regio-policy; regionalizmus; Regionális Tudomány*

IRODALOM

- Horváth Gyula (szerk.) (2003): *Székegyföld. A Kárpát-medence régiói 1.* MTA RKK– Dialóg Campus, Budapest–Pécs
- Horváth Gyula (szerk.) (2004): *Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói 2.* MTA RKK– Dialóg Campus, Budapest–Pécs
- Mészáros Rezső (2006): A társadalomföldrajz és a regionális tudomány Magyarországon. *Magyar Tudomány.* 1, 21–28.

- Nemes Nagy József (2003): A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükrök. *Tér és Társadalom.* 1, 1–17.
- Probáld Ferenc (2007): Társadalomföldrajz és regionális tudomány. *Tér és Társadalom.* 1, 21–33.
- Rechnitzer János (2005): Tükrök által nem elhomályosítva (a posztmodern, a mainstream és a csábítás ördöge a regionális tudományban). *Tér és Társadalom.* 3–4, 1–12.
- Rechnitzer János (2006): *A Tér és Társadalom* első húsz éve. *Tér és Társadalom.* 4, 1–13.

NŐNEK LENNI – TÁRSADALMI NEM (GENDER) AZ EGYENLŐTLENSÉGEK RENDSZERÉBEN

Tóth Olga

tudományos főmunkatárs
MTA Szociológiai Kutatóintézet
totho@socio.mta.hu

Ez a tanulmány a társadalmi egyenlőtlenségek egy sajátos metszetéről, a nemek közötti egyenlőtlenségekről szól. A társadalmi nemek közötti egyenlőtlenség egyrészt önmagában is vizsgálható, ugyanakkor az egyéb társadalmi egyenlőtlenségek (szegénység; területi, regionális egyenlőtlenségek; társadalmi rétegződés stb.) gyakran „felülírják” a nem szerinti egyenlőtlenséget. Érdekes tehát a gender szempontú elemzést az egyéb egyenlőtlenségek elemzésekor is figyelembe venni.

Amikor a társadalmi egyenlőtlenségeket vesszük számba, a nemek közötti egyenlőtlenségeket a döntéshozók, de a közvélemény nagy része is hajlamos nem létezőnek tekinteni, vagyis tagadni, hogy a mai Magyarországon a férfiak és nők között tényleges egyenlőtlenség lenne. Először ennek a jelenségnek okairól írok, s egyúttal néhány tévhitet szeretnék eloszlatni a témával kapcsolatban.

Már a cím is némi magyarázatra szorul. A társadalmi nemek kifejezés mellett egyenértékűen használom az angol *gender* kifejezést is. Ez a kettősség nem véletlen. A magyar nyelvben erre a furcsa képződményre, mint a gender, nem nagyon tudunk jobb szót, mint azt, hogy *társadalmi nem*. Használhat-

nánk még a pontosabb, azonban hosszabb és bonyolultabb *társadalom által konstruált nem* kifejezést is. Valójában tehát arról van szó, hogy társadalmi létünk milyensége sok más mellett attól is függ, hogy férfinak vagy nőnek születtünk. A biológiai meghatározottságra, minden társadalom ráépít egy elvárás- és lehetőségrendszerrel a két nem számára. A társadalmi egyenlőtlenségek egy része ebből az eltérő konstrukcióból ered.

Mivel Magyarországon számos tévhit él arról, hogy valójában mit takar a társadalmi nemek kutatása, és sokan tagadják, hogy a társadalmi nemek egyenlőtlenségeket konstruáló szerepe lenne, fontosnak tartom, hogy röviden megvilágítsam ezt a kérdést. Magyarország az Európai Unióhoz való csatlakozással és a társadalmi nemekre vonatkozó nemzetközi törvények, irányelvek elfogadásával követi az európai normákat. Kormányaink rendre elkészítik azokat a jelentéseket a férfiak és nők közötti egyenlőtlenségekről, amelyek a nemzetközi szervezetek elvárának tőlük. Ilyen tekintetben tehát egy nyugatias társadalmat látunk. Ugyanakkor, amikor a társadalmi nemekről és a közöttük tovább élő vagy éppenséggel újonnan keletkező egyenlőtlen-

ségekről beszélünk, akkor a politikusok, a civil szféra egyes résztvevői, nem társadalomtudománnyal foglalkozó kutató kollégák vagy hétköznapi emberek is valamiféle ilyen feminista túlzásnak tartják a téma kutatását. Ez a kérdés nem nyer megfelelő fontosságot sem a politikában, sem a tudománypolitikában, azt tapasztaljuk, hogy a kutatások eredményei nem mindig épülnek be a döntéshozatali mechanizmusba.

Ennek az idegenkedésnek, távolságtartásnak számos oka van, én itt kettőt: az ismerethiányt és egy szemléletbeli problémát szeretnék kiemelni. A társadalmi nemek kutatását és egyáltalán a kérdéssel való foglalkozást tipikusan vagy a szocializmus központosított állami feminizmusával, vagy a nyugati radikális feminizmussal azonosítják. A szocializmus állami feminizmusának egész rendszerét általában igen leegyszerűsítve, egyoldalúan szokás idézni. Itt csak utalni szeretnék például a nők munkába állásának kérdésére, amit manapság sokan kizárólag kényszerként említene, elfeledkezve a modernizációs folyamatok hatásáról, arról, hogy ezáltal nyílt meg az út a férfiak és nők egyenlőbb iskoláztatása előtt, illetve arról, hogy a női munka nem a szocializmus „találmánya” volt. Ugyanilyen hibás és ismerethiányt tükröző szemlélet az, amelyik a társadalmi nemek kutatását valamiféle férfiellenes, feminista rohamnak tekinti, amelyik tovább rongálja az erodálódott értékrendet. Valójában Magyarországon a feminizmusról és annak történelmi fejlődéséről, vívmányairól, irányzatairól igen csekély a valós ismeret, s így a feminizmus legradikálisabb irányzataival azonosítani a genderkutatást egyszerű tévedés.

A társadalmi nemek kutatásával kapcsolatos idegenkedés másik oka egy szemléletbeli probléma. A 20. század második felében a fejlett országokban számos fontos változás

történt a férfi és női szerepekben és a családdal kapcsolatosan. Hasonlóan fontos változások történtek az ezekkel kapcsolatos értékekben, attitűdökben is. Az európai országok többségében ezek a változások egy irányba, a modernizálódás felé tartottak. Magyarországon azonban nem ez a helyzet. Ha az attitűdöket nézzük, egy premodern, tradicionális és patriarchális társadalom képét látjuk. Ha azonban az emberek nemi szerepekkel, a családdal kapcsolatos valóságos viselkedését nézzük, akkor egy modern, az európai társadalmak sorába illeszkedő országot látunk. A valóság és a nemi szerepekkel kapcsolatos értékítéletek, az attitűdök ütköznek szinte minden kérdésben. Úgy tűnik, hogy a magyar társadalom értékrendjének konzervativizmusa szintén egyfajta gátat képez a társadalmi nemek egyenlőtlenségeket generáló szerepének megismerése, befogadása előtt. Így aztán a témával foglalkozó kutatások az Európai Unió országaiban megszokottól lényegesen nehezebb helyzetben vannak.

A nemi egyenlőtlenségek különféle területei közül itt a

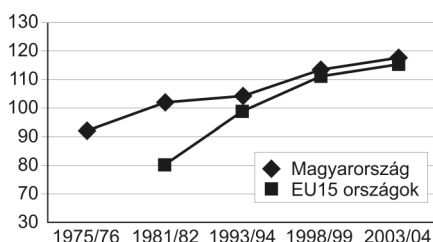
- tanulás, továbbtanulás néhány kérdésével,
- a fizetett munka világával, és
- az időfelhasználás eltéréseivel foglalkozom.

1. Tanulás, továbbtanulás

Mióta egyáltalán megjelent a kötelező iskoláztatás Európa országaiban, a férfiak és nők iskolai végzettsége között jelentős eltérés volt. Jellemzően a fiúkat taníttatták tovább a családok, így a nők átlagos iskolai végzettsége mindig egy lépcsőfokkal a férfiaké alatt volt. A középfokú, majd a felsőfokú oktatás bővülésével egyre több nő is bekerült ezekbe az intézményekbe, de ez csupán feljebb tolta az iskolázottsági szintet, a nemek egyenlőtlenségét nem szüntette meg. Sajátos változás indult

el Magyarországon (és a többi akkori szocialista országban) az 1970-es években, amikor a családok más-más stratégiát alakítottak ki fiaik és lányaik általános iskola utáni továbbtaníttatására. Míg a fiúkat tipikusan szakmunkásképzőbe vagy érettségit és szakmát is adó technikumba, szakközépiskolába küldték, a lányokat a csupán általános műveltséget biztosító gimnáziumokba. Emellett a főiskolai férőhelyek szaporodásával egyre több női hallgató került be a felsőoktatásba is.

Mint az 1. ábrából is látható, Magyarországon az 1980-as évek elejére megfordult a trend a felsőoktatásban és magasabb lett a női hallgatók száma, mint a férfiaké. Az Európai Unió tizenöt országában átlagosan csak 15 évvel később alakult ki ez a helyzet. Természetesen az egyes országok adatai között igen nagy különbségek vannak. Leglassabban a mediterrán országokban érte utol a nők iskolázottsága a férfiakét, de mára a fiatal korosztályokban ott is egyértelmű a tendencia. Ha tehát az iskolai végzettség szintjét tekintjük, Magyarországon a nők helyzete jobb a férfiakénál. Lassan csökken az egyetemi szakok szegregációja is, legalábbis olyan értelemben, hogy egyre több fiatal nő kerül be az eddig inkább „férfiasnak” tartott műszaki vagy természettudományos szakokra. Vajon a magasabb iskolai végzettség megjelenik-e a foglalkoztatottságban?

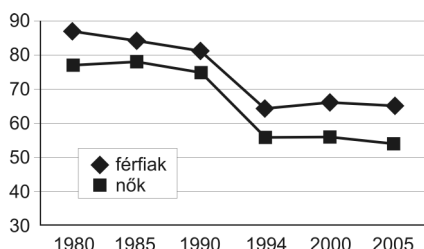

1. ábra • 100 férfi hallgatóra jutó nők a felsőoktatásban (Statisztikai Évkönyv, EUROSTAT)

2. Fizetett munka

A 2. ábra szemléletesen mutatja, hogy az 1980-as évek végére mind a férfiak, mind a nők körében teljes foglalkoztatottság valósult meg. A rendszerváltással meginduló gazdasági szerkezetátalakulás drasztikusan csökkentette a foglalkoztatottak számát mind a férfiak, mind a nők körében. Az 1995-ös mélypont után lassú emelkedés figyelhető meg mindkét nem foglalkoztatottságában, ugyanakkor napjainkra az olló ismét nyílni látszik. A rendszerváltás utáni első évtizedben a női munkanélküliségi ráta a férfiaké alatt maradt, aminek számos oka volt. Érdemes kiemelni ezek közül azt, hogy a munkanélküliség az 1990-es évek első felében a nehézipari üzemek dolgozóit sújtotta, s ezek többségükben férfiak voltak. A nők nagyobb arányban dolgoztak a közszférában és a szolgáltatásokban, az ő állásuk néhány évig kisebb veszélyben volt. A másik fontos, megjegyzendő tényező, hogy elsősorban az alacsonyabb iskolai végzettségű és a leszakadó régiókban élő nők jelentős része menekült korai nyugdíjazásba vagy eltartotti státuszba a munkanélküliség elől.

Napjainkra Magyarországon a nők és a férfiak foglalkoztatottsága is elmarad az Európai Unió átlagától. 2005-ben az EU huszonöt tagországában átlagosan 56,3 % volt a nők és

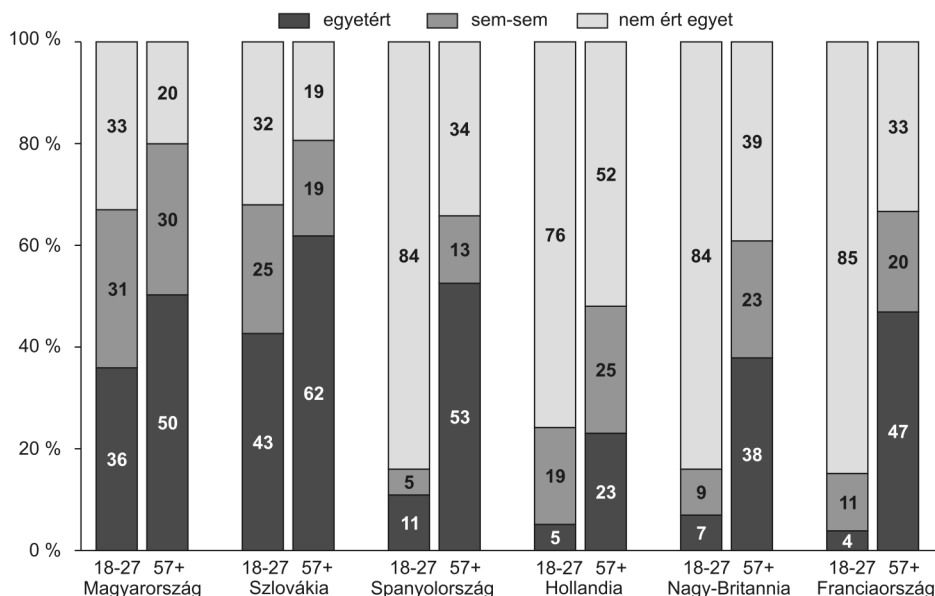
2. ábra • A munkaképes korú lakosságból az aktív keresők aránya (Munkaügyi adattár)

71,2 % a férfiak foglalkoztatottsága. Ugyan-
ebben az időben Magyarországon 50,9 %-os
volt a női és 63 %-os a férfifoglalkoztatottság
(Eurostat, 2006). Rendkívül fontos lenne
tehát a foglalkoztatottsági ráták növelése. Ez
azonban a gazdasági és munkahelyteremtési
problémákon kívül a nők esetében szemléle-
ti, értékrendi akadályokba is ütközik.

A nők munkavállalását már a szocializmus
időszakában is fel-fellobbanó vita kísérte. Az
elmúlt két évtizedben azonban még inkább
megerősödött mind a közvéleményben, mind
a döntéshozók egy részében az a vélemény,
hogy a női munkavállalás a szocializmushoz
tartozó, a legtöbb nő számára kényszerként
megélt társadalmi folyamat volt. Nem csupán
a nyugat-európai országok közvéleményéhez
képest, de még a rendszerváltó országok egy
részéhez képest is meglehetősen konzervatív
felfogás él Magyarországon a női munkavállalással kapcsolatban.

A 3. ábra egy attitűdkérdés válaszain keresztül mutatja be a magyar társadalom tradicio-
nális felfogását a nők munkavállalásával kap-
csolatban. A nyugat-európai országoktól
erősen eltérő, Szlovákiához hasonló a vélemé-
nyek megoszlása. Nálunk még a legfiatalabb,
huszonhét év alatti korosztály harmada is a
munkavállalás egyértelműen férfifeladatnak
tartja, míg a nyugati országokban, ebben a
korosztályban már 10 % körül vagy alatta van
az így gondolkodók aránya.

Mindezek tükrében nem meglepő, hogy
a nők vezetővé válása és általában karrierjük
kiépítése számos szemléleti akadályba ütközik.
Noha Magyarországon a vezető állások harma-
dát nők töltik be, számos előítélet és elutasít-
ás él a női vezetőkkel szemben. Maguk a női
vezetők úgy próbálják meg ezt leküzdeni,
hogy kettőzött erőfeszítéssel próbálnak tradi-
cionális háziasszonyi szerepüknek is megfele-
lni, miközben munkájukban is helytállnak.

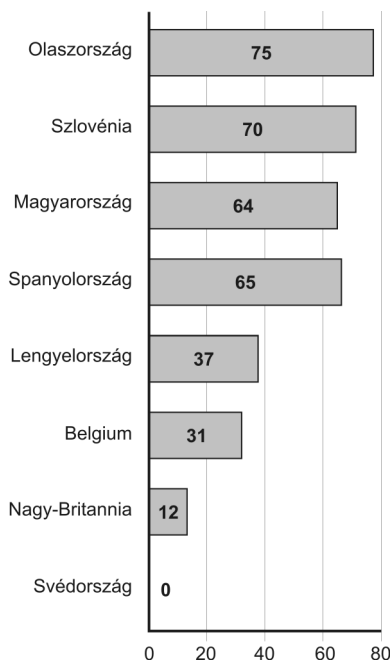

3. ábra • „A férfi feladata a kenyérkeresés; a nőé a háztartás és a család ellátása.” Az International Social Survey (ISSP) 2003-as Család moduljának adataiból. Forrás: TÁRKI adatbank.)

3. Időfelhasználás

A tradicionális háziasszonyi feladatoknak való megfelelés egyébként valamennyi dolgozó nőtől elvart a magyar társadalomban. A nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőtlenségek egyik markáns megnyilvánulása az időfelhasználásban, a munkaidő-szabadidő arányban érhető tetten.

Magyarországon a házimunka fogalma szinte egyértelműen a női munka fogalmával azonos. Nem csupán azokban a háztartásokban van ez így, ahol a férfi a kereső, hanem azokban is, amelyekben mind a férj, mind a feleség teljes munkaidőben dolgozik. A gazdaságilag aktív nők átlagosan napi 152 percet, a

4. ábra • Az időfelhasználás struktúrája – mennyivel több időt töltenek a nők munkával (fizetett munka + házi munka) mint a férfiak, (perc/nap), 2005

gazdaságilag aktív férfiak 58 percet fordítanak házimunkára. Miközben a férfiak házimunkára fordított ideje független attól, hogy van-e gyerekük, a nők a házasságkötéstől és az első gyerek születésétől kezdve egyre több időt fordítanak házimunkára. A kisgyerekes magyar nők napi 221 percet fordítanak házimunkára, a hasonló státusú norvég nők 140 percet. Mint a 4. ábrából látható, ennek nem feltétlenül kell így lennie, hiszen a különböző európai országokban van a miénkhez hasonló, de van nagyon eltérő nemi munkamegosztás is. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tanúsága szerint „...a magyar férfiak a legalacsonyabb arányban vettek részt a házimunkában, de a magyar nők nagyon hálásak voltak még ezért a kis segítségért is; összehasonlítva a többi megkérdezett országgal, a magyar nők voltak a legelégedettebbek a férjük teljesítményével”. (Pongrácz, 2005, 84.)

Összefoglalás: a nemi szerepek átalakulása

A társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében nemi (gender) egyenlőtlenség sajátos, a többi egyenlőtlenségtípust átmetsző szerepet játszik. Ugyanakkor önmagában, a férfiak és nők társadalmi szerepvállalása is egyenlőtlen vonásokat mutat. Ebben a tanulmányban az iskolai végzettséggel, a kereső munkával és az időfelhasználással foglalkoztam.

Magyarország az attitűdök szintjén meglehetősen tradicionális nemi szereposztást tart ideálisnak. Többségben vannak azok, akik nem helyeslik a nők munkavállalását és egy hagyományos férfi kenyérkereső – háziasszony szereposztást tartanak helyesnek. A fiatal korosztály egyharmada is vallja ezt az értékrendet. Ez nyilvánul a házi, ház körüli munka elosztásában és az időfelhasználásban is. Ma Magyarországon leginkább a felsőfokú tanulmányok területén tapasztalható, hogy

a nők a férfiakhoz képest előnyös helyzetben vannak. A nemzetközi vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a nemek közötti munkamegosztás nem csupán elvont, emberi jogi kérdés. Azokban az országokban magasabb a női munkavállalás és egyúttal például a termékenység is, ahol a nemi munkamegosztás egyenlőbb. Szükség lenne tehát arra, hogy a magyar la-

kosság is elfogadja, magáévá tegye a változó, modernebb nemi szerepeket.

Kulcsszavak: *társadalmi nemek, a társadalom által konstruált nemi egyenlőtlenség, tradicionális nemi egyenlőtlenség, biológiai meghatározottság, állami feminizmus, felsőoktatás, női munka, attitűdök*

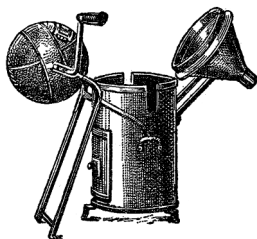
IRODALOM

- Bukodi Erzsébet (2005): Női munkavállalás és munkaidő-felhasználás. In: Nagy Ildikó – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. TÁRKI, Budapest, 15–43.
- EUROSTAT (2006): A Statistical View of Life Of Women and Men in the EU25. EUROSTAT
- Foglalkoztatottság és kereseti arányok 1998–2005. (Munkaiügyi adattár) KSH, Budapest

Nagy Beáta: Nők a vezetésben. In: Nagy Ildikó – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. TÁRKI, Budapest, 44–56.

Pongrácz Tiborné: Nemi szerepek társadalmi megítélése. In: Nagy Ildikó – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2005*. TÁRKI, Budapest, 73–86.

Statistikai évkönyv évfolyamai, KSH

FÖLDI TAMÁSRÓL (1929–2007) ÉS AZ ACTA OECONOMICÁRÓL

Laki Mihály

szociológus

A hetvenes évek végén, amikor megismertem, egyszerre készített négy nyelvű szakasztárt¹ (nemzetközi szakértő és tanácsadó csapat élén), vezette a Közgazdasági Információs Csoportot (KICS),² és jegyezte annak kiadványait, valamint szerkesztette az általa 1966-ban alapított *Acta Oeconomica*-t. Nem volt ez túlzott feladathalmaz. Földi Tamás képes volt párhuzamosan és hosszú időn keresztül több fontos ügyet kézben tartani, programot vezetni. Nem vészett el a részletekben, ura volt a helyzetnek, és kiaknáztá az egymás mellett futó tevékenységei pozitív kölcsönhatásait.

Az eredetileg orosz, német, francia, majd fokozatosan kizárólag angol nyelvű, jórészt

hazai szerzők közgazdasági tanulmányait, könyvismertetéseit a külvilág elé táró *Acta Oeconomica* belső munkarendje jól mutatja Tamás menedzseri és szervezői elveit.

A fordítások szervezéséért, ellenőrzéséért, s a cikkek végső formába öntéséért Lorsch Katalin nyelvi szerkesztő felelt. Előbb sok éven át Szamuely László, majd a nyolcvanas évek közepétől én figyeltem rendszeresen a magyar nyelvű közgazdasági és szociológiai folyóiratokat, elsősorban a *Közgazdasági Szemlét*, a *Külgazdaságot*, a *Gazdaságot*, a *Pénzügyi Szemlét* és a *Valóságot*. A mi dolgunk volt a külföldről nem túl gyakran érkező vagy felkérésre írt cikkek, könyvbírálatok olvasása is.

¹ Földi „hosszú éveken át elképesztő szellemi energiával dolgozott egy négy nyelvű közgazdasági értelmező szótáron, amelyik elsősorban nem egyik nyelvről a másikra, hanem a tervgazdaság gondolatvilágából kiindulva a piacgazdaságéra és *vice versa* fordította le és értelmezte a közgazdász szakma alap kifejezéseit.” (Richter, 1999, 380–381.)

² „A hetvenes évek közepén, a reformok apálya idején ismét járatlan útra lép. Létrehozza, kiverkeszi a Közgazdasági Információs Csoportot, vagy ahogy a szűkebb szakma ismeri: a KICS-et, egy miniatűr szakmai műhelyt, ahol a közgazdaságtant és a publicisztikát sajátosan kombináló tanulmányok készülnek a kelet-európai országok gazdasági helyzetéről, az ottani reformok állásáról, a Közös Piacról és az Egyesült Államok gazdaságáról, a kelet–nyugati kapcsolatok különféle aspektusairól, de olyan egzotikus témákról is, mint az atomenergia környezetvédelmi kérdései vagy a szovjet kato-

nai ipari komplexum gazdasági jelentősége. Ezekről és még igen sok más témáról akkor jelennek meg a KICS anyagai, amikor nincs még kialakult kép a szakmai-politikai köztudatban az adott téma majdani jelentőségéről, amikor még nem kristályosodtak ki az értéktételek, magyarán szólva, amikor legtöbbször még komoly téttje van annak, hogy Magyarországon a gazdasági döntéshozók kitől és mit hallanak először egy adott témakörben. A tanulmányokat a témák sokrétűsége ellenére összefűzi egy közös szál: a progresszió melletti kiállás, a feltétel nélküli reformelkötelezettség és a szókimondás igénye. E pozitív vonásoknak azonban komoly áruk van. A tanulmányok a szerzők és a szerkesztők neve nélkül jelenhetnek meg, és viszonylag szűk körben terjeszthetők. A nyilvános fórumokon gyakran az eredeti tanulmányok megszelídített változata jelenhet csak meg, de néha az sem. A *balhét*, ha van, a KICS vezetője, Földi viszi el.” (Richter, 1999)

Évente mintegy kétszázötven-háromszáz cikk, könyvismertetés közül válogathattunk. Közülük harmincat-egyvenet javasolhattam közlésre a kezdetben havonta, majd negyedévenként, odakerülésemkor csak évente kétszer megjelenő folyóiratba. A finomhangolást, a végső válogatást, a külföldi szerzők műveinek értékelését már a főszerkesztő Földi Tamással és Lorsch Katalinnal hármasban végeztük. (Volt pénz a cikkek fordítására, illetve az angol nyelven leadott cikkek nyelvi ellenőrzésére.)

Ez volt a formális munkarend, ám Földi nem a rendszeres munkaértekezleteinken kapcsolódott be a szerkesztésbe. Már az alapításkor, majd folyamatosan „karbantartotta” a formálisan a Tudományos Akadémia által delegált szerkesztőbizottság összetételét. Gondosan ügyelt, hogy a pártközpont emberei, a hivatalos marxista-leninista tudomány, lehetőleg nem agresszív és nem fundamentalista, képviselői mellett a nyugatos irányzatok (a kvantitatív, ill. az összehasonlító közgazdaságtan) hazai művelői és az úgynevezett *reformközgazdászok* is ott legyenek a testületben.

Rendkívül ritkán, főként formális okokból hívta össze a bizottság ülését. Arra hivatkozva, hogy a folyóiratban jórészt máshol korábban közölt írásokat adunk közre, tudatosan nem alkalmaztuk a névtelen lektorálás Nyugaton és ma már hazánkban is helyesen és általánosan elterjedt módszerét.

A mai szemmel önkényes és a szerkesztőknek jelentős befolyást biztosító gyakorlat nem Földi Tamás vagy a szerkesztők hatalomvágyát, sokkal inkább a cenzúra kiiktatását vagy legalábbis csökkentését szolgálta. Földi tudatosan egyfajta meritokratikus cenzúrát állított szembe a hivatalossal. Ha a hatalom közlési gyakorlatának nehezen kitapintható határait súroló vagy átlépő cikket akartunk közölni, például egy Magyarországon vagy egy másik

szocialista országban közlési tilalom alatt álló vagy a hivatalosság által támadott szerzőtől, akkor Földi a szerkesztőbizottság megbízható, értsd: a közlési határok tagítását támogató tagját kérte fel előbb informális úton, majd formálisan a (pozitív) véleményezésre.

A közlési határok átlépésének, tagításának általa is alkalmazott másik módja volt, hogy egyes, a szocialista rendszer működését, alapvető tulajdonságait bíráló írásokat a vitarovatban közölte a folyóirat. A hatalom kifogásait vagy dorgálásait ekkor azzal hárította el, hogy a „helytelen” nézetek bírálatára éppen ebben a rovatban van szükség, örömmel várjuk az ilyen írásokat. (Soha nem érkeztek meg.)

Időről időre Földi a szocialista gazdaság működését, növekedési vagy túlélési esélyeit firtató körkérdést intézett a hazai és a nemzetközi szakmai közösség mértékadó tagjaihoz. Itt módjában állt olyan kelet-közép-európai szerzőket is rátenni a listára, akiket hazájukban közlési tilalom sújtott, vagy teret adni egy szocialista országban megjelenő folyóiratban a rendszerrel nem rokonszenvező nyugati szakértők nézeteinek közléseinek.

Földi eközben időnként meghátrálásra kényszerült, máskor a közlés „kiegyensúlyozottságának” olyan szerzők cikkeinek közlése volt az ára, akikkel aligha rokonszenvezett.

Miért vett részt ilyen játszmákban, milyen hasznokat remélt ettől a közlési gyakorlattól? (Amennyire láttam, e harcmódor jellemezte az általa vezetett KICS közlési politikáját is.)

Biztos, hogy szerette a sikert. Jó érzés lehetett a számára, hogy a hetvenes és a nyolcvanas években nemcsak tekintélyes nyugati szovjetológusok, de a térség kutatói is rendszeresen olvasták a folyóiratot. Hosszú éveken át az *Acta* volt az egyetlen olyan kelet-európai folyóirat, amelynek cikkeit a *Journal of Economic Literature* kivonatolta. Gyakran emle-

gette, hogy egyedül Japánban hatvan példányt rendeltek az *Acta Oeconomica*ból, miközben a Szovjetunióban a tudományos műhelyek és hivatalok illetékeseinek egy időre megtiltották az előfizetését. Az is erőt adhatott neki, hogy tudta, a különösen mostoha sorsú csehszlovák és keletnémet közgazdász kollégáink kézzől kézre adták a folyóirat példányait.

Mindez fontos, de nem kielégítő magyarázat szerkesztői magatartására. E legendásan művelt és tájékozott, nagy szakmai kapcsolati hálót építő és karbantartó társadalomtudós ismerte és nyomon követte a főáramú közgazdaságtan eredményeit, divatjainak és szemléletének módosulásait. A főáramot készségesebben követő folyóiratként talán még nagyobb elismertséget vívott volna ki az *Acta*, ám Földi Tamás elzárkózott ettől a lehetőségtől. Épp a kelet-közép-európai társadalomtudósok sajátos szemléletének, módszereinek közreadását tekintette a folyóirat egyik legfontosabb feladatának. Tőlük remélte a létező szocializmus gyakorlatának, működésmódjának a dokumentálását is, amit történelemszempontból fontos feladatának tartott.

Persze politizálni is akart a lappal (és a KICS-csel). Vértbeli *homo politicus* volt; szenvedélyesen elemezte és értelmezte a hazai és nemzetközi politikai eseményeket. Nem volt az MSZMP tagja, nem vállalt politikai szerepet, de nem tett le arról, hogy a maga eszközeivel befolyásolja a politikai folyamatokat.

Nem könnyű rekonstruálni, hogy milyen változásokat tartott szükségesnek, és milyen változások érdekében vett részt az előbb vázolt közléspolitikai játszmákban Földi Tamás a 70-80-as években. Az *Actából* és a KICS kiadványaiból kiderül, hogy Földi a gazdasági reform elkötelezett híve volt. Soha nem rejtette véka alá, hogy meggyőződéses szociáldemokrataként a reform célját, az egypártrendszerrel

kombinált korlátozott piacgazdaságot csak a realitások diktálta „második legjobb” megoldásnak tartotta.³ A reform esélyeit illetően sem voltak illúziói. A párt ún. *reformszármányát* és ennek vezetőit csak addig érdekelte a piaci reform, amíg attól politikai hasznokat – legitimációs bázisuk növekedését – reméltek. Földi azonban – és itt újból a szociáldemokrata hagyomány működött – szilárdan hitt a tanítás, a felvilágosítás erejében. Úgy gondolta, hogy a folyóiratban és persze elsősorban a KICS kiadványsorozatában közreadott tanulmányok, cikkek lassan, fokozatosan megváltoztatják a magyar politikai-gazdasági vezető csoportok szemléletét, gondolkodását. Céljai megvalósítását gondosan ápolt kapcsolati háló segítette. A hálót építő Földi legfontosabb szempontja a hozzáértés és a tudás volt. Meghódította és megtartotta a fontos munkatársakat, szakértőket, üzleti, politikai partnereket.

Hosszú távra építkezett, hisz sokunkhoz hasonlóan nem adott komoly esélyt annak, hogy a szocialista rendszer összeomlik. A rendszerváltást lelkesen üdvözölte, s 1989-ben szinte elsőként között csatlakozott (tanácsadóként, majd a párt döntéselőkészítő háttérintézetének vezetőjeként) az átalakításban fontos szerepet játszó Szabad Demokraták Szövetségéhez. Eközben újra kellett gondolnia az általa igazgatott, létrehozott szerkezet további működését és feladatait. Nemcsak a KICS és a többnyelvű szótár további finanszírozása vált bizonytalanná, funkciója részben vagy teljesen feleslegessé, de alaposan megváltoztak az *Acta* működésének és működtetésének a feltételei is.⁴ Az *Acta Oeconomica*t addig finan-

³ Földi Tamást a szociáldemokrata pártba az ott fontos szerepet játszó apja vitte el a második világháború alatt vagy után. Hamarosan Justus Pál munkatársa lett. Földinek a Szociáldemokrata Pártban végzett munkája külön emlékezést érdemelne.

szírozó Akadémiai Kiadó „piaci alapokra” kívánta helyezni az akadémiai folyóiratok forgalmazását. Többek közt a tartósan nyereséges *Acta Oeconomica*nak kellett volna eltartania veszteséges laptársait. E helyzetben cikkek mind költségesebb fordítására sem volt mód.

A hazai szerzők egy része nemcsak e kétségtelen előny megszűnése miatt fordult el a folyóirattól. A nemzetközi publikációs listákon ugyan jegyzett, de közepes tekintélyű *Acta* addigi formájában mind kevésbé volt versenyképes. A tudományos teljesítmény értékelésében egyre nagyobb szerepet kapott a megjelenés a lektorált cikkeket közlő angol nyelvű nyugati szakfolyóiratoknál. Magyarul publikálni már nem javította a korábbi mértékben az előmenetel esélyeit. A demokratikus fordulat után az addig erősen cenzúrázott kelet-közép-európai folyóiratok is vonzó publikációs fórummá váltak. Földi azt is tudta: az érdeklődés csökkenése szoros kapcsolatban állt az azal is, hogy Magyarország már nem a szovjet befolyási övezet reformkísérleteinek a terepe, csupán egy az átalakuló országok közül.

Földi átlátta a folyóirat működésének kedvezőtlenül változó feltételeit. Ezekkel szembeállítva az *Acta* erőnyeit és előnyeit – piaci bevezettségét, hagyományait, szakmai elismertségét –, a lap megmentésére és megújítására tett kísérletet. Tudta, hogy gyors intézkedései, a szerkesztőség átalakítása, a névtelen lektorok rendszerének bevezetése szükséges, de nem elégséges feltételei a túlélésnek. Földi a nyugatiak dominanciáját csökkentő regionális szakfolyóirattá alakította volna az *Acta*

⁴ „A rendszerváltást követően, amikor végre minden szabadon megírhatóvá vált, a KICS és „belső” publikációi is túlhaladták a múltat. A csapat széttrajzott: volt, aki kutató maradt, mások politikusok, vállalkozók, az új hatalom vagy az ellenzék politikai döntéseinek előkésztői lettek.” (Richter, 1999)

*Oeconomica*t. Ennek feltétele lett volna a lap privatizálása és egy nemzetközi, jórészt kelet-közép-európai tekintélyes közgazdászokból álló új szerkesztőbizottság és szerkesztőség.

Földi talált olyan befektetőt, aki megvette volna a csökkenő példányszámú folyóiratot, és több tekintélyes tudóst igyekezett megnyerni a nemzetközi szerkesztőség, szerkesztőbizottság tagjának. A terv mégsem valósult meg. A privatizációért felelős hatóság és az Akadémiai Kiadó vezetői a kiadó egységes magánosítását szorgalmazták, ezért ellenezték és meggátolták az *Acta* külön eladását. A szerkesztőség felállítása is lassabban haladt a vártnál.

Valószínűleg követett el hibákat a mentőakció során, de a kudarc fő okát abban látom, hogy csak fokozatosan ismerte fel, hogy a szocialista rendszerben oly gondosan felépített és karbantartott kapcsolatrendszere az új világban részben megsemmisült, vagy kisebb hatékonysággal működik, mint korábban. Tagjai a hivatalaiból, mások a közélet peremére kerültek, nyugdíjba mentek. Ha akartak, sem tudtak segíteni az *Acta* vagy a KICS megmentésében és átalakításában.

Földit mindez nem keserítette el. Bölcsőbb és nagyvonalúbb volt annál, hogy a fiasco okozta szomorúságát ne ellensúlyozta volna a rendszerátalakulás miatt érzett elégedettség, és az, hogy korábbi munkatársai továbbra is szoros kapcsolatban maradtak vele. Tudta: a késői szocializmust kutató történészek s a jövő társadalmi kísérleteinek tervezői haszonnal forgatják majd az *Acta* köteteit. Amikor átadta a folyóiratot az új vezetésnek, már terveket szőtt és új intézményeket épített. De ez már egy másik történet.

IRODALOM

Richter Sándor (1999): Földi Tamás hetvenéves. Közgazdasági Szemle. XLVI, április, 380–381.

Tanulmány

FENNTARTHATÓSÁG ÉS A TUDÓSOK FELELŐSSÉGE

Vida Gábor

az MTA rendes tagja,
MTA Ökológiai és Botanikai Kutató Intézet
vidag@botanika.hu
vid6952@ella.hu

Versengve rohanó világban élünk. Nincs idő megállni, visszapiillantani, a jelen helyzetet globálisan felmérni, netán előre tekinteni. Aki ezt teszi, lemarad a versenyben. Az öldöklő versenyfutásban, ami már világszerte folyik a tudományban éppúgy, mint a gazdasági életben, a legfőbb cél a versenyképesség fokozása lett. Mindez pedig abban a többnyire át sem gondolt hitben zajlik, hogy egyéni érvényesülésünk, önző törekvéseink végső soron az emberiség egészének boldogulását szolgálják, ahogy ezt az Adam Smith-féle jótékony „láthatatlan kéz” vagy David Ricardo komparatív előny elméletei sugallják. Még ha igaz is lenne e feltételezés, s manapság a világ versengve rohanna az egész emberiségre kiterjedő Kánaán felé, akkor is számolnunk kellene Földünk véges lehetőségeivel, más szóval eltartó-képességének határaival. A Római Klubnak készített jelentés (1972) óta ez a kérdés időről időre előbukkan ugyan, de a végtelen növekedés hitében elvakult emberiség (politikai és gazdasági vezetőikkel együtt) nem tudja súlyának megfelelő szinten kezelni e kérdést. A

kellemetlen szembenézés helyett a „fenntartatható fejlődés” sokértelmű fogalmát (lásd: Kerényi, 2002; Keiner, 2006) hangoztatva ugyan azt tesszük, mint eddig, legfeljebb valamivel több figyelmet fordítunk a környezetre.

A tudomány rengeteget tett az emberiség haladásáért, jólétének növeléséért, s ennek „mellékhatásaként” közvetve eszközt is adott az anyagi jólét polarizálásához, embertelen célok megvalósításához. Bár ez utóbbiért a tudósok zöme elhárítja a felelősséget, a veszélyekre való felhívás nyilvánvalóan kötelességünk. Erre eddig is számos példa volt (lásd Venetianer, 1998). Kérdés csupán az, hogy felismerjük-e, és elismerjük-e a veszélyt, ha annak megítélése számos tudományterületet érint? Ilyen veszély Földünk eltartó képességének (Global Carrying Capacity) túllépése, Meadows-ék (2005) szavaival élve, a túllövés (overshoot).

Sajnos a versenyben szükségszerűen egyre jobban specializálódó, beszűkülő kutatóknak csak ritkán van lehetőségük (többnyire csak nyugdíjas korban) az egész emberiséget érin-

tő átfogó kérdésekkel foglalkozni. Különösen nehéz az egyes szakterületeken jelentkező gondok (klímaváltozás, biodiverzitásvesztés, globalizálódás, gazdasági egyenlőtlenségek, GMO-elfogadottság, terrorizmus stb.) összefüggéseit átlátva az okokat feltárni. Minderre valószínűleg kompetenciájuk sem lehet. Pedig az ilyen jellegű elemzések egy közeli összeomlás lehetőségét jelzik, ha nem váltunk radikálisan irányt (Diamond, 2005; Ehrlich – Ehrlich, 2004; Keiner, 2006; Meadows et al., 2005). A mostani irányban maradva az emberi társadalom és az őt fenntartó környezet pozitív visszacsatolásban pusztul!

A társadalmi fenntarthatatlanság jól tükröződik a világ jelenlegi, szélsőségesen polarizált jövedelmi, illetve vagyoni eloszlásában. Egy ezredfordulós felmérésben például az emberiség 20 %-a élvezte a világ összjövedelmének 85 %-át, s a három leggazdagabb embernek több vagyona volt, mint a legszegényebb negyvenhét ország együttes GDP-je (Serageldin, 2002). A legsikeresebbnek nevezett háromszázötven vagyonos évi jövedelme annyi, mint amennyit az emberiség szegényebb 45 %-a, közel hárommilliárd ember együttesen megkeres (Norberg-Hodge, 2006). Ezt aligha tekinthetjük fenntartható állapotnak. Sokan úgy vélik, hogy a széthúzott jóléti mezőny átmeneti jelenség, s további gazdasági növekedéssel mérséklődni fog. Eltekintve attól, hogy a „fejlett” északi világ mai szintjét hét-nyolcmilliárd emberrel valószínűleg nem lehet megvalósítani, az eddigi tapasztalat nem ezt a tendenciát igazolja. A hetvenes években a világ népességének legszegényebb és leggazdagabb 20-20 %-ának jövedelme között harmincszoros különbség volt. Ugyanez az összevetés mára 75-szörösre nőtt (Weizsäcker, 2006)! A Világbank felmérése szerint a Föld országainak gazdagabb harmada huszonöt év alatt

megkétszerezte *per capita* GDP-jét, míg a szegényebb kétharmadé gyakorlatilag nem változott (Steffen et al., 2004). A legutóbbi években főleg Kína és kisebb mértékben India is „felzárkózni” látszik (ijesztő környezeti gondokkal), de országaikon belül tovább nő a különbség az egyes emberek között. Ugyanez figyelhető meg egyébként az Egyesült Államokban is (lásd Gini-index az interneten). A növekvő különbségek az információs forradalom világában fenntarthatatlan társadalmi feszültséget eredményeznek, ami a környezeti problémákkal tovább fokozódhat (Boda, 2004; Homer-Dixon, 2004). A megélhetési menekültek újabb millióira számíthat a fejlett világ, a klímaváltozás okán is.

A környezeti fenntarthatatlanságnak mára számos jelét látjuk, bár a városokban elszigetelődve ezt sokan még kevésbé érzékelik. A fenntarthatóság hiányát legnyilvánvalóbban a globális klímaváltozás jelzi. Ennek sorában a 2007. év egyik drámai híre többek között az északi sarki jégtakaró gyors olvadása volt, melynek során az 1979-es kiterjedésnek csupán 43 %-ára zsugorodott a nyári jégborítás, s lehetséges, hogy már 2030-ra teljesen el is tűnik (Kerr, 2007). Érdeemes megjegyezni, hogy a felmelegedési folyamatért alapvetően felelős üvegházhatású gázok ismerete és növekedése a légkörben már több évtizede elfogadott tény volt (Czelnai, 2007), mégis, ennek érvényesülési lehetőségét sokáig még a „szak”-emberek egy része is kétségbe vonta. A szén-dioxid-kibocsátásban érdekelték körében ez persze érthetőbb. Julian Simon neves amerikai közgazdász és Norman Myers ökológus vitája (Myers – Simon, 1994, magyar fordításban 2004) roppant tanulságos abban a tekintetben, hogy a tudományban szokásos óvatos kijelentéseket hogyan lehet az asztalról lesöpörni, mint még nem bizonyított, alap-

talán feltételezéseket. Akkoriban (1994) Simon például így nyilatkozott a globális klímaváltozás jelentőségéről: „Én azt hiszem, hogy az általános felmelegedés is csak egy múltó harsány főcímtéma, és tíz év múlva már az ehhez hasonló könyvekben alig érdemel majd említést.” (Myers – Simon, 2004, 65.). (Még szerencse, hogy Simon nem érte meg kijelentésének tizedik évfordulóját, s az ezt követő IPCC-, majd a Stern-jelentéseket, sőt a 2007. évi Béke Nobel-díj hírért.)

A környezeti fenntarthatóság (vagy fenntarthatatlanság) legszemléletesebb kifejezője az ökológiai lábnyom, mely megadja, hogy mekkora terület képes megtermelni fogyasztási javainkat és feldolgozni hulladékaikat, azaz fenntarthatóságot biztosítani. A lábnyom területét ún. globális hektárban adják meg, ami az egész Föld biológiailag produktív felszínének (11,2 milliárd hektárnyi szárazföld és tenger) átlagos hektáronkénti regeneratív kapacitása. Fenntarthatóságról csak akkor beszélhetünk, ha nem lépjük túl a bioszféra regenerációs kapacitását (Wackernagel et al., 2002). Az ökológiai lábnyom megadható egy emberre, embercsoportra, országra vagy az egész emberiségre. Ez utóbbi jelzi, hogy az emberiség a jelenlegi fogyasztással és technológiával csak egy 25–30 %-kal nagyobb Földön tudna tartósan élni. Az eltartóképesség túllépésére 1978-ban került sor, azóta természeti tőkénk felélésével növeljük ökológiai lábnyomunkat. Különösen figyelemre méltó az egyes országok egy főre eső lábnyomértékeinek szóródása. Míg a fejlődő országok zömében ez az érték igen alacsony (Pakisztáné például csupán 0,7 ha terület), az Egyesült Államoké 9,5 ha. Az emberiségnek egyenletes elosztás mellett személyenként 1,8 ha jutna fenntartható módon a mai 2,2 ha helyett. A magyarországi átlagos lábnyom 3,6 ha. Az

aktuális értékek a *Living Planet Report*-ban olvashatók, az interneten.

Mennyire vegyük komolyan az ökológiai lábnyommal kapcsolatos aggodalmakat? Mennyire pontosak e meghatározások? Természetesen egy ilyen komplex mutató rengeteg hibalehetőséget rejt magában. (Egy objektív kritikai értékelést a brit DEFRA¹ jelentésben olvashatunk a világhálón.) Tudnunk kell azonban, hogy 2003 óta egy tekintélyes tudós és tudománypolitikus tanácsadó testület (Global Footprint Network Advisory Council) foglalkozik e mutatóval (2005 óta az Európai Bizottság elnökének, José Manuel Barroso-nak támogatásával), s több országban (Svájc, Német- és Finnország) a lábnyom már hivatalosan elfogadott fenntarthatósági mutató. Az egyes személyek életmódját irtató különféle lábnyom meghatározó kérdőívekkel ellentétben az országok és az emberiség mutatóit a hivatalos statisztikákra alapozzák. Ezekből gyűjtik ki az exporttal és importtal módosított felhasználást és a megtermelt hulladékok (köztük a legjelentősebb széndioxid-kibocsátás) adatait. Mindezek területigényét a pillanatnyi átlagos technológia és az ökológiai rendszerek működésének mai ismerete alapján határozzák meg, majd ki egészítik a beépített területek nagyságával.

Mivel a mérések szerint az emberiség lábnyoma jelenleg (2003-as adatok) fenntarthatatlan, miközben 800 millió ember éhezik, a nagy lábón élők feladata lenne a csökkentés mikéntjén gondolkodni. Országok vonatkozásában ez az ún. fejlett országokat érinti. (Európában pl. csak Albánia és Moldova van a fenntarthatósági határérték alatt.) Túlméretezett lábnyomunk, s az ezzel kapcsolatos aggodalmunk négyféle módon csökkenthető:

¹ Department for Environment, Food and Rural Affairs, Egyesült Királyság

1. Bebizonyítjuk, hogy a kalkuláció alapvetően hibás, helyette jobbat készítünk;
2. Növeljük a hatékonyságot és csökkentjük a környezetterhelést a javak megtermelésében;
3. Bízunk az emberiség létszámának csökkenésében;
4. Csökkentjük a szükségtelen fogyasztást.

Semmit sem tenni, „nem az én dolgom”-ra hivatkozni felelőtlenység. Egyszerű lenne az egész lábnyomügyről elfeledkezni mint kelően meg nem alapozott feltevésről. A kockázat azonban túl nagy ahhoz, hogy ne foglalkozunk vele. Ráadásul a kalkulációban valóban sok helyütt meglevő bizonytalanságot a módszer (Ecological Footprint Standards) igyekszik mérsékeltebb, konzervatívabb irányba terelni, így az sem lehetetlen, hogy a túllövés valójában jóval nagyobb a 25–30%-nál. Az elővigyázatosság elveinek itt különösen nagy jelentőségük lehetne! A módszerrel kapcsolatban eddig feltárt hibák nem módosították alapvetően a túllövéses konklúziót.

A 2–4. pontok régóta ismertek a környezet-tudományban mint a bioszférára nehezedő emberi terhelés összetevői. Ennek legegyszerűbb kifejezője a hetvenes években kifejlesztett Ehrlich–Holdren-formula: $I = PAT$, melyben az I a terhelés (*impact*), P a populáció mérete, A a fogyasztás (*affluence*, *appropriation*), T a javak előállításával járó környezeti teher (*technology*). Fontos látni, hogy a P , A , T tényezők szorzata adja a terhet, azaz a lábnyom nagyságát. Így ha pl. sikerül a gépkocsik üzemanyagfelhasználásának hatékonyságát kétszeresére növelni, az erre vonatkozó T felére csökken. Ám ha ennek hatására a gépkocsik száma és a futott kilométerek jelentősen megnőnek (A), a lábnyom tovább nőhet.

A környezettudomány és ennek gyakorlati alkalmazása szinte kizárólag a T értékének

csökkentésére koncentrál. Kétségtelenül, elvileg nagy lehetőségek vannak e téren (Weizsäcker, 2006). A baj csak az, hogy egyrészt a globalizált versenyben ez nehezen érvényesül, másrészt a gazdaság növekedéskényszerszere folytán lábnyomcsökkentő hatása eltűnik, mint azt az előbbi gépkocsi-példán láthattuk. Sokak szerint az is vitatható, hogy a technológia környezeti „mellékhatásai” ugyancsak technológiával (újabb mellékhatásoktól mentesen) kezelhetők lennének. Mások bíznak az emberi leleményességben, amellyel eddig, ha késéssel is, de felismerte a problémákat, és megoldásokat is talált azokra. Ugyanakkor Thomas Homer-Dixon (2001) figyelemreméltó könyve (*The Ingenuity Gap*) e téren óvatosságra int. Aligha állnák ki az elővigyázatosság próbáját azok a geo-engineering névvel jelzett elképzelések, amelyek a szén-dioxid-kibocsátás csökkentést megkerülendő évi 20 millió tonna kén-dioxid injektálását javasolják a sztratoszférába a globális melegedés ellensúlyozására (felhőképzés), vagy a Nap és Föld közötti pályára fényvisszaverő pelyheket kijuttatva (–1,8 radiáció) vélnek elérni hasonló hatást (lásd Morton, 2007).

A harmadik pont mint megoldás egyelőre eléggé távoli. Földünk népessége e cikk írásakor éri el a 6,8 milliárdot, s bár főleg a „fejlett” országokban a növekedés leállóban van, vagy már negatív irányra váltott, mint hazánkban is, további 1–2 milliárdos globális növekedés elkerülhetetlennek látszik a jelenlegi korcsoportszerkezetből adódó növekedési inercia folytán. A növekedés leállítására egy globális katasztrófa lehetőségétől eltekintve 2030 előtt aligha kerül sor.

A negyedik ponttal elérkeztünk a fenntarthatóság legfontosabb, s egyben legnehezebb és legkényesebb kérdéseihez: Hogyan csökkenthető a fogyasztás egy annak növelésére

berendezkedett gazdaságban? Lehetséges-e egy fogyasztásra nem ösztönző, nem növekvő gazdaság? E kérdések megkerülhetetlenek, ha komolyan vesszük a fenntarthatóságot, és számolunk Földünk véges lehetőségeivel, ahol a fenntartható növekedés lehetetlen. (Valószínűleg ugyanígy lehetetlen a fenntartható fejlődés is, különösen annak fényében, hogy a fejlődést legtöbbször mutatók növekedésével mérik.) Legtöbbször e kérdés felvetésének hallatán felháborodnak, mondván, hogy amíg nyomor és éhezés van a világon (és az országban), addig erre gondolni sem szabad. Ezzel szemben a tény az, hogy van elég élelem és más alapvető emberi szükségletet kielégítő anyagi termék a világon, másrészt, mint fentebb már láttuk, nem a nyomor és éhezés felszámolása, hanem inkább az élemezőny elhúzása folyik. Baj van az elosztási mechanizmusokkal! Bár az egy főre jutó GDP értéke kétségtelenül nőtt a világ legtöbb országában, ez nem járt feltétlenül együtt az emberek fokozódó megelégedettségével, boldogságával, hiszen szociológiai felmérésekkel igazoltan ez többnyire viszonyításban formálódik az emberekben. Így a jelen gyakorlat változatlan folytatásával a feszültségek csak fokozódnak, irigységhez, társadalmi konfliktusokhoz, terrorizmushoz, háborúhoz vezetve.

A probléma fő oka sokak által ismert tény: a gazdasági növekedés ma már nem eszköz, hanem cél lett. Ahogyan ezt legszebben Robert Costanza, az ökológiai ökonómia egyik kiemelkedő alakja fogalmazta meg: „The core problem is that we have forgotten that economic growth is a means to an end and not an end itself... [The] goal is (or should be) a sustainable and desirable present and future for all of humanity.”² (Costanza, 2006). A céltévesztés ténye könnyen tetten érhető, például a munkanélküliség növekvő gyakorisá-

gában (munkaidő-csökkentés helyett), a jóval súlyosabb esetekről (Klein, 2004) nem is beszélve. Mindez persze érthető (bár nem elfogadható) a neoliberális gazdasági játékszabályok ismeretében, ahol a marketing címszó alatt már-már az átverés művészetét értjük. Ezzel szemben a nem növekvő Steady State Economy hívei a fogyasztás mérséklését javasolják a tudatos vásárlás hangoztatásával (Daly – Farley, 2003).

A neoliberális gazdasági koncepció sikeres terjedését legtöbbször a természetünkben evolúciósan rögzült önzésünkkel és versengő hajlamunkkal magyarázva elkerülhetetlen tényként fogadják el. Humánatólogusok szerint azonban az emberré válás folyamatában éppen az együttműködésnek, s ennek kapcsán a nyelv kialakulásának volt döntő szerepe, míg a vetélkedés elsősorban a csoportok között zajlott. A mai individuális világot ezért is tekinthetjük az „egyszemélyes csoportok” társadalmának (Csányi, 2006). A verseny egyébként az élővilágban korántsem annyira domináns jelenség, mint ahogyan azt a versenyszellem állandó fokozását hangoztatók vélik. Az azonos trofikus szinten élő fajok között (például növényfajok között) csak a benépesítés kezdeti szukcessziós szakaszaiban van erős kompetíció, a társulás-szerveződés záró (klimax) állapotában a kompromisszumos forrásmegosztás a jellemző. A trópusi esőerdők csodálatos fajgazdagsága éppen ennek köszönhető, mivel itt a napjainkig viszonylag változatlan feltételek mellett elég idő volt e folyamat kiteljesedésére, sőt gyakorta még a fajok közötti kölcsönös

² (szabad fordításban): A probléma gyökere abban rejlik, hogy folyamatosan megfeledkezzünk arról, hogy a gazdasági növekedés egy eszköz egy cél érdekében és nem maga a cél. A cél egy fenntartható és kívánatos jelen és jövő az egész emberiség számára.

együttműködés (mutualizmus) is kialakulhatott. Folytonos vetélkedésben a fajok száma a vesztesek kiesésével minimálisra zsugorodott volna. Ugyanakkor sajnálatos tény, hogy a tartósan bolygatatlan állapot napjainkra egyre ritkább a természetben, s az ökológus kutató így gyakrabban szembesül az egyensúlytól igen távoli, kompetícióval elrendeződést kereső ökológiai rendszerekkel.

Akadémiánkat a nemzet tanácsadójának tekintjük. Hasonlóan a tudomány egésze az emberiség tanácsadója, az „írástudó” felelősségével. Mit tanácsolunk? Csak így tovább, egyre gyorsabban? Nézzünk körül, jó az irány?

A válasz nem adható meg a szokásos tudományterületi bontásban. Ha ezt tesszük, könnyen torz képet kaphatunk, hiszen erőfeszítésben, részeredményekben gyakorta nincs hiány. Lehet, hogy „a pokolhoz vezető út jó szándékkal van kikövezve”? A gyorsuló feltételek között egyre fokozódik a tudomány eredményeinek mielőbbi „hasznosulása” iránti igény. E folyamatban nemcsak a hosszabb távú fejlődést biztosító alap kutatás leértékelődése a veszély, de a tudomány hitelességének, érdekmentességének megkérdőjelezéséhez is hozzájárulhat. Ne álltassuk magunkat. Nem a tudásalapú társadalom, hanem a pénzalapú társadalom épül világszerte. A globális helyzetképben egyértelműen bontakozik ki a fenyegető üzenet: fenntarthatatlan! Ezt jelzi a 2000 tudós által összeállított Millennium Ecosystem Assessment, az Intergovernmental Panel on Climate Change jelentései és a növekvő társadalmi feszültségek. Mindezek háttérben egy – csak a profit növelésével törrő – globalizált gazdasági rendszer áll, melyben a pénz az isten. Ennek hatalma alatt mennek ma tönkre olyan korábbi eszmék és értékek, amelyekkel ki tudtunk emelkedni az állatvilágból. Jogosan javasolja Paul és Anne

Ehrlich (2004), hogy az emberi természetről kellene Millennium Assessmentet készíteni.

Mi lehet a megoldás? Számos javaslat, mintha létezik a jelenlegi rendszer apróbb kiigazításaitól a legradikálisabb változtatásokig. E sorok írójának rokonszenves Kenneth Lux (2006) nonprofit világa vagy a Meadows-ék (2005) által felvázolt „fenntarthatósági forradalom” jövőképe. Ezek, s szinte minden más elképzelés megvalósítása három komoly nehézségbe ütközik: (1) A fennálló gazdasági és politikai hatalmi rend többnyire ellenérdekelt; (2) Egyetlen országban megvalósítva a globális gazdasági rendben aligha életképes; (3) Feltételezi az egyes emberek alapvető szemléletváltását. Ez utóbbi téren magunk is sokat tehetünk. Érdemes elgondolkozni az *I. táblázatban* szereplő néhány alternatíváról annak ismeretében, hogy bolygónk véges felszínén kell élnünk, lehetőleg mindannyian boldogan. Arra is gondolnunk kell, hogy anyagi jólétünk (lábnyomunk) további növelése egy telített világban csak mások rovására történhet. Ez súlyos etikai probléma, amivel foglalkoznunk kell. Még akkor is gondolkodnunk kellene a változtatáson, ha az adatok újraértékelésével kimutatnánk, hogy a telítettségi szint még előttünk van, s a globális klímaváltozás, az élővilág kipusztulási hulláma, s a pénzzel nem mérhető emberi értékek devalválódása még megállítható. Az $I = PAT$ globális egyenletéből az A növelését ez esetben a lábnyomban elmaradottakra lehetne fordítani. A jelenlegi felelőtlen fogyasztásnövelés könnyen katasztrófához vezethet. Sajnos a mai fogyasztói társadalomban mindez kaszandrai üzenetnek tűnik. Vagy mégsem?

Kulcsszavak: *fenntarthatóság, verseny, gazdasági növekedés, eltartóképesség, ökológiai lábnyom, klímaváltozás, tudósok felelőssége*

JELENLEGI CÉLOK

növekedés
versengés
anyagi gazdagság
puha fenntarthatóság
profitorientáció
önzés
önmegvalósítás
eldobható termékek
legfőbb érték a gazdaság
neoliberális közgazdaság
GDP-növekedés
fogyasztói társadalom
soha sincs elég
az élet küzdelem

ÚJ CÉLOK

egyensúly
együttműködés
mentális gazdagság
kemény fenntarthatóság
közjó-orientáció
önzetlenség
önfeláldozás
újrahasznosítás
legfőbb érték az ember
ökológiai közgazdaság
ISEW, GPI, HDI (jóllét)
fenntartható társadalom
mértékletesség
az élet szép

1. táblázat • Fenntarthatósághoz vezető változtatási javaslatok

IRODALOM

- Boda Zsolt (2004): *Globális ököpolitika*. Helikon, Budapest
- Costanza, Robert (2006): Book Review. *Nature*. **439**, 789.
- Csányi Vilmos (2006): Az emberi viselkedés. Sanoma, Budapest
- Czelnai Rudolf (2007): Klímaügy: 2007. Magyar Tudomány. 10, 1316–1326.
- Daly, Herman E. – Farley, Joshua (2003): *Ecological Economics: Principles and Applications*. Island Press, Washington, D. C.
- Diamond, J. (2005): *Collapse – How Societies Choose to Fail Or Survive*. Penguin
- Ehrlich, Paul R. – Ehrlich, Anne E. (2004): *One with Niniveh: Politics, Consumption, and the Human Future*. Island Press, Washington, D. C.
- Homer-Dixon, Thomas F. (2001): *The Ingenuity Gap*. Vintage, London
- Homer-Dixon, Thomas F. (2004): *Környezet, szűkösség, erőszak*. Typotex, Budapest
- Keiner, Marco (ed.): (2006): *The Future of Sustainability*. Springer
- Kerényi Attila (2002): A környezetvédelem jövőbe mutató alapelve: a fenntartható fejlődés. Debreceni Szemle. **4**. 584–598.
- Kerr, Richard A. (2007): Is battered Arctic Sea Ice Down for the Count? *Science*. **318**, 33–34.
- Klein, Naomi (2004): *No logo. Márkák, multik, monst-rumok*. AMF – Tudatos Vásárlók Egyesülete, Bp.
- Meadows, Donella H. – Randers, J. – és Meadows, D. (2005): A növekedés határai harminc év múltán. Kossuth, Budapest
- Myers, Norman – Simon, Julien L. (2004): *Mi a helyes válasz, ha a Föld jövője a tét?* Typotex, Budapest
- Lux, Kenneth (2006): A profitérdekeltség kudarca. *Kövász*. **10**, 1–8.
- Morton, Oliver (2007): Is This What It Takes to Save the World? *Nature*. **447**. 143–144.
- Norberg-Hodge, Helena (2006): Sustainable Economies – Local or Global? In: Keiner, Marco (ed): *The Future of Sustainability*. Springer, 99–116.
- Serageldin, Ismail (2002): The Rice Genom. World Poverty and Hunger. The Challenge for Science. *Science*. **296**. 54–58.
- Steffen, Will – Sanderson, A. – Tyson, P. D. – Jager, J. – Matson, P. A. – Moore III, B. – Oldfield, F. – Richardson, K. – Schellnhuber, H. J. – Turner II, B. L. – Wasson, R. J. (2004): *Global Change and the Earth System. A Planet Under Pressure*. Springer
- Venetianer Pál (1998): *A DNS szép új világa. A tudomány második bűnbeesése*. Vince, Budapest
- Wackernagel, Mathis – Schulz, N. B. – Deumling, D. – Linares, A. C. – Jenkins, M. – Kapos, V. – Monfreda, C. – Loh, J. – Myers, N. – Norgaard, R. – Randers, J. (2002): Tracking the Ecological Overshoot of the Human Economy. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the US*. **99**, 9266–9271.
- Weizsäcker, E. U. von (2006): 'Factor Four' and Sustainable Development in the Age of Globalization. In: Keiner, Marco (ed): *The Future of Sustainability*. Springer, 179–192.

DEZERTŐRÖKBŐL SZABADSÁGHARCOSOK A KÖZKATONÁK LÁZADÁSA LENKEY JÁNOS SZÁZADA

– A 200 éve született Lenkey János emlékére –

Hermann Róbert

PhD, kirendeltségvezető

Hadtörténeti Intézet és Múzeum Állandó Bécsi Hadilevéltári Kirendeltsége
ukadel@freemail.hu

Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc időszaka a Habsburg Birodalom egységén őrködő cs. kir. hadsereg egyik legsúlyosabb próbatétele volt. E próbatétel azonban eltért a Poroszország ellen a 18. században, vagy a francia forradalom és Napóleon ellen a 18–19. század fordulóján vívott háborúkétól. A hadseregnek ugyanis ezúttal nem egy erősebb vagy jobban vezetett külső hadsereggel kellett megmérkőznie. A hadsereget ekkor belülről fenyegette a felbomlás veszélye. A birodalom 1918. évi felbomlásáig 1848–1849 volt az egyetlen eset, amikor a hadsereg etnikai alapon két (vagy, Észak-Itáliára tekintettel, három) részre szakadt, és a legénység (ha megtehetette) saját nemzeti kormányát követte. A soknemzetiségű tisztikar esetében már nem volt ilyen egyértelmű a helyzet, annál is kevésbé, mert még az etnikailag egyszínű alakulatok tisztikarában is nyolc-tíz nemzet fiait lehetett megtalálni, s a tisztek esetében az uralkodóhoz és a birodalmi egység eszméjéhez

kötődés sok esetben erősebbnek bizonyult a nemzeti érzésnél.

A folyamat az észak-itáliai osztrák tartományokban, Lombardiában és Venetóban kezdődött, ahol az ott állomásozó olasz legénységű alakulatok és az ott szolgáló olasz nemzetiségű tisztek kerültek először választási *kényszer* elé: a császárra tett esküjük vagy nemzeti hovatartozásuk alapján döntenek-e arról, melyik oldalra állnak a kirobbant forradalmakban. Helyzetüket bonyolította, hogy március végétől a Piemonti-Szárd Királyság a felkelők oldalán beavatkozott a háborúba, azaz egy olasz, de idegen (vagy idegen, de olasz) hadsereg szövetségeseivé váltak azok, akik a felkelők oldalára álltak. Jellemző tény, hogy Radetzky cs. kir. hadserege dezertálás vagy átállás következtében nyolc teljes, olasz legénységű zászlóaljat veszített 1848. március-április fordulóján, és a többi olasz legénységű alakulat létszáma is alaposan megcsappant. Ugyanakkor tény az

is, hogy Radetzky seregében maradtak olasz legénységű zászlóaljok, amelyek igen vitézül harcoltak a piemonti-szárd hadsereg ellen. (Erre 1848–49-ben Magyarországon magyar legénységű zászlóaljaknál nem volt példa.)¹

A következő választási *lehetőség* a magyarokat érintette: az 1848 áprilisában megalakult magyar kormány május folyamán megkezdte az önálló magyar hadsereg, a honvédség szervezését, és szolgálattételre hívta fel a cs. kir. hadsereg aktív, illetve nyugalmazott tisztjeit. A gyorsabb előmeneteli lehetőség és a magasabb fizetés egyaránt csábító volt azok számára, akik a cs. kir. hadsereg meglehetősen nyomorúságos tiszti fizetéseiből nem tudtak megélni, és akik – béke lévén – volt, hogy egy évtizeden át nem léptek előre a ranglétrán.

Nem sokkal ezután választási *kényszer* jelentett, hogy miután az uralkodó a magyar kormány alá rendelte a Magyarországon állomásozó cs. kir. csapatokat, a kormány elrendelte, hogy azok tegyék le az esküt a magyar alkotmányra. Ez néhol megtörtént, néhol azonban nem, néhol – például a fővárosban állomásozó olasz alakulatoknál – nem ment ellenállás nélkül.

Választási *kényszer* elé kerültek a magyar kormány ellen Jellačić horvát bán vezetésével kibontakozó mozgalom, illetve a nagyjából ezzel egy időben kitört délvidéki szerb lázadás idején a határőrezredek tisztjei, hiszen az ezredek mindegyike – nemzetiségének megfelelően – a *horvát* bán vagy a *szerb* felkelők mellé állt. Az uralkodó ugyan több nyilatkozatában is elítélte e mozgalmakat, de Jellačić

többször is érzékeltette, hogy a legmagasabb körökből érkező biztatások hatására cselekszik, a szerb felkelőket pedig nyíltan támogatta a belgrádi cs. kir. konzul. Egyes határőrezredek egyszerűen elkergették tisztjeiket, és például a 9. (pétervárad), főleg szerbekből álló határőrezrednél szolgáló horvát Daniel Rastić ezredes, illetve Cyrill Hallavanya alezredes így kényszerült távozásra, hogy aztán 1848 szeptemberétől Jellačić hadseregében szolgáljanak. (Nagy, 2004, 79–185.). Ennél is kényesebb helyzetben volt az adott térségben szolgáló nem magyarországi kiegészítésű ezredek tisztikara, amely jórészt nem is értette, mi folyik körülötte, hiszen az egyik fél a királyra, a másik a császárra hivatkozott, s közben a kettő ugyanaz a személy volt.

Ez a *kényszer* ismétlődött meg 1848 szeptemberében Jellačić támadása után. A horvát bán cs. kir. zászlók alatt vezette csapatait Magyarországra ellen, de nem rendelkezett egyenes, írásos felhatalmazással a császártól a támadásra. A Dunántúlon állomásozó nem magyarországi kiegészítésű alakulatoknak azonban az előbbi is elég volt: ők áálltak Jellačić seregéhez. A magyar nemzetiségű alakulatok tisztikarának ez kevés volt: ők kijelentették, hogy ha a bán nem tud írásos parancsot felmutatni, adandó alkalommal szembeszállnak vele.

A választás 1848 októberében elkerülhetlenné vált: az uralkodó feloszlatta a magyar országgyűlést, törvénytelennek nyilvánította a végrehajtó hatalmat gyakorló Országos Honvédelmi Bizottmány ténykedését, és felszólította a katonai és a polgári hatóságokat, hogy a teljhatalmú királyi biztossá és fővezérre kinevezett Jellačićnak (később Windisch-Grätznek) engedelmeskedjenek. Aki ezt követően a magyar oldalon maradt, az a fegyveres lázadás vétkébe esett. Ezt követően bármelyik oldalon szolgált is, mindenkinek választá-

¹ Az olaszokra lásd Luraghi, 1984. 219–229. Az újabb irodalomból kiemelendő Alan Sked: *The Survival of the Habsburg Empire: Radetzky, the Imperial Army and the Class War 1848*. (Sked, 1979) Az itáliai háborúról magyarul mindmáig a legrészletesebb Breit József: *A magyar nemzet hadtörténelme*. (Breit, 1942. 9–137.)

nia kellett. Nyilvánvalóvá vált, hogy a bekövetkező küzdelemben a magyar király és az osztrák császár katonái fognak szemben állni egymással, és ebben a küzdelemben minden tisztnek magának kell eldöntenie, hogy melyik esküjére hallgat; adott pillanatban az uralkodót vagy a nemzetet választja-e? Azaz, a hazas és a felségárulás között lehetett választani.²

A választási kényszerek és lehetőségek eldöntését viszonylag könnyűvé tette az, ha az adott alakulat a szülőföldjén állomásozott. Csakhogy a cs. kir. hadseregben bevett gyakorlat volt, hogy az egyes országokban és tartományokban állomásozó katonaság ne az adott terület által kiállított alakulatokból álljon. Ennek nem csak politikai okai voltak, elvégre az 1711 után eltelt időszakban nem volt olyan jelentős megmozdulás a birodalom területén, amikor a hadsereg egységei etnikai alapon kerültek volna szembe egymással. Inkább arról lehetett szó, hogy az idegenben szolgáló, sok esetben kényszerbesorozott katonák több száz kilométer távolságból nehezebben vállalkoztak szökésre, mint ha a saját hazájukban lettek volna, ahol ismerték a nyelvet, a szokásokat stb. Az is kétségtelen viszont, hogy a nemzeti ébredés korszakában a birodalom és a hadsereg vezetése is joggal élt a gyanúval: hátha a magyar, a lengyel vagy az olasz nemzeti mozgalom elleni katonai fellépés során az adott etnikumhoz tartozó katonák megbízhatatlanok lesznek.

1848 tavaszán a negyvenöt magyarországi és erdélyi kiegészítésű sorozred zászlóaljából huszonöt, az öt gránátos zászlóaljából összesen kettő állomásozott itthon. Tíz gyalogezrednek csak a 3. zászlóalja volt itthon, ötnek mindhárom. Velük szemben tizenhat nem magyarországi kiegészítésű sorozred, egy gránátos

és egy helyőrségi zászlóaljat találunk az országban. A kormányzat azonban az előbbieket megbízhatóságára sem számíthatott mindenben, hisz közülük hat sorozred és egy gránátos zászlóalj nem magyar vagy szlovák, hanem román, szerb és horvát nemzetiségű katonákból állt; négy zászlóalj legénysége pedig vegyes volt. Még rosszabb volt a helyzet a 18 határőrgyalogezreddel: ezek közül csak a két székely ezredre lehetett számítani. Szerencse volt a szerencsétlenségben, hogy a nem magyar nemzetiségű határőr ezredek 1. és 2., tehát legjobb zászlóaljaiból huszonkettő nem itthon, hanem többnyire Itáliában állomásozott.

A lovasságnál a tizenkét huszárezredből összesen négy (1., 2., 3., 11.) állomásozott Magyarországon és Erdélyben, harminckét lovasszázaddal. Mellettük összesen tizenkét vértess, dragonyos, dzsidás és könnyűlovas ezred hetvennyolc lovasszázadát találjuk itthon. (Urbán, 1963, 145–169.)

A másik nyolc huszárezred közül kettő Itáliában, egy-egy Ausztriában, Csehországban és Morvaországban, három Galíciában állomásozott. A magyar kormány megpróbálta elérni, hogy az idegen ezredeket vigyék ki az országból, s a magyarokat hozzák haza.

Még folytak az erről szóló tárgyalások, amikor 1848. május végén – június elején megdöbrentő hír érkezett előbb Budapestre, majd Bécsbe: a Galíciában állomásozó 6. huszárezred egy százada megszökött Mariampol (ma Mariupol, Ukrajna) városából, s egy napi menet után magyar földre érkezett. Ilyesmire a cs. kir. hadsereg addigi történetében nem volt példa. A szökés kellemetlen helyzetbe hozta a magyar kormányt, hiszen a közvélemény a szökött huszárokat pártolta, ugyanakkor a kormány nem tehette meg, hogy szemet hunyjon a szökés, mint a legsúlyosabb katonai bűnök egyike fölött.

² Lásd: Deák, 1984, 393–418.; Deák, 1994, 156–158., 205–218.; Deák, 1993, 46–59.; Bona, 2000, 17–44.

Az eset azonban némileg felgyorsította az alakulatok cseréjét, s 1848 nyarán végül törvényes módon került haza a 4. (Sándor) huszárezred hat, a 6. (Württemberg) huszárezred hét százada, a 9. (Miklós) huszárezred egésze és a 10. (Vilmos) huszárezred négy százada. 1848 őszétől a törvényes hazatérés lehetőségei megszűntek, így a huszárok csoportosan vagy egyesével indultak haza. Még 1849 júniusában is megpróbált hazajutni két század. A huszárok szökése azért is példa nélkül álló volt, mert nem tudunk arról, hogy a birodalom más területein állomásozó olasz lovassági alakulatoknál hasonló dezertálásra került volna sor. (A gyalogságnál technikai okok miatt ritkák voltak az ilyen szökések, hiszen egy gyalogos alakulat tagjait az üldözésekre kirendelt lovasság rövid időn belül beérhette.)

Az elsőként megszökött huszárok esete azonban sok tekintetben eltér a későbbiekétől. Egyrészt, a huszárok nem egy háborúban álló, hanem még békés ország védelmére szettek haza. Másrészt, nem a magyar kormány felszólítására, hanem egy névtelen rölpap hatására történt a szökés. Végül pedig: a szökést a közlegénység tervezte ki, hajtotta végre, s nem csupán tisztjeit nem avatta be a tervbe, de az altszti állományt (ör mesterek, tizedesek, őrzetők) is kihagyták belőle. Azaz, mai

szóhasználatnál élve, spontán népi kezdeményezésről volt szó.³

Az eset azért is tanulságos, mert feltárásával talán megérthetjük, mi mozgatta a magyar szabadságharc azon egyszerű résztvevőit, akik 1848 nyaratól vagy ősztől több hónapon keresztül kockáztatták az életüket a haza, a szabadság, a függetlenség elvont eszméjéért. Mi vette rá az országtól távol szolgáló, a jobbagyfelszabadítás áldásai által nem érintett parasztleányokat arra, hogy dacolva a katonai fegyellemmel, a sokszor a szó szoros értelmében beléjük vert engedelmességgel, megszökjenek, vállalva a súlyos büntetés veszélyét?

A század vagy nyolc héttel a Mariampolba vezénylés előtt Stanislauban (Stanislaw/Stanisławów, ma Ivano-Frankivsk, Ukrajna) állomásozott, amikor egy helyi előkelőségnek adott macskazene alkalmával a rend helyreállítására kivezényelt (egyébként galíciai kiállítású, de többnyire ukrán legénységű) cs. kir. gyalogság lelőtt egy lengyel fiatait. Miután a huszárok jóban voltak a lengyelekkel, többen közülük megjelentek az ifjú temetésén. A temetésen maga a századparancsnok, Lenkey János százados is ott volt.⁴ Miután a koporsót a „mindenfélre rendű” résztvevők felváltva vitték, néhány polgári személy rábeszélte a huszárokat, hogy ők is vegyék azt egy szakaszon a

³ A korábbi szakirodalomból lásd: Rédvay István: Huszáraink hazatérése 1848/49-ben. (Rédvay, 1941. 50–60.); Benkő Samu: A história és a vers. Lenkei százada. (Benkő, 1979. 514–530.); Rosonczy Ildikó: Adalékok Lenkey huszárszázadának hazatéréséhez. (Rosonczy, 1979. 141–163.); Urbán Aladár: „értesítve valánk a Hazátul, hogy siessünk védelmére...” Lenkey századának hazatérése 1848-ban. (Urbán, 1992. 3–36.) Tanulmányunk a század katonái ellen lefolytatott hadbíróági vizsgálat anyagán alapul, amelynek aktái az osztrák Hadilevéltárban találhatók, s amelyeket előttünk senki sem használt. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Alte Feldakten Karton 1970 Sonderbestand. Generalkommando in Ungarn 1844–

1848. No. 431., 447., 454., 483.; uo. Karton 1971. Sonderbestand. Akten des aufgelösten 1. Kavalleriekorps, 2. Armeekorps, 10. Armeekorps, 11. Armeekorps, Feldgenie-Direktion und Division Ottinger. [Recte: A budai Generalkommando iratai] 1848. P. 83/1. 5471.

⁴ Lenkey 1807. szeptember 7-én Egerben látta meg a napvilágot. Tanulmányait 1822. július 22-től a 33. (Bakonyi) gyalogezred hadapródjaként a korneuburgi utászkolán végezte, 1827-től hadapród, 1845-től főszázados volt a 6. (Württemberg) huszárezredben. – Lenkeyre lásd: T. Ágoston László: Három ismeretlen Lenkey-lével. (T. Ágoston, 1983. 31–35.); Merényi-Metzger Gábor: A tizenhatodik aradi vértanú. Lenkey János tábornok emlékezete. (Merényi-Metzger, 1994. 88–120.)

vállukra. Amikor ez megtörtént, s Lenkey észrevette, azonnal közbelépett, s megtiltotta a demonstrációval felérő lépést.

Az eset kitudódása után Lenkeyt hatnapi foglárfigsággal büntették, mert nem akadályozta meg a huszárok részvételét a temetésen. A huszárok azt is hallották, hogy többet nem tér vissza a századhoz, pedig őt a későbbi valomások szerint mindannyian rendkívüli módon szerették. A századot pedig dandárparancsban rótták meg viselkedése miatt, mondván, hogy nem lehet bennük bízni, mert a lengyelekkel tartanak. A dandárparancsban állítólag arról is szó volt, hogy ha a századnak a lengyelek ellen kellene fellépnie, nem használná ellenük a fegyverét. Noha a dandárparancsot felolvasó Répásy Mihály őrnagy (Kedves, 2007) kijelentette, nem hiszi, hogy a huszárok a lengyelekkel tartanának, a huszárok a szemrehányást különösen igazságtalannak érezték, mert noha a lengyelekkel mindig jó egyetértésben voltak, de egyáltalán nem tartottak velük, s nem hagyták volna, hogy azok megpróbálják rávenni őket kötelességük elhagyására. Röviddel ezután a századot átvezényelték Mariampolba. A legénység a megrovás, a Mariampolba történő gyors átvezénylés, az őket felváltó 2. őrnagy osztályi 2. század gúnyolódásai és Lenkey távozásának híre miatt rosszkedvű és ingerült volt. Egyelőre azonban nem tudták, mit tegyenek.

A század két tizedese, valamint két közvétele kihallgatásra jelentkezett a Lenkeytől a század parancsnokságát átvevő Schimpf századosnál. Kérték, tudassa velük, mi történt Lenkeyvel, s hogy miért vádolják őket azzal, hogy a lengyelekkel tartanak. Az első kérdésre azt a választ kapták, hogy nem tartozik rájuk, majd Lenkey gondoskodik magáról. A másodikra azt, hogy nehéz az ügyben bármit tenni, mert már közszájon forgott a hír Sta-

nislawban. Erre a megjelentek közölték, hogy az egész századnak fáj ez a vád, ami csak vénasszonyok pletykáján alapul, s kérték a századost, továbbítsa az erről szóló jelentést. A század ingerültségét növelte az is, hogy Mariampolban a laktanyában helyezték el őket, és az élelmezésükről sem gondoskodtak rendesen.

Ekkor, május 26-án kapta Hajdú közzítvét azt a levelet, amelyben két, magyar nyelvű nyomtatvány volt. Ennek mottója Petőfi *Nemzeti dalának* első versszaka volt.

Hajdú éppen az utcán volt, amikor a röpiratot olvasta. Szembejött vele Rátonyi tizedes, aki az egyik példányt elvette tőle. A másikkal Hajdú szándéka az volt, hogy odaadja Fiáth Pompejus főhadnagynak.⁵ Fiáthot azonban nem találta otthon, mire a laktanyába ment. Ott lévő bajtársai megkérdezték tőle, mi újság, mire megmutatta nekik a nyomtatványt. Valaki kivette a kezéből és felolvasta, s ezalatt a távolabb lévők is odahívták, s nekik is felolvasták. Ez mindannyiukat erősen megfogta, s azt kívánták, hogy hazájuknak használhassanak és segíthessenek. Hajdú röviddel ezután visszakapta a nyomtatványt.

A röpirat eredeti szövege szerint Magyarország szép alkotmányt harcolt ki magának, s a katonáknak haza kellene jönniük, azért is, hogy társalikulataikat, a nemzetőrséget kiképezzék. Ne hagyják, hogy más népek nyakára ültessék, hogy a szabadságukért küzdő más népek ellen használják őket. Keressék meg tiszta, magyar lelkű tisztjeiket, s az ő vezetésükkel térjenek haza. Vagy ha azok erre nem lennének hajlandók, jöjjenek haza nélkülük.⁶

⁵ Életrajzát közli Bona Gábor (Bona, 1998. 400.)

⁶ Az iratnak korábban csak a német fordítása volt ismert, ezt magyarra visszafordítva közli Rosonczy Ildikó (Rosonczy, 1980, 47–49.) Az eredeti magyar szövegről készült korabeli másolatot nemrég Kovács István találta meg Lembergben.

Ebből a röpiratból Lenkey szerint az alezre-desi 1. századnál összesen 39 darabot találtak.

Ám a szöveg tartalma nem ebben a formában, hanem némileg áthangszerelve terjedt el a legénység körében. A későbbi vallomásokban a legénység így foglalta össze a röpirat tartalmát: Magyarországnak megnyert alkotmánya és szabadsága miatt sok ellensége támadt, s nagy veszély fenyegeti. A röpirat fel-szólított valamennyi, Magyarországon kívül tartózkodó katonát (akiket a röpirat szerint szándékosan tartanak vissza), hogy térjenek haza, védjék és mentsek meg a hazát; magyar tisztjeiket is vegyék rá a hazatérésre, s ha nem akarnak önként jönni, hozzák őket erőszak-kal. Az idegen tiszteket pedig hagyják futni. Mindez arra mutat, hogy a röpiratot felolvasó és kommentáló személyek nem bízták a véletlenre az amúgy kissé dagályos szöveg értelmezését, s ők maguk siettek a szónoki fordulatok között nehezebben eligazodó bajtársaik segítségére, amikor mintegy továbbfejlesztették a szövegben található gondolatokat.

A röpiratról Böszörményi közvitéz jelentett Fiáth Pompeius főhadnagynak, aki erre kiküldte Rátonyi tizedest és Harsányi őrmestert, hogy hozzák oda a röpiratot. Ez meg is történt. Fiáth elolvasta, majd 28-án a laktanyában magához hívatta Hajdút, s jelenlétében darabokra tépte mindkét példányt, mondván, hogy nem kell hinni az abban foglaltaknak. Más forrás szerint az egyiket Hajdú jelenlétében, a másikat a legénység előtt tépte szét. (Bögözi szerint ő nem olvasta és hallotta a röpirat szövegét, de megkérdezte Rátonyit, hol lehetne kapni belőle, s Rátonyi azt mondta neki, hogy a mariampoli iskolamesternél, aki egyébként szintén magyar volt.)

Május 28-án vasárnap a század közvitézeinek többsége a Dnyeszterhez ment, anélkül, hogy ezt megbeszélték volna, s ott szokás

szerint fürödtek. Itt ismét beszéltek a felhívásról és az ország szükségéről, s mindannyian elhatározták, hogy Magyarországra mennek, hogy hazájuk segítségére legyenek. A folyóparton meg is esküdtek egymásnak: „Esküd-jünk a magyarok Istenére, hogy egymást az utolsó csepp vérig el nem hagyjuk.” (A magyarok Istene szóhasználat ugyan gyakori volt a reformkori költészetben és publicisztikában, de tekintettel arra, hogy a legénység többsége analfabéta volt/lehetett, valószínűleg valamelyik volt diák hatására kerülhetett be az eskübe. A fordulat ugyan szerepel Petőfi *Nemzeti dalában* „A magyarok Istenére esküszünk”, de a versnek csak az első versszaka szerepelt a röplapon, a refrén nélkül. Elképzelhető persze az is, hogy a *Nemzeti dalnak* valamelyik nyomtatott változata már eljutott ekkor a századhoz.) Arra is megesküdtek, hogy nem hagyják el hazájukat, még ha utolsó csepp vérükbe kerülne is.

Elhatározták, hogy este 10 órakor elindulnak, erre ráveszik a tiszteket és altiszteket, s ha erre nem lennének hajlandóak, kényszerítik őket. Mindannyian visszatértek a laktanyába, s előkészültek az elvonulásra. Amint az altisztek, akik szándékukról mit sem tudtak, este hazajöttek, egyesével elfogták őket, közölték velük, hogy velük kell jönniük, s estig egymást váltva, őrizet alatt tartották őket.

Bögözi közvitéz, aki csak a laktanyában értesült a század szándékáról, s miután azt állítólag bűnösnek találta, az utcára sietett. Itt találkozott Rátonyi tizedessel, s elmondta neki, hogy mit terveznek a többiek. Rátonyi erre vele együtt kocsira szállt, hogy Stanislawba utazzon, s közölje Répásy őrnaggyal a dolgot. Amikor a legénység ezt megtudta, a laktanyába érkező Juhász tizedest utasították (!), menjen Ráthonyi után, és hozza vissza, különben mind őt, mind Ráthonyit agyon-

lövik. Ráthonyi útközben találkozott Orsich hadnaggyal, aki éppen Stanislawból Mariampolba tartott. Orsich velük együtt folytatta útját, amikor Juhász utolérte őket. (Útközben a parancsóri szolgálatra kirendelt három huszárt is értesítette a század elvonulásáról, közülük ketten csatlakoztak az átvonuló századhoz.) Elmondta, hogy milyen utasítással küldték őt utánuk, s közölte, nem áll jól azért, hogy nem jönnek még újabb huszárok is. Orsich ezután arra kérte Juhászt, térjen vissza Mariampolba, s hozza magával Orsich poggyászát. Juhász és Bögözi erre visszatértek Mariampolba, majd csatlakoztak a velük szembejövő huszárokhoz.

Miután Orsich és Rátonyi Stanislawba érkeztek, jelentették az ügyet Répásy őrnagynak. Répásy ezután a társaságában lévő Lenkeyvel jelentkezett Kalliány József tábornoknál, s neki is jelentést tettek. Kalliány először arra gondolt, hogy a Stanislawban lévő huszárszázadot küldi utánuk, de tekintettel arra, hogy a huszárok már komoly előnyre tettek szert, illetve attól tartva, hogy az üldözésre küldött huszárokat is ráveszik a hazatérésre, elállt szándékától. Répásy ezért azt javasolta, hogy küldjék Lenkeyt a század után, hátha ő, mint szeretett parancsnokuk rá tudja őket venni a visszatérésre. Lenkey erre hajlandó volt, mire Kalliány megbízta őt e feladattal.

Időközben Mariampolban egy közvitéz felkereste a vendéglőben lévő Fiáth Pompeius főhadnagyot és Schimpf századost, s elmondta nekik, hogy a legénység nyergel, és útra készül. Fiáth erre a laktanyához ment, de itt őt is elfogták, s őrizet alatt tartották. Tették ezt annak ellenére, hogy az felszólította őket, ne tegyék meg e lépést, vagy legalább őt engedjék el. Schimpf hírvivőt küldött a stanislawi hadosztályparancsnoksághoz, majd ő maga is a laktanyához ment.

Schimpf megpróbálta lebeszélni a huszárokat szándékukról, de sikertelenül. A katonák azt válaszolták, nem maradnak tovább egy olyan országban, ahol ártatlan létükre, megfosztják őket a becsületüktől. Schimpf hiába mondta nekik, hogy felterjesztette a panaszuikat, hiába emlegette esküjüket és kötelességüket, s javasolta, hogy várják meg, amíg ezredüket hazavezénylik. A legénység hajthatatlan maradt.

Ezt követően a Dnyeszterhez vonultak, egy dereglyén átszállították Fiáthot, majd az altiszteket továbbra is őrizet alatt tartva, továbbmentek. Nadwórnánál kocsián szembejött velük Lenkey százados, mire azonnal körülvették. Egy huszár állítólag ráfogta a karabélyát, a többiek pedig azt kiáltották, hogy jöjjön velük, mert vele akarnak élni és halni, ha ő is velük akar, csupán velük kell jönnie, mert a haza veszélyben van. Lenkey megpróbálta lebeszélni őket a szándékukról, de hiába. Ezután fogolyként bántak vele, s az útjukba eső Nadwórna városán gyalog, fegyver között vitték át; ugyanígy tettek Fiáth főhadnaggyal is. Május 29-én elérték a magyar határt, Lenkey itt ismét megpróbálta rávenni őket, hogy térjenek vissza Galíciába, de hiába. Mielőtt Kőrösmezőre értek, két huszár felszólította Lenkeyt, hogy álljon az élükre. Lenkey ezt meg is tette. Később a vizsgálat alkalmával arra hivatkozott, hogy nem akarta, hogy a csapatban rendetlenség keletkezzen, s úgy vélte, hogy ezáltal a köznyugalomnak és -biztonságnak is jelentős szolgálatot tehet.

Megérkezését jelentette Máramaros megyének és a magyar kormánynak. A kormány június 3-án foglalkozott az üggyel, s úgy döntött, hogy a hadügyminisztérium útján elrendeli a szökés kivizsgálását, ugyanakkor amnesztiát is kér a legénységnek.

Az ezredesi 2. század létszáma Lenkey 1848. június 30-án Máramarosszigeten kelt kimutatása szerint összesen 196 fő volt. Ebből hat fő volt tisztt (két-két százados, fő- és alhadnagy), két fő őrmester, egy trombitás, egy századkóvács, egy tiszteletbeli őrmester, tizenegy fő tizedes, öt fő őrzetű, egy fő írnök, százhatvan-nyolc fő közzítű. A tisztek közül egy százados, egy főhadnagy és a két hadnagy Galíciában maradt, ugyanígy egy őrmester, a trombitás és a kovács, a tizedesek közül két fő szintén, egy pedig Debrecenben volt toborozni. A legénységből két fő szintén toborozni volt Debrecenben, egy fő Tiszaújlakon volt vezénnyelve, 36 fő Galíciában maradt, 14 fő pedig szabadságon volt. Összesen tehát távol volt 63 fő, jelen 133 fő.

A vizsgálóbizottság június 16. és 27. között egyénileg hallgatta ki a két tisztt, a két őrmestert, a nyolc tizedest, öt őrzetűt, valamint 27 közlegényt, s június 28-án külön-külön 19, június 29-én pedig testületileg 70 közzítűt, összesen tehát 133 főt. A kihallgatottak között volt egy szabadságot állományú is, nem szerepelt viszont az írnök. Rajtuk kívül kihallgatták az egyik közzítű feleségét is.

Az egyénileg kihallgatott tisztesek (őrmester, tizedes, őrzetű) mindegyike alá tudta írni a nevét. A legénységi állományúak közül az egyénileg kihallgatottak közül 15 közzítű nem tudta aláírni a nevét, a 28-án kihallgatott tizenkilenc főből 11 fő, a 29-én kihallgatott 70 főből 49 volt írástudatlan, mert a neve mellé csak egy vagy három keresztet tett. Szintén írástudatlan volt az említett közzítűfeleség is. A 131 kihallgatott legénységi állományúból 74 fő, tehát közel 57 százalék volt írástudatlan; a tisztesek nélkül számított létszámnál (116 fő) ez az arány majdnem 65 százalék. Az egyénileg kihallgatott 61 legénységi állományú (tisztesek és közzítűek) közül a többség-

nek (48 fő) korábban nem volt foglalkozása, 13 főnek igen. Közülük négy volt diák, mielőtt beállt volna katonának, a többiek között volt kovács, mészáros, varga, borbély, szabó. Mind a diákok, mind a többi mesterséggel bírók írástudók voltak. A 13 főből 4 tartozott a tisztesek közé.

Még a vizsgálat megkezdése előtti napon nyolc közzítű levelet írt Mészáros Lázár hadügyminiszterhez. Közöttük volt Hajdú Mihály, aki a röplapokat kapta, s egyetlen kivétellel mindegyikük írástudó volt. „Mi katonai állásunkat ismerve, a szigorú katonai törvényt áthágtuk, mivel értesítve valánk a hazátul, hogy siessünk védelmére, ezen felhívásra a vér felforrva ereinkbe, minden szigorú katonai törvényről elfelejtkezve, s édes hazánk boldogsága és csendje fenntartására siettünk (e vétek el van követve)” – írták. Kegyelmet kértek az egész század nevében, „mely külföldön, idegen nemzet közt, honátul elzárva, sanyarúan töltött több éveket”, s amelynek tagjai úgy vélték, „hogy talán szüleink kivételével kebleikből, veszni hagynak”. Ám amikor a felhívást megkapták, „kétszeresen is forrott minden fiú keblében a haza iránti buzgó szeretet”, és „a borzasztó vakmerő elszántság” győzedelmeskedett. Arra kérték a hadügyminisztert, ne tegye ki őket annak a „legborzasztóbb szűgyennek”, hogy visszaküldi őket Galíciába. Arra kérték, hogy inkább küldje őket azok ellen, „kik forró[n] szeretett hazának végszűgyét agyarkodni riadnak”.

A kihallgatást vezető hadűgyészt és a vizsgálóbizottság többi tagját természetesen elsősorban a szűkés okai érdekelték. E tekintetben a vallomások meglehetősen egybehangozóak voltak. Megemlítették a stanislawi temetésen való részvételükkel kapcsolatos elítélő dandárparancsot, a Lenkey elhelyeztetése miatti elkeseredésüket, a Mariampolba való

átvezénylést, végül a Hajdú által kapott röplapot.

Június 29-én az egybehangzó vallomások azt a meggyőződést érlelték meg a bizottság tagjaiban, hogy a további egyéni kihallgatások teljesen fölöslegesek, miután a bizottságnak nem áll hatalmában megakadályozni a legénység egymás közötti összeheselését, és így a vallomások egyeztetését. Ezért a még kihallgatatlan közvitézeket aznap összehívták, s figyelmeztetve őket arra, hogy az igazat vallják, testületi vallomást vettek el tőlük. Feltételezhető, hogy „a vallomást” a legénység néhány tagjának tanúskodása alapján maga a hadügyész fogalmazta meg, majd ezt magyarra fordítva, felolvasták a legénységgel, s aztán aláírták valamennyiükkel.

A vallomás szerint a legénység csupán azért követte el a szökés bűnét, mert hazájukat veszélyben hitték lenni, s ennek segítségével akartak sietni, csupán a legközelebbi úton haza akartak térni, s itt megvárni, mit parancsolnak nekik. E lépésre senki sem vette rá őket, egyedül saját szabad akaratukból tették; noha akkor még nem gondolták, mekkorát hibáznak. Most már mindannyian bánják tettüket, s alávetik magukat minden rájuk mérendő büntetésnek, minden parancsnak engedelmeskednek, s kötelességük pontos teljesítésével próbálják meg helyrehozni azt, amit elkövettek. Nem beszéltek polgári személyekkel arról, hogy Magyarországra jönnék, s egyetlen polgári személy sem szólította fel őket erre.

Június 30-án a vizsgálatot vezető Schönberger őrnagy összefoglaló jelentést írt az eredményekről. Ebben megállapította, hogy ugyan kétségtelen, miszerint a legénység feltétlen katonai engedelmissége már a stanislawi temetési szertartáson való részvétel, majd a Lenkey sorsával kapcsolatos érdeklődés alkal-

mával megingott, s hogy a lengyelekkel való egyetértésük felől sincs kétely; ám a hazatérésre elsősorban a már említett felhívás bírta őket. Schönberger szerint az is kétségtelen, hogy a magyarországi változásokról és az azt követő forrongsokról, a fenyegető veszélyről mind rokonaik leveleiből, mind a minden felé terjedő újságokból értesülhettek. Ezek a hírek és különösen e felhívás a legénységnél nagy lelkesültséget és izgatottságot keltett, különösen azért, mert a legénység között nagyszámú diák található, akik e körülményeket jobban meg tudják ítélni, és fel tudják fogni, s akik a legénység „butábbik részét” fel tudták tüzelni és magukkal ragadni.

A hadbíró szerint a tett olyan tervszerűen és energikusan volt kivitelezve, hogy fel kell tételni, valaki olyan vette rá a legénységet, aki a nagy lelkesedés mellett a szükséges szellemi képességgel és energiával is rendelkezett annak megvalósítására. Az illető személyét azonban sajnos nem lehetett kinyomozni, ám Schönberger szerint az illető nagy támogatást lelt a legénység többségének honvágyában, s mindehhez járult a mariampoli kaszárnyában történt elhelyezésük, az irántuk kijelentett bizalmatlanság és a Lenkey elvesztése miatti elégedetlenség is. Schönberger szerint nem lehet kizárni azt sem, hogy az altisztek is egyetértettek a legénységgel; erre példaként hozta fel Juhász esetét, aki ugyanúgy megszökhett volna, mint Rátonyi. Erre mutat szerinte az is, hogy a vallomásuk szerint sem a tisztek, sem az altisztek nem érzékelték a közvitézek hangulatát.

Schönberger szerint tekintettel arra, hogy a helyi lakosság is pártolja a huszárokat, a legjobb lenne mielőbb eltávolítani őket.

Mint láttuk, az egyénileg kihallgatottak között összesen négy egykori diák volt, s közülük ketten az altisztek közé tartoztak. (Ha

ezt az arányt kivetítjük a testületileg kihallgatottakra, a köztük lévő volt diákok száma sem lehetett több ötnél, azaz a tisztek nélküli létszám alig 5 százaléká lehetett egykori diák.) Ugyanakkor az a tény, hogy a többségében írástudatlan legénységnek az írástudók felolvasták, s nyilván meg is magyarázták a röpiratban foglaltakat, valóban arra mutat, hogy az iskolázottaknak komoly befolyásuk volt a többiek elhatározására.

A testületi összetartásra mutat, hogy a kihallgatottak közül csak ketten, Hajdú Mihály és Szabó István közvitézek említettek neveket, azzal, hogy az illetők vették rá őket a csatlakozásra; ugyanakkor mindkét személy hangsúlyozta, hogy a haza veszélyben léte miatt ő is indokoltnak tartotta a hazatérést. A legénység által letartóztatott Lenkey és Fiáth is gondosan kerültek a nevek említését, ugyanígy az altisztek, noha nyilván névről és arcról ismerték valamennyi elkövetőt. Olyan természetesen előfordult, hogy valaki azt állította, miszerint véletlenül, kényszerből stb. került a dezertőrök közé; de ők sem említettek neveket.

Befolyásolhatta a döntést a résztvevők életkora is. Az egyesével kihallgatott 61 legénységi állományú többsége 19–30 éves volt, s csupán 8 fő volt 30 évnél idősebb, negyven vagy annál több pedig egy sem. Így állíthatjuk, hogy a többségnek meglehetősen ifjú volt a vére. A név szerint kihallgatottak között 10 fő volt korábban hadbíróvá vizsgálat alatt, lópásért, orgazdaságért, őrszolgálat hanyag el látásáért. Ők, ha mást nem, a hadsereg hihetetlen brutalitását már megtapasztalhatták. Hármukat nem ítélték el, egyiküket lefokozták, hat személyt viszont vesszőfutásra ítélték. A szerencsésebbek megúszták a háromszáz ember közötti egyszeri oda-vissza futással (ez hatszáz vesszőcsapás), de volt olyan is, aki négyszer, hatszor, sőt, tízszer tette meg oda-

vissza a háromszáz fő között az utat (2400, 3600, 6000 csapás.) Nyilván ők sem nagyon akartak maradni.

Summa summarum, a kihallgatásokat vezető hadbíró alighanem a dolgok lényegére tapintott, amikor így fogalmazott: „A legénység belső meggyőződése arra látszik mutatni, hogy noha ők, mint katonák a haditörvény ellen súlyosan vétettek, azonban másrésről a katonai és a veszélyeztetett haza iránti kötelesség között nem maradt számukra más kiút, mint a szív szavát, amely őket hatalmasan hívta vissza a hazába, követni, s a hazaszeretet miatt a rájuk váró büntetést is elfelejteni.”

A század végül is azt kapta büntetésként, amiért hazajött, hogy 1848 júliusában a délvidéki hadszíntérre vezényelték őket, s az augusztus 19-én Szenttamásnál vívott ütközetben Fiáth Pompeius főhadnagy halálos sebet kapott.⁷ Fiáth helyét a század élén a korábbi szökés egyik értelmi szerzője, Harsányi Bálint őrmester vette át. Később, már a 17. (Bocskai) huszárezred századosaként 1849. április 12-én a Rákos-mezei ütközetben halt hősi halált.⁸

A század tehát harctéri szolgálataival bizonyíthatta be, hogy valóban a haza védelmére sietett haza. A magyar és az osztrák hadügyminisztérium között egy ideig még folyt a levelezés az ügyben, ám 1848. szeptember végétől megszűntek azok a szempontok, amik szükségessé tették, hogy a magyar kormányzat visszafogottan viselkedjen az ügyben. Az ország önvédelmi harcát vívta, s ebben minden karra szükség volt. Miután azonban a szökött huszárokkal volt bajtársaik vonakodtak együtt szolgálni, Lenkey századának egy része az újonnan szervezett 13. huszárezredbe került, akárcsak Lenkey, akit az ezred parancsnokává neveztek ki.

⁷ Halálára lásd: Hermann, 2002, 34–35.

⁸ Életrajzát közli Bona Gábor (Bona, 1988, 252–253.)

A többiek részint a Délvidéken, részint a főhadszíntéren szolgáltak. A Délvidéken maradt Württemberg-huszárok egy része a péterváradai erődben szolgált, s 1849. március 24–25-én közülük 12-en tagjai voltak annak a 14 tagú különítménynek, amely Fackh Oszkár százados vezetésével az ellenséges területen átvágva hírt vitt Perczel Mór vezérőrnagynak az erőd veszélyeztetett helyzetéről.⁹

A legragikusabb sors talán magának Lenkeynek jutott. Pedig 1848-ban még olyan felhőtlennek látszott minden. Október 9-én őrnaggyá nevezték ki a 14. (Lehel), október 12-én alezredessé a 13. (Hunyadi) huszárezredhez. Röviddel ezredesi kinevezése után december közepétől már dandár-, majd hadosztályparancsnok a volt bácskai hadtestnél. 1849. január 16-án Vécsey Károly vezérőrnaggyal együtt ő kényszerítette távozásra a hadtest

⁹ Lásd erre Fackh Oszkár százados 1849. márc. 25-én Péterváradon kelt jelentését (Fackh, 1849)

ingadozó tisztjeit. Március 18-án Kossuth vezérőrnaggyá és a komáromi várórség parancsnokává nevezte ki. Április 10-én bejutott Komáromba, és 20-áig, a várparancsnok Guyon Richárd tábornok megérkezéséig egyben a vár parancsnokságát is ellátta. Május 20-án kinevezték a tartalék hadtest lovasságának parancsnokává, de rövidesen megbetegedett. Augusztus 13-án a szőlősi fegyverletételnél esett fogságba. Aradon hadbíróság elé állították, de a per folyamán megőrült, ezért nem ítélték el. Elborult elmével, a börtönben halt meg 1850. február 9-én.¹⁰

¹⁰ Hadbírószági eljárásának anyagát, ill. a betegségével kapcsolatos okmányokat közli Katona Tamás (Katona, é. n. 382–384., 406., 414, 420–439., 467–473.)

Kulcsszavak: *Magyarország, Habsburg-monarchia, cs. kir. hadsereg, Galícia, Lenkey János, huszárok, 1848–1849, forradalom, dezertálás, Batthyány-kormány*

IRODALOM

Benkő Samu (1979): A história és a vers. Lenkei százada.

In: Benkő Samu: *Haladás és megmaradás. Művelődéstörténeti tanulmányok*. [Budapest], 514–530.

Bona Gábor (1988): *Kossuth Lajos kapitányai*. Budapest, 252–253.

Bona Gábor (1998): *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I. kötet. A–Gy. Budapest, 400.

Bona Gábor (2000): *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3., átdolgozott, javított és bővített kiadás. Budapest, 17–44.

Breit József (1942): *A magyar nemzet hadtörténelme. Huszonkettedik rész. I. Ferenc József háborúi az 1848/49. évi magyar szabadságharcot kivéve 1848–1882*. Budapest, 9–137.

Deák István (1984): Where Loyalty and Where Rebellion. The Dilemma of the Habsburg Army Officers in 1848–1849. In: Király Béla K. (ed.): *East European Society and War in the Era of Revolution, 1775–1856. War and Society in East Central Europe*. Vol. IV. New York, 393–418.

Deák István (1994): *A törvényes forradalom. Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben*. Budapest, 156–158., 205–218.

Deák István (1993): *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918*. Budapest, 46–59.

Fackh Oszkár (1848): *Fackh Oszkár százados 1849. márc. 25-én Péterváradon kelt jelentése*. Hadtörténelmi Levéltár, Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai. 18/489.

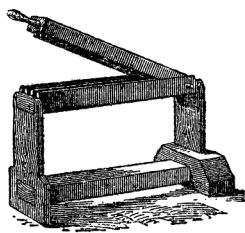
Hermann Róbert (2002): Hősi halált halt. Rubicon. 3, 34–35.

Katona Tamás (szerk.) (é. n.): *Az anadi vértanúk*. 4. kiadás, Budapest, 382–384., 406., 414, 420–439., 467–473.

Kedves Gyula (2007): *Répásy Mihály, a szabadságharc huszártábornoka*. Kemece

Luraghi, Raimondo (1984): Italians in the Habsburg Armed Forces, 1815–1849. In: Király Béla K. (ed.): *East European Society and War in the Era of Revolution, 1775–1856. War and Society in East Central Europe*. Vol. IV. New York, 219–229.

- Merényi-Metzger Gábor (1994): A tizenhatodik aradi vértanú. Lenkey János tábornok emlékezete. Hadtörténelmi Közlemények. 3, 88–120.
- Nagy Sándor (2004): Forradalom a pétervárad határ-őrezredben. Cyrill Hallavanya alezredes és Daniel Rastich ezredes emlékirata a délvidéki szerb felkelés kirobbanásáról 1848 május-júliusában. Fons (XI.) 1, 79–185.
- Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Alte Feldakten Karton 1970 Sonderbestand. Generalkommando in Ungarn 1844–1848. Presidential Acts of the Generalkommando in Buda, 1848. No. 431., 447., 454., 483.
- Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Alte Feldakten Karton Karton 1971. Sonderbestand. Akten des aufgelösten 1. Kavalleriekorps, 2. Armeekorps, 10. Armeekorps, 11. Armeekorps, Feldgenie-Direktion und Division Ottinger. [Recte: A budai Generalkommando iratai] 1848. P. 83/1. 5471.
- Rédvay István (1941): *Huszáraink hazatérése 1848/49-ben*. Budapest, 50–60.
- Rosonczy Ildikó (1979): *Adalékok Lenkey huszárszázadának hazatéréséhez*. Folia Historica. 7. Budapest, 141–163.
- Rosonczy Ildikó (1980): A Lenkey kapitány százada megmutatta az utat. Dokumentumok. In: Csoóri Sándor–Sára Sándor: *80 huszár: Csoóri Sándor és Sára Sándor filmje. Öleltől a filmig*. Budapest, 47–49.
- Sked, Alan (1979): *The Survival of the Habsburg Empire: Radetzky, the Imperial Army and the Class War 1848*. London–New York
- T. Ágoston László (1983): Három ismeretlen Lenkey-levél. Honismeret. 5, 31–35.
- Urbán Aladár (1963): A magyarországi osztrák hadsereg és a hazánkban állomásozó katonaság 1848 áprilisában. Hadtörténelmi Közlemények. 2, 145–169.
- Urbán Aladár (1992): „értessive valánk a Hazátul, hogy siessünk védelmére...” Lenkey századának hazatérése 1848-ban. Hadtörténelmi Közlemények. 3, 3–36.

KLEBELSBERG KUNO: POLITIKUS KULTUSZMINISZTER

Palló Gábor

az MTA doktora, tudományos tanácsadó
MTA Filozófiai Intézet, MTA Kutatásszervezési Intézet
gabor.pallo@ella.hu

Gróf Klebelsberg Kuno politikus volt, nem elméleteket kovácsoló filozopter, értékmertesen dolgozó weberi bürokrata vagy népét mentő hős. Nem álmait kergető értelmiségiként tévedt véletlenül az 1920-as évek politikájába, mindjárt a miniszteri székbe, hanem a politikai karrier lépcsőfokain lépésről lépésre emelkedve. A róla szóló egyre terebélyesedő irodalom jobbra vállal- és közoktatási miniszteri tevékenységét elemzi mint önálló alkotást, mely több ponton, kivált a tudománypolitikában példa nélkül áll a magyar politikatörténetben. Többi alkotása, köztük oktatási reformjai és a népművelést szolgáló intézkedései nem kevésbé jelentősek, ha nem is példátlanok Eötvös József vagy Trefort Ágoston után. Holott mindezek tartalmát megszabta a politikai kontextus. Mégpedig saját korának kontextusa, nem a későbbieké. Klebelsberg életművét sem visszafelé, későbbi időszakok felől kell olvasni, értelmezni, hanem saját korának összefüggéseiben, Bethlen István miniszterelnök politikai kurzusában.

Az időszakot a konszolidáció, Magyarország minden szempontból új helyzetéhez való alkalmazkodás jellemezte. A háborús vereség, a nyomában kialakult politikai válság, forradalmak, ellenforradalmak, szélsőséges eszmék

és törekvések, gazdasági katasztrófa, terület- és lakosságvesztés után, tetszik, nem tetszik, valamiféle normalitásra kellett törekedni, be kellett rendezkedni. A Monarchia összeomlása után az országnak több területen szinte a nulláról kellett indulnia, ami a kreatív emberek számára, paradox módon, több lehetőséget kínál, mint a beásott viszonyok lassú, izzadságos formálgatása. Horthy Miklóst 1920-ban kormányzóvá választották, ezzel eldőlt, hogy az ország csak nevében marad királyság, de ugyanakkor nem folytatja a forradalmak idején megnyílt nyugati típusú, széles demokrácia vagy a proletárdiktatúra rendszerét sem. Parlamentáris köztársaság lesz, alaposan korlátozott demokráciával, mely nem ad teljes és titkos választójogot polgárainak, s egész berendezkedésében konzervatív keresztény irányzatot követ. (Romsics, 1999, 130–139.)

Politikai pályája

Klebelsberg éppen akkor ült a miniszteri székbe, amikor a körvonalak már tisztázódtak, a kulturális irányítás számára széles tér nyílt, és saját politikusi elkötelezettségének legjobban megfelelő rezsim kormányzott. Életrajzírója, Huszti József, ugyan hangsúlyozta Klebelsberg harmadikutasságát, megvetését a

napi politika pártcsatározásai iránt, de persze csak azért, hogy kiemelje barátja egyetemes jelentőségét, mely az elvont szakértelmet tekintve egyedül komolyan vehető mércének. Mintha nem is létezett volna Magyarország számára más politikai alternatíva az 1920-as években, mint ami megvalósult, mintha Klebelsberg akármelyik politikai rendszerben elvégezte volna egyetemes érvényű kultúra-építő tevékenységét.¹

Valójában 1921-es miniszteri kinevezésekor Klebelsberg már komoly politikai múlttal rendelkezett. Az értelmiségi értékekhez és tevékenységhez fűződő, sokat emlegetett vonzódása ellenére egész életében politikusként dolgozott. Már iskolái is erre készítették fel: jogot végzett Budapesten, majd Németországban folytatta, ahol tanult Adolph von Harnacknál, a híres tudománypolitikusként, és összebarátkozott a későbbi német kultuszminiszterrel, Karl Heinrich Beckerrel. Egyebek között innen Klebelsberg német orientációja. Legendás műveltsége, sokoldalú, közmondásosan alapos felkészültsége főként önképzés eredménye.

Családi ismeretség révén került kapcsolatba Bánffy Dezső miniszterelnökkel, aki 1898-ban ajánlott segédfogalmazói állást Klebelsberg számára a miniszterelnökségen. Innen lépegetett felfelé a fogalmazói, segédtitkári, titkári fokokra, majd 1907-ben, harminckét évesen lett osztálytanácsos, a nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó ügyosztály vezetője. Ezzel alkalma nyílt megismerkedni a korabeli magyar politika legérzékenyebb, legproblematikusabb területével. Ezalatt a Szlavóniá-

ban, Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában élő magyarok nemzetiségi és kulturális ügyeivel foglalkozó Julián Egyesület egyik vezetője lett. Itt, a helyi politika viszonylag egyszerűbb körülményei között értette meg az országos művelődéspolitikai feladatait, tanulta ki lehetséges eljárásait.

Közben Tisza István lett a miniszterelnök (1903–1905), aki pártfogolta Klebelsbergét, és akinek gondolkodásához Klebelsberg közel érezte a magát. Tisza több volt, mint az Osztrák-Magyar Monarchia feltétlen híve. Értette a megoldatlan nemzetiségi probléma hatalmas veszélyét, egyúttal létérdeknek tartotta a meglévő politikai struktúra feltétlen megőrzését. Klebelsberg generációs okokból és neveltetése miatt is természetesen illeszkedett az akkori terminológia szerinti liberális kormányzó párt, Tisza pártjának politikájába, egész gondolkodásmódjába, azaz a kiegyezés és a duális monarchia teljes támogatásába. Tisza közvetítésével került kapcsolatba a Habsburg-ház több tagjával, beleértve Károly királyt, akit trónra lépése előtt Klebelsberg tájékoztatott Magyarország ügyeiről, mégpedig Ferenc József utasítására. József főherceg tanácsadója is volt, sőt fia, dr. József Ferenc baráti köréhez tartozott.

Tisza közbenjárására lett Klebelsberg a Közigazgatási Bíróság ítéldbírója 1910-ben. Itt ismerkedett meg mélyebben a legfontosabb közjogi ügyekkel, és közben elmélyült a hátterükben álló statisztikai, szociológiai viszonyokban. Kivált a statisztikát tartotta döntő jelentőségűnek. Sokat utazott Európában, kifejezetten azért, hogy tanulmányozza a helyi viszonyokat, politikai, jogi megoldásokat.

A második Tisza-kormányban (1913–1917) már a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adminisztratív államtitkárának nevezték ki. A népoktatás specialistájaként dolgozott. A

¹ Klebelsberg életrajzát főleg Huszti József könyve alapján ismertetem. A napi politika iránt érzett averziója is itt szerepel: Huszti, 1942, 81. Az életrajz adatai egyébként az irodalomjegyzék számos művében megtalálhatók.

háború alatt a rokkantüggyel is foglalkozott, amivel először keresztezte valamelyest Teleki Pál útját, aki ugyanezen a területen tevékenykedett.² Klebelsberg 1917-ben a miniszterelnökség politikai államtitkára lett, és országgyűlési képviselőnek is megválasztották. A háború után a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) képviselőjévé lett tagja a nemzetgyűlésnek, a pénzügyi bizottság elnöke volt, részt vett a zsidók egyetemi felvételét korlátozó *numerus clausus* törvény megalkotásában. Később tagja lett a KNEP-ből kivált disszidens képviselői csoportnak, mely hamarosan csatlakozott gróf Bethlen Istvánhoz a kényelmes többséget garantáló kormánypárt, az Egységes Párt megszervezésében, mely biztosította a kormányzás politikai alapfeltételét az egész időszakon át. Klebelsberg 1921-ben belügyminiszterré nevezték ki. Ő dolgozta ki az új választójogi törvényt, mely részben erősen korlátozta a választásra jogosultak számát, részben a szavazás titkosságát. Az antidemokratikus törvény nagymértékben hozzájárult a kormánypárt betetőzéséhez. (Romsics, 1999, 135–136., 223–224.)

A kultuszminiszteri tárcát negyvenhét évesen, sok politikai tapasztalattal a háta mögött kapta meg 1922-ben. Itteni tevékenységét őriz leginkább a történeti emlékezet, ez volt utolsó hivatali állása, melyet 1931-ig töltött be. De a sok politikai tapasztalat nem csupán segítség volt a pártatlan kulturális menedzser számára, hanem tényleges világnézeti, politikai elköteleződést is hozott. Klebelsberg nem volt predesztinálva a kultuszminiszteri tárcára, nyugodtan folytathatta volna belügyminiszteri munkáját, vagy irányíthatott volna másik tárcát. A kulturális ügyek azonban a

Bethlen-kormány politikájában kiemelkedő szerepet játszottak, koncepciójának alapvető elemét képezték, Klebelsberg pedig kiválóan megfelelt a feladatnak.

Oktatáspolitikai

Az 1920-as évek politikáját a keresztény konzervativizmus jellemezte. Bethlen István a különféle politikai pártokból, csoportosulásokból olyan pártot szervezett, mely osztotta ezt az ideológiai meggyőződést. A választási törvény segítségével a nagy és több frakcióból álló Egységes Párt hosszú időre garantálta a biztos parlamenti többséget, és lehetővé tette a hosszabb távú politikai célok megvalósítását, köztük persze a válságból való kilábalást, az ország egész működési rendjének konstrukcióját, rekonstrukcióját. Az Egységes Párt folytatta a dualizmus kori kormányzó párt hagyományát az állandó kényelmes többséget illetően, és a nagybirtok és nagytőke vezető szerepét illetően is, ám ez utóbbi vezető osztályokhoz fokozatosan csatlakoztak középosztálybeli rétegek is. Ez a politikai berendezkedés rendies, kasztosodott társadalmi élethez vezetett. Az egyes társadalmi rétegek anyagi, kulturális, életmódbeli tekintetben jelentősen eltértek egymástól. Klebelsberg egész kultúrpolitikája kongruens volt ezzel a berendezkedéssel. A korporációk létrehozásával, a tevékenységek kategóriákra osztásával, ezek külön kezelésével kitűnően szolgálta az uralmi célokat, a konzervatív rend fenntartását, utánpótlásának biztosítását, mely természetesen igényelte a szakszerűséget is. Nem fért kétség rendszerének keresztény jellegéhez, változó erősségű antiszemitizmusához.

Már Szabó Miklós rámutatott arra, hogy Klebelsberg művelődéspolitikai eredményei összefüggtek rendkívüli költségvetési lehetőségeivel. (Szabó, 1999) Valóban, Romsics Ig-

² Teleki reakciójáról lásd Ablonczy, 2005, 120. A második ütközés esetleg Teleki kultuszminiszteri ambíciójából származott. Ablonczy, 2005, 228–230.

nác szerint 1925 után a kultuszárca a költségvetés 9-10 %-át kapta, mely arányosan az 1900–1913 közötti időszak ráfordításának több mint duplája. Ebből csakugyan futotta a népiskolai programra, mely 3500 új tanterem és 1750 tanítói lakás építését irányozta elő, főként a tanyai körzetekben, falvakban és külvárosokban, melyek különösen rosszul álltak iskolai ellátással. Mi több, ez a program igen nagy mértékben meg is valósult, soha nem látott mértékben javítva az iskoláztatáson. (Romsics, 1999, 173.)

Csakhogy az impozáns eredmények nem a politikamentes menedzseri ügyességnek köszönhetőek. Nem is csupán a sokat emlegetett kultúrfölény ideológiájának, amely szerint a háborús vereség után Magyarország csupán a művelődés, az emberi tudás, azaz az elmék segítségével nyerheti vissza régi befolyását a térségben, fegyveres revánsra nincs mód. A kultúrfölény-elmélet megalapozásaként gyakran idézik Klebelsberg 1922-es beszédét, melyet a miniszeri szék elfoglalásakor mondott: „a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá.” (Klebelsberg, 1927, 604–608.)

A mondatot 1929-ben szó szerint megismételte, csakhogy ekkor az ellene intézett gyakori heves támadásokra reagálva hozzátette: „Azt a kultuszminisztert, aki a leventein-tézmény megszervezésével biztosítani akarta az őseinktől örökölt testi derékség fenntartását és fejlesztését, defetista pacifizmussal vádolni alig lehet.” (Klebelsberg, 1929, 542.) Ezen a ponton jól meg lehet érteni a művelődésügy kimagasló politikai szerepét. Szabó szerint ugyanis éppen a leventemozgalom megszervezése indokolta a magas kulturális költségvetést. Az I. világháborút lezáró békeszerződés ugyanis megtiltotta Magyarországnak a katonakötelezettséget, csupán kis lét-

számú hivatásos hadsereget engedélyezett. Ezért az elemi katonai kiképzést elbújtatták az iskolákban a testnevelést szolgáló leventeképzés mögé. A leventeoktatók leszerelt vagy tartalékos tisztekből verbuválódtak. A foglalkozásokon a diákok testnevelési és katonai gyakorlatokat hajtottak végre, a hétvégeken menetgyakorlaton és fegyverhasználati oktatáson vettek részt. (Romsics, 1999, 180.) A művelődésügy magas költségvetési hányada tehát részint bújtatott katonai költségvetés volt, melyhez a városok és megyék is hozzájárultak. Ráadásul az új iskolák a tanyán, kisvárosban, külvárosban nem is voltak szem előtt, elrejtőztek a Népszövetség ellenőrei elől. (Szabó, 1999, 321–322.) Az iskolaiügy a katonai, külpolitikai és művelődési célok különös kombinációját alkották.

Másfelől az iskolai szervezet követte a társadalom hierarchikus, kasztos, rendies jellegét. Nagyon sokféle iskola működött főként egyházi, de egyre több állami irányítással, köztük a népiskola, polgári iskola, alsó fokú majd középfokú szakiskola (ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi), a gimnáziumok, reálgimnáziumok és a tőlük különböző reálistiskolák, ráadásul megduplázva fiú- és leányiskolákra, a sokféle iskolának megfelelő tanítóképzők, a főiskolák (jogi, állatorvosi, hittani stb.), akadémiák (gazdasági akadémia, zeneakadémia stb.), végül az egyetemek.³ Mindegyik más tantervvel, eltérő célokkal, eltérő képzettségű tanárokkal. A különböző iskolák különböző társadalmi csoportok igényeit elégítették ki, ezért tanulóiuk nagyrészt azonos társadalmi rétegből kerültek ki, például a népszerű pol-

³ A sokféle iskola egymásra épülését, egymáshoz fűződő viszonyát áttekinthetően mutatta be Pukánszky Béla és Németh András (Pukánszky – Németh, 2001). Mészáros István az iskolák szellemére, tartalmi elemire is kitért (Mészáros, 1994.)

gári iskola diákjai az alsó középosztálybeli, munkás- vagy parasztcsaládokból, a gimnáziumok tanulói a magasabb osztályokból. (T. Kiss, 1999. 23–25.) Minthogy azonban a társadalmi osztályok nem voltak teljesen önreproduktívak, az iskola segítséget nyújtott a valamennyire mégiscsak működő társadalmi mobilitáshoz, egyik osztályból a másikba való átlépéshez, kivált a parasztok munkássá, kispolgárrá emelkedéséhez. (Romsics, 1999, 201–202.) Utóbbi célt is szolgálta a kiterjedt iskolán kívüli oktatási, nevelési program, melynek keretében népházak, népkönyvtárak sora épült, útnak indultak iskolán kívüli oktatótevékenység különféle formái, például népfőiskolák, ismeretterjesztő tevékenység. (T. Kiss, 1999, 40–52.)

Végül az iskolák tartalmilag is a fennálló politikai rendszert szolgálták. A pártatlanságnak még az igényét sem fogalmazták meg: a vallásos, nacionalista, irredenta szellem hatotta át őket, továbbá a baloldali gondolkodás meg nem alkuvó kritikája. Ennek kialakításában és az iskolaügy megszervezésében Klebelsberg fontos tanácsadókra talált. Pauler Ákos a korszak meghatározó filozófiaprofesszora, Finácz Ernő pedagógiaprofesszor nyújtott segítséget, de főleg Kornis Gyula piarista szerzetes, filozófiaprofesszor, akadémikus, aki 1945-ben rövid ideig az Akadémia elnöke is volt. Kornis államtitkári rangban dolgozott Klebelsberg mellett. (Somos, 2006)

Tudománypolitika

A korszak politikai rendszerének kategorizáló jellege magyarázza azt is, hogy a művelődéspolitikai élesen elválasztotta a magas kultúrát és tudományt a tömegek alacsony kultúrájától és képzésétől. Figyelmen kívül hagyva most a színes, szerteágazó művészeti és építészeti (példul szegedi Dóm tér) tevékenységet,

a felsőoktatási- és tudományirányítás politikai jellege éppoly világos, mint az általános oktatáspolitikáé. Ámde itt a kultúrfőlényt a leghatékonyabbnak vélt európai szervezeti minták átvételével lehetett biztosítani, ez pedig Klebelsberg szemében aligha lehetett más, mint a német modell másolása. A német orientáció Klebelsberg számára már csak azért is kézenfekvőnek mutatkozott, mert saját kulturális elkötelezettsége, képzettsége és említett személyes kapcsolatai is ebbe az irányba tereltek, de a korabeli német tudomány hallatlan ereje és a hagyományok is ezt indokolták.⁴

Klebelsberg új műfajt teremtet Magyarországon: a tudatos tudománypolitikát. Azt mondta: „Az én tudománypolitikám alapja az a gondolat, hogy a nemzetek kultúráját, kicsiny és nagy nemzetekét egyaránt három-négyezer ember képviseli.”⁵ Ezt a politikailag megbízható, egyszersmind európai műveltségű és magas szakértelemmel rendelkező szellemi elitet kívánta létrehozni, illetve támogatni, előfeltételezve, hogy az elit szellemi kisugárzása messzire elhat, és ezzel megsokszorozza önmagát, rentábilissá teszi a befektetést. Ráadásul a szellemi elit csatlakozhat a politikai elithez. Politikájának intézményi megvalósításában Klebelsberget segítette Tóth Lajos államtitkár, orvos, de főként a szervezés megszállott híve, a jogász Magyar Zoltán. Utóbbi, miután végigjárta a hivatali ranglétra fokait, egészen az államtitkársáig vitte, míg végül a közjog és közigazgatás professzora lett, továbbá a Magyar Közigazgatástudományi Intézet megalapítója. Tőle származik a „tudományos nagyüzem” kifejezés,

⁴ A német tudományos modell magyarországi megvalósulását korábbi tanulmányomban mutattam be. (Palló, 2002)

⁵ Klebelsberg 1925-ben tett kijelentését idézi T. Kiss, 1999, 9.

mellyel arra utalt, hogy a tipikusan egyéninek tekintett tudományos kutatás is alapos szervezést igényel.⁶ Ennek megfelelően, a klebelsbergi tudománypolitika nagy, koherens, hierarchikus szervezet volt, melynek nem minden eleme valósult meg pont úgy, ahogy alkotói szeretnék volna, de számos elem megvalósult.

Ilyenek elemek voltak mindenekelőtt a nagy korporatív jellegű intézmények: az Országos Magyar Gyűjteményegyetem vagy a Tudományos Társulatok, Intézmények Országos Szövetsége. Előbbi kezdetben különféle közgyűjteményeket (múzeum, könyvtár, levéltár), majd egyre több intézményt, személyt maga alá rendelt szervezetként funkcionált, utóbbi a legkülönbözőbb társulatokat fogta össze nyomdák, sajtójukkal együtt. A tudományos társulatok ügyeit, lehetőségeit Klebelsberg belülről ismerte, már csak azért is, mert a Magyar Történelmi Társaság elnöki tisztét töltötte be 1917-től egészen haláláig.⁷ A meritokrata elveken nyugvó gyűjteményegyetem tudományos önkormányzatként működött a VKM irányításával, méltányos finanszírozással, jól fizető állásokkal.⁸

A Magyar Tudományos Akadémia mint magánadakozáson alapuló nemzeti intézmény nem illeszkedett a központi ellenőrzést megvalósító, etatista rendszerbe. Másrészt a kultúrfölény elméletét az Akadémia már az előtt javában tárgyalta (példa az elnök, Berzeviczy Albert egyik beszéde), hogy Klebelsberg egyáltalán meghirdette volna.⁹ Ezért a miniszter akár becsülhette is volna a testületet. Ámde Klebelsberg ugyan a politikai konzervativizmus talaján állt, a tudományban nyuga-

tos korszerűsége törekedett. Az Akadémiát viszont ókonzervatív szellem lengte be: a tudományok nemzeti és egyetemes jellegének örökös szembeállítás, előbbi túlhangsúlyozása nem felelt meg Klebelsberg elgondolásának.¹⁰ Célzerűnek látszott az Akadémiával nem számolni az elitkultúra frontvonalában. Ámde a tekintélyes tudományos egyesület a háború alatt pénzügyi csődbe került, Klebelsbergnek szanálnia kellett, ha másért nem, Horthy közvetlen utasítása miatt. (Klebelsberg, 1922) Az Akadémia előbb egyösszegű segílyt kapott, majd 1923-tól évenkénti támogatásban részesült. Ez komoly fordulópontra az Akadémia rendszeres állami támogatása ezzel a határozattal kezdődött. Financális nehézségeit azonban csak az a hatalmas vagyon oldotta meg, melyet gróf Vigyázó Ferenc hagyott az Akadémiára. (Tilkovszky, 1975b. 275–84.)

A tudománypolitikai rendszer legfontosabb elemeit az egyetemek alkották. Ladányi Andor szerint Klebelsberg a vidéki egyetemek fejlesztését tekintette szervezőmunkája legfontosabb részének. Ezzel kívánta előmozdítani a kultúra szükséges decentralizációját, Budapest egyeduralmának megtörését. (Ladányi, 2000, 20–27.) A kolozsvári egyetem Szegedre költözésével sikerült létrehozni egy új egyetemet. A háború előtt megszervezett két új egyetem közül a debreceni jelentős fejlődésnek indult, a pozsonyi pedig Pécsre költözött, és megkezdte szabályos működését, ha nem is sikerült kiépítése a remélt ütemben. A budapestivel együtt négy, a Műegyetemmel együtt öt egyetem működött az országban. A

⁶ Életéről és munkásságáról lásd: Saád József, 2000.

⁷ Ennek jelentőségéről lásd Frank Tibor, 2001.

⁸ A Gyűjteményegyetemről mint jellegzetes konstrukcióról csaknem minden korábban említett szerző irt. Lásd még Tökécsky László, 1994

⁹ Tilkovszky Lóránt mások mellett idézi Berzeviczy néhány jellemző sorát. (Tilkovszky, 1975a, 271–274.)

¹⁰ Az MTA konzervatív szellemét főleg a humán- és társadalomtudományok területén elemezte Lackó Miklós. (Laczkó, 1994)

német mintának megfelelő decentralizációt jelképezte, hogy Klebelsberg szerette Pécsét a magyar Heidelbergként, Szegedet a magyar Göttingenként emlegetni. A kategorizálást ebben a szférában is célul tűzte ki. Mivel nem lehetett minden egyetem minden szakterületen egyenértékű, Klebelsberg szerette volna, ha mindegyik specializálódik bizonyos területekre, például Szeged a természettudományokra. (Ladányi, 2000, 140.) A decentralizáció mellett a közgyűjteményekéhez hasonló egyetemi koncentrációt is végre akart hajtani a Gyűjteményegyetemhez hasonló önkormányzati korporáció létrehozásával. Az Egyetemi Bizottságnak nevezett közös szervezetbe akarta összevonni az egyetemeket, melyet a VKM irányít. Ezzel áttörte volna az autonóm és ezért nehezen befolyásolható egyetemek falait, egyszerűsítette volna az adminisztrációt, lehetővé tette volna az egyes egyetemekenél magasabb általánosságot képviselő témák oktatását, művelését.¹¹ A terv azonban nem valósult meg. (Ladányi, 2000, 147–148.)

Klebelsberg a VKM által kontrollált önkormányzatot hozott létre a természettudományok irányítására is. 1926 januárjában országos kongresszust szerveztek, melyen elhatározták, hogy bevezetik a már ismert sémát, az önkormányzó Természettudományos Tanácsot (Móra, 1988–1989), mellé pénzalapot, hogy támogassa az orvos-, a műszaki és a mezőgazdasági tudományokat.¹² Ezzel párhuzamosan megalakult a hasonló elvek szerint működő Széchenyi Tudományos Társaság, mely a magáncélokot szolgáló ipari kutatásokat finan-

szírozta. (Móra, 1990–1991.) Az egész csaknem tökéletes másolata volt a korabeli német szerkezetnek. Kivált, ha figyelembe vesszük, hogy a Kaiser Wilhelm intézeteknek megfelelő kutatóintézeti hálózatot is terveztek, amiből a tihanyi biológiai intézet és a svábhegyi csillagvizsgáló meg is alakult, velük együtt az Országos Közegészségügyi Intézet is. (Palló, 2002.) Nem sikerült viszont megvalósítani a budapesti nagy természettudományi centrum tervét, a magyar Dahlemet, ahogy a Kaiser Wilhelm intézetek helye után nevezték a Lágymányosra álmódott komplexumot; hiányzott a pénzügyi fedezet és a főváros együttműködési készsége. (Ladányi, 1995)

Hasonló megoldást tervezett Klebelsberg a humán és társadalomtudományok területén. A Természettudományi Tanács mintájára fel akarta állítani a Szellemtudományi Tanácsot, ám erre végül szintén nem került sor. Viszont főfoglalkozású kutatóintézetek a társadalomtudományok területén is létrejöttek, például a Magyar Szociográfiai Intézet vagy az Államtudományi Intézet.

A rendszer elemét képezte a külföldön létesített, illetve létesítendő magyar intézetek hálózata, Collegium Hungaricumok felállítása Bécsben, Berlinben, Rómában, később esetleg Párizsban, Londonban és egyebütt. A helyszínek, ha nem is híven, követik a Bethlen-kormány külpolitikai tájékozódását. Az intézetek kutatási lehetőséget, internátusi elhelyezést biztosítottak a magyar kutatók számára, másfelől utat nyitottak a kulturdiplomáciai tevékenység előtt.¹³

¹¹ A rendszer leírását és az egész tudománypolitikai koncepciót tartalmazza Klebelsberg indoklása a tervezett törvényhez. (Klebelsberg, 1927)

¹² A kongresszus anyaga kötetben jelent meg. Ez tartalmazza az egyes szakterületek állapotfelmérését és javaslatait, a kongresszus határozatait és Klebelsberg beszédét.

(Gorka, 1926) A rendszer egészét maga Klebelsberg mutatta be törvényjavaslatának indoklásában, melynek tervezett szövege megjelent a kiadvány függelékében. (Gorka, 1926, 687–720.; Klebelsberg, 1926)

¹³ A külföldi intézetekről több tanulmányt is írt Ujvári Gábor. Lásd például Ujvári, 1994

Végül a konstrukció majd minden elemével kapcsolatban állt még egy önkormányzat, az Országos Ösztöndíjtanács. Ennek felállítását is az 1926-os természettudományi kongresszus határozta el. Célja nem a szociálisan hátrányos helyzetű diákok segítése volt (erre más pénzügyi alap létezett), hanem kifejezetten a magas kultúra előmozdítása, tudatosan és kimondva az elit kultúra középosztálybeli művelőinek támogatása. Az 1927-ben létrejött gigantikus testület elvben a szakterületeket képviselő vagy húsz bizottságból állt és százötven szakembert foglalt magába, valójában azonban sokkal kisebb operatív személyzet intézte az ügyeket. Az OÖT évi jelentései bizonyították, hogy működése révén sokan jutottak jelentős belföldi, még inkább külföldi továbbtanulási és kutatási lehetőséghez.¹⁴

A politikával és társadalmi szerveződéssel kongruens korporatív kategóriákat, hierarchikus szinteket egymástól elkülönítő rendszer egészét elvileg átfogta volna egy csúcsszervezet: a Supra Universitas. Ha létrejön, ez irányította volna a szellemi elit egész intézményrendszerét: a Gyűjteményegyetemet, az Országos Természettudományi Tanácsot, a Szellemtudományi Tanácsot, az Egyetemközi Bizottságot és az Országos Ösztöndíjtanácsot. Ez lett volna a korporációk korporációja, a hierarchia csúcsa, fölötté már csak a mindenható minisztérium.

Klebelsberg egész rendszerének nemcsak élesen kategorizáló, hierarchikus szerkezete vágott egybe a korabeli politikával, hanem osztályépítő célja is. Segítette két kaszt csatlakozását a vezető politikai osztályokhoz: a szellemi elitét és a rendszerhű keresztény kö-

zéposztályét. Az egész szerkezeten keresztülhúzódott ugyanis az antiszemita diszkrimináció. A Klebelsberg által támogatott *numerus clausus* a rendszer többi elemét is alapvetően érintette, ha nem is jogilag formalizáltan. Az egyetemi oktatók, a kutatók, ösztöndíjasok személyzeti politikája azonos rugókra járt. Nem kellett hozzá központi rendelet: a megfelelő emberek a megfelelő helyeken tudták, hogyan kell eljárniuk. Sőt, magának Klebelsbergnek kellett közbeavatkoznia néhány szabályt erősítő kivétel esetében, amilyen például Ádám Lajos vagy Frigyesi József orvosé volt, akiket zsidóságuk ellenére kénytelen-kelletlen kineveztek. (Ladányi, 2000, 102.) Ráadásul az ún. világnézeti (filozófiai, magyar irodalmi és pedagógiai) tanszékek betöltése útján Klebelsberg az egyes egyetemeknek meghatározott felekezeti karaktert is akart adni, például Szegednek katolikus, Debrecennek protestáns. (Ladányi, 2000, 105–107.)

Felettebb logikusnak látszik tehát Klebelsberg művelődéspolitikai rendszere. Nagyon is beleilleszkedett a húszas évek politikája struktúrájába és mentalitásába, pontosabban ennek integráns és konstitutív részét képezte. Klebelsberg munkáját addig végezhetette, amíg a rezsim fennállt. Bethlen István kormánya 1931 augusztusában mondott le, lényegében azért, mert a gazdasági világválság hatására kezelhetetlenné vált a belpolitikai helyzet. (Romsics, 2005, 321–341.) Nem állhatott tovább ellen sem a pártján belülről jövő jobboldali kritikának, sem a pártján kívüli baloldali és liberális támadásoknak. A kormányfővel távozott a második ember, az akkori elrendezésben szintén középen álló konzervatív liberális gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter is. Egy évvel később, 1932-ben rövid betegség után halt meg. Elképzeléseiből sok minden megvalósult, sok minden nem. Az utódok

¹⁴ Az OÖT nyomtatásban is megjelentette évi jelentéseit. Ebben közölték az ösztöndíjasok neveit is. Vö. A *külföldi magyar intézetek működése...* Az ösztöndíjrendszert korábbi tanulmányomban vizsgáltam: Palló, 2005.

irányt változtattak: hozzájuk képest jobbfelé húztak, majd határozottan meneteltek egészen a legszélső jobbik, a teljes katasztrófaig.

Kulcsszavak: *Klebelsberg Kuno, tudománypolitika, művelődéspolitikai, 1920-as évek történelme*

IRODALOM

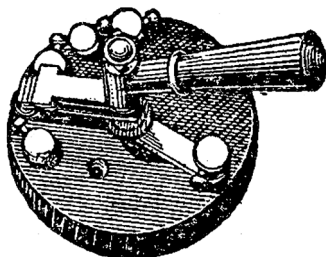
- Ablonczy Balázs (2005): *Teleki Pál*. Osiris, Budapest
- A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló külföldi ösztöndíjasok az-ik tanévben, Közzéteszi az Országos Ösztöndíjtanács, Magyar kir. Egyetemi Nyomda, Budapest
- Frank Tibor (2001): Ideologie und Strukturwandel: Aufgaben und Organization der ungarischen Geschichtswissenschaft in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: Middell, Matthias – Lingelbach, G. – Hadler, F. (Hrsg.): *Historische Institute im internationalen Vergleich*. Akademische Verlaganstalt. Leipzig, 185–198.
- Glatz Ferenc (szerk.) (1990): *Tudomány, kultúra, politika: Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai, 1917–1932*. Európa, Budapest
- Gorka, Sándor (szerk.) (1926): *A természet-, orvosi-, műszaki és mezőgazdaságtudományi országos kongresszus munkálatai*, Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest
- Husztai József (1942): *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Gróf Klebelsberg Kuno (1927): *Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1925*. Athenaeum, Budapest.
- Klebelsberg Kuno (1922): Indoklás a Magyar Tudományos Akadémia állami támogatásáról szóló törvényjavaslatához. In: Glatz Ferenc (szerk.) (1990): *Tudomány, kultúra, politika: Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai, 1917–1932*. Európa, Budapest
- Klebelsberg Kuno (1926): Indoklás „a természettudományok fejlesztése érdekében teendő intézkedésekről” szóló törvényjavaslatához. In: T. Kiss Tamás (szerk.) (1999): *Klebelsberg Kuno*. Új Mandátum, Budapest, 118–130.
- Klebelsberg Kuno (1927): Indoklás a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról szóló törvényjavaslatához. In: T. Kiss Tamás (szerk.) (1999): *Klebelsberg Kuno*. Új Mandátum, Budapest, 131–140.
- Klebelsberg Kuno (1929): Az a bizonyos, sokat emlegetett kultúrfölény... In: Glatz Ferenc (szerk.) (1990): *Tudomány, kultúra, politika: Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai, 1917–1932*. Európa, Budapest, 538–539.

- Lackó Miklós (1994): Akadémia és szellemi élet az 1920-as években. In: Lackó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest
- Ladányi Andor (1995): A magyar Dahlem. Történelmi Szemle. 301–316.
- Ladányi Andor (2000): *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Argumentum, Budapest
- Magyar Zoltán (szerk.) (1927): *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Egyetemi Nyomda, Budapest
- Mészáros István (1994): Klebelsberg iskolareformja. In: Klebelsberg Éva (szerk.): *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete 1994*. Gróf Klebelsberg Kuno Alapítvány füzetek. 1. sz. 41–47.
- Móra László (1988–1989): Az Országos Természettudományi Tanács és Alap működése. Technikatörténeti Szemle. 177–193.
- Móra László (1990–1991): A Széchenyi Tudományos Társaság és a magyar természettudományi és technikai kutatások. Technikatörténeti Szemle. 63–78.
- Palló Gábor (2002): Német tudományos modell Magyarországon: Klebelsberg tudományos rendszere. Magyar Tudomány. 11, 1462–1473.
- Palló Gábor (2005): Wissenschaftspolitik zwischen den beiden Weltkriegen: Deutsche Einflüsse auf das ungarische Stipendiensystem. In: Fischer, Holger (Hrsg.): *Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung: Das deutsch-ungarische Beispiel*. R. Oldenburg Verlag, München, 335–360.
- Pukánszky Béla – Németh András (2001): *Neveléstörténet - 11-1 Kultúrpolitika és közoktatásügy a húszas években*.
<http://magyar-irodalom.elte.hu/neveléstörténet/11.01.html> Letöltés: 2007. október 25.
- Romsics Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest
- Romsics Ignác (2005): *Bethlen István*. Osiris, Bp.
- Saad József (szerk.) (2000): *Magyar Zoltán*. Új Mandátum, Budapest
- Somos Róbert (2006): Filozófia és politika Kornis Gyula munkásságában. Valóság. 49, 6. <http://valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cason=58&lap=0> Letöltés: 2007. október 25.

- Szabó Miklós (1993): A Klebelsberg-legenda. Kritika. 9. Újra megjelent: T. Kiss Tamás (szerk.) (1999): *Klebelsberg Kuno*. Új Mandátum, Budapest. 320–325.
- T. Kiss Tamás (szerk.) (1999): *Klebelsberg Kuno*. Új Mandátum, Budapest
- Tilkovszky Lóránt (1975a): Az Akadémia anyagi körülményei és működési szelleme. In: Pach Zsigmond Pál (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai, Budapest, 273–283.
- Tilkovszky Lóránt (1975b): Váratlan dús örökség – nagy reményű tervek. In: Pach Zsigmond Pál (szerk.): *A*

Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Akadémiai, Budapest, 283–290.

- Tölkécsky László (1994): Az Országos Magyar Gyűjteménygyetem létrejötte és működési céljai. In: Klebelsberg Éva (szerk.): *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete 1994*. Gróf Klebelsberg Kuno Alapítvány füzetek. 1. sz. 41–47.
- Ujvári Gábor (1994): Tudományszervezés – történet kutatás – forráskritika: Klebelsberg Kunó és a bécsi Magyar Történeti Intézet megalapítása. Levéltári Szemle. 3. 11–31.

Tudós fórum

WORLD SCIENCE FORUM III. – BUDAPEST ÖSSZEFOGLALÓ A HARMADIK TUDOMÁNY VILÁGFÓRUMÁRÓL

Elnökök – Fenntarthatóság – Együttműködés

2007. november 10-én, szombaton plenáris üléssel ért véget a 2007. évi World Science Forum. A Magyar Tudományos Akadémia által, az UNESCO, az ICSU (International Council for Science – Tudomány Nemzetközi Tanácsa) és az Európai Unió együttműködésével szervezett háromnapos nemzetközi tudományos konferencia témája „Befektetés a tudásba, befektetés a jövőbe” volt.

Az idei rendezvény a tudás forrásaira helyezte a hangsúlyt, mert ezek jelentékeny szerepet játszanak a világ gazdasági és társadalmi vezetése szempontjából. A fórum több mint hatvan országból érkezett háromszáz vendégének jelentett lehetőséget a párbeszédre a tudósok közötti együttműködés fontosságáról és a vezető politikusok feladatairól a globalizált világban. Egyre nagyobb hangsúlyt kapott továbbá az a nem titkolt cél is, hogy a WSF napjaink legnagyobb tudománypolitikai eseményévé, a tudományos élet „davosi” tanácskozásává nője ki magát.

A nemzetközi eseményen voltak olyan szempontok és témák, amelyek csaknem minden szekcióülésen előkerültek. Ezek közül a legfontosabbak az alábbiak voltak:

- Szembe kell néznünk a fenntartható fejlődés kihívásaival; pontosabban kell tisztázni, mit értünk fenntarthatóságon, illetve ez milyen korlátot állít a növekedés elé.
- A globális tudományban megjelenő, akár egymással ellentétes érdekeket világosan láttatni kell.
- Mind a tudósoknak, mind a tudománypolitika alakítóinak észre kell venniük, hogy a globális tudomány fejlődésében hol van a verseny, és hol az együttműködés helye.
- A tudomány támogatása mind nemzeti, mind nemzetközi forrásokból rendkívül fontos, mindazonáltal a tudomány jövője szempontjából rendkívüli jelentőséggel bír az emberi tényező fejlesztése.
- Az új tudósnemzedék felnevelése szempontjából központi kérdés, hogy a társadalom képes-e kitartásra és elkötelezettségre ösztönözni az azonnali hasznot előtérbe állító tendencia világában.
- Továbbra is igen fontos a tudomány szabadsága, ami magában foglalja az emberek és az eszmék szabad áramlását, a folyóiratokhoz, a szabadalmakhoz és az infrastruktúrához való szabad hozzáférést.

Macura Koicsiro, az UNESCO főtitkára átadta az UNESCO által odaítélt, a különböző környezetvédelmi területeken kimagasló eredményeket elért személyeknek, szervezeteknek járó díjakat.

Beszédet mondott továbbá **Sztavrosz Dimasz**, az Európai Bizottság környezetvédelmi biztosa, majd a Magyar Köztársaság miniszterelnöke levélben biztosította támogatásáról a legközelebb két év múlva megrendezendő fórumot. **El Hasszán Bin Talal** jordán főherceg felszólalása után **Vizi E. Szilveszternek**, az MTA elnökének záróbeszédével ért véget a rendezvény. Az elnök méltatta a tudósok, politikusok és a gazdaság szereplői közötti párbeszéd fontosságát, valamint megfogalmazta a tudomány társadalmi és gazdasági hasznosíthatóságának elveit. Beszéde végén meghirdette a 2009-es találkozó fő gondolatát: „*Mind – Creativity – Society*”.

Az alábbiakban összefoglaltuk az egyes plenáris és szekcióülések legfőbb gondolatait.

Államelnöki panel

Sólyom László, Stjepan Mesić, Heinz Fischer és Karolosz Papuliasz magyar, horvát, osztrák és görög államelnökök a magyar köztársasági elnök kezdeményezésére részt vettek a *Zöld elnökök találkozója*-n. A panelen kifejtették véleményüket a környezetvédelemről, és javaslatokat tettek elképzeléseikről a globális problémák közös megoldására.

„A mostani világfórum témája, a tudásba való befektetés, pontosan arra keresi a választ, hogy a világ tudói mit tudnak tenni a környezetért és egyáltalán a fejlődés fenntarthatóságáért. Ezért is köti össze a Fórum címe a tudásba való befektetést a jövőbe való befektetéssel. A World Science Forum, noha főként tudományos előadásokból áll, természetét tekintve mégis inkább tudománypolitikai

rendezvény” – hangsúlyozta megnyitó beszédében Sólyom László köztársasági elnök.

UNEP – Nemzetközi panel a fenntartható források kezeléséért

Az UNEP (United Nations Environment Programme – az ENSZ környezetvédelmi programja) létrehozott egy új tudományos panelt a fenntartható források kezelése érdekében. A Fodor Gábor környezetvédelmi miniszter részvételével zajló ülésen hangsúlyozták az új panel jelentőségét, mely tudományos értékeléseivel és szakértői tanácsaival segíti globális szinten a termékek és szolgáltatások biztonsági előírásainak és környezetvédelmi hatásainak betartását. Az új tudományos panel, melyet az UNEP széleskörű kormányzati támogatás, az Európai Bizottság és civil társadalmi képviselők bevonásával hívott életre, a tervek szerint még egyértelműbben kívánja felhívni a figyelmet az emberiséget fenyegető közelgő ökológiai vészhelyzetre.

Israeli–Palestine Science Organisation (IPSO) – Befektetés a tudásba a békéért

Az IPSO 2003-ban azzal a céllal alakult, hogy a tudomány segítségével javítsa az Izrael és Palesztina közötti kapcsolatot, és hogy fórumot teremtsen az izraeli és palesztin tudósoknak és kutatóknak. A World Science Forum idén harmadik alkalommal adott otthont az IPSO találkozónak, ahol ismertették a közös kutatási eredményeket a rákkutatás és nanotechnológia területén.

Globális fórumok képviselőinek jelentései

A tudósok és döntéshozók közösségének számos fóruma létezik, melyek a tudományos kutatás és technológiai fejlesztés különböző szempontjaival foglalkoznak. A konferencia egyik alapötlete volt, hogy a fórumok fóru-

mává válva, tanácskozási lehetőséget nyújtson az egyes fórumok képviselőinek.

Ebben a szekcióban az alábbi globális és jelentékeny nemzetközi szervezetek képviselői ismertették intézményeik álláspontjait: Nobel-díjasok lindai éves találkozója, az OECD Global Science Forum, a Japanese Science and Technology in Society Forum, a Euroscience Open Forum (ESOF), a World Bank, a Knowledge Economy Forum, az STI Global Forum, a Third World Academy of Sciences (TWAS), a London International Youth Science Forum és az American Association for the Advancement of Science (AAAS) éves találkozója.

Ezen fórumok világhírű tudósainak régen megfogalmazott gondolata volt, hogy lehetőségük legyen egy találkozóra, amely elősegítheti további együttműködésüket. Napjainkra világossá vált, hogy ezt az elvárást a World Science Forum teljes mértékben kielégíti.

Befektetés a tudásba a fenntarthatóság érdekében – A legjobb tudásalapú kormányzati kezdeményezések

A szekcióülés a Regional Environmental Centre for Central and Eastern Europe (REC) szervezésében zajlott. Az ülés résztvevői kiemelték, hogy a tudományalapú tudás önmagában még nem elegendő a fenntarthatóság elérése érdekében. A tudomány interdiszciplináris megközelítése lehet az összekötő láncszem a tiszta természettudomány és a humán tudomány között. Nem a technológiai fejlesztés, hanem a humán tudomány lehet a fenntarthatóság előmozdításának fő rugója, ez ugyanis társadalmi tényezőként működik.

A változtatások sürgőssé váltak, már nem maradt idő új alaptudás bevezetésére. Az összeomlás és fenntarthatóság közötti különbség legfőképpen pedig azon múlik, hogy a

társadalom mennyire képes elkezdni és kidolgozni a változás menetét, mely nem korlátozódik kizárólag a technológiák használatára.

A fenntartható fejlődés elérése érdekében radikális innováció szükséges a politika, a diplomácia, a technológia és a demokrácia területén. Kizárólag ez az új szemlélet lehet képes megőrizni ökoszisztémánkat. Ecuador példáját említve, a nemzetközi közösség választ kínál a világnak: vagy megvásárolják tőlük az ökoszisztéma nyújtotta szolgáltatásokat a kétmillió hektárt érintő esőerdő területén, vagy egyszerűen eltörlik az erdőket, hogy kiaknázzák a földben lelhető olajforrásokat.

Tudomány és innováció mint globális vállalkozás

A szekcióülést az American Association for the Advancement of Science (AAAS) szervezte. A kiemelten fejlődő országok tudományos társaságainak vezetői kifejtették véleményüket a tudomány és technológia terén zajló nemzetközi együttműködés fontosságáról. Hangsúlyozták továbbá a tudomány és technológia szociális szempontjainak fontosságát: az egészség kérdését, fenntartható fejlődést, klímaváltozást és az innovációt. A résztvevők egyetértettek abban, hogy ki kell dolgozniuk egy hatékonyabb nemzetközi együttműködés módszerét a globális tudományos vállalkozás elérése érdekében. Megbeszélték továbbá, hogy szükséges volna létrehozni a Világ Tudományos Szervezetét (World Science Organisation), mely segíthetné a tudományos és technológiai fejlődés globális céljainak elérését. A szervezet kulcsszerepet játszhatna továbbá a rendkívül nagy mennyiségű, nem angol nyelven megjelenő tudományos információ angolra való fordítása terén is. A tudományos információ hozzáférhetősége elengedhetetlen kérdés a társadalmak számára.

A tudomány, technológia és innováció szerepe a Millenniumi Fejlesztési Célok (MDG) elérése érdekében: a politikától a cselekvésig

A szekcióülést a UNESCO és a Third World Academy of Science (TWAS) szervezte. Részvevői hangsúlyozták a képzésbe való befektetések fontosságát (technikai fejlesztés a képzés és oktatás terén), továbbá az élvonalbeli technológiák (biotechnológia, űrkutatás, nanotechnológia) és infrastruktúra fejlesztését.

A kormányzat szerepe, hogy a magánszektor bevonja a K+F+I folyamatok finanszírozásába. E folyamatoknak más területek politikai folyamataiba kell illeszkedniük.

*Befektetés a tudásba
a fenntarthatóság érdekében –
Paradigmaváltó tudásalapú politikák*

A szekcióülés a Regional Environmental Centre for Central and Eastern Europe (REC) szervezésében zajlott. A résztvevők hangsúlyozták, hogy a termelésorientált stratégiákat illetően hatékony intézkedésekre van szükség. Szükséges továbbá, hogy meghatározzák a termelés irányadó és fenntartható szintjét. A szükséges tudás birtokában a felmerülő problémák mára megoldhatóvá váltak, de a tudományon belüli versenyhelyzetet fel kellene váltania a különböző szakterületek (például: társadalomtudományok, közgazdaságtan, biológiai vagy fizikai tudományok) és nemzetek közötti együttműködésnek.

Befektetés a jövő generációiba

Az ülést az EU-val együttműködve a World Academy of Young Scientists (WAYS) szervezte. A szekció résztvevői a tudomány megfelelő szintű általános iskolai képzésének fontosságát és lehetséges módjait elemezték, különös tekintettel a tehetségesek támogatására.

Ismertették továbbá a legsikeresebb nemzetközi diák- és tanárképző programokat és módszereiket (például: IBSE, Pollen, Magyar Tehetségtámogató Program).

A fiatalok között magas a tudomány iránti érdeklődés, de a tudományos oktatás a legtöbb országban messze az elvárt szint alatt van. Napjaink tudományos kihívásai igénylik a komplex tudással rendelkező kutatókat, ennek az igénynek feltétlenül meg kell jelennie a tudomány oktatása során.

A technológia forradalmasította az információhoz és a tudás elterjesztéséhez való hozzáférést, közös célunk volna, hogy ezek a források mindenki számára elérhetővé váljanak. A résztvevők megvitatták továbbá az interneten mint korlátokat megszüntető eszközön keresztül zajló tanítás és tanulás metodikájának új formáit (például: SciVee, TED, PLOS ONE programok és a One Laptop per Child kezdeményezés).

*Külön szekció: Befektetés a tudományba,
technológiába és innovációba:
a parlamentek kihívásai és lehetőségei*

A szekció az UNESCO és az ISESCO (Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization) szervezésében zajlott. A kormányzati szervek részéről alapvető fontosságú, hogy felelősségteljesen álljanak hozzá és tekintsék kötelességüknek, hogy megfelelő szinten kezeljék a tudomány és technológia hétköznapi életünket egyre inkább átszövő jelentékeny szerepét.

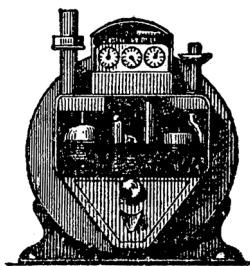
A résztvevők hangsúlyozták a döntéshozók felelősségét az új tudományos eredmények és technológiai vívmányok használatát illetően. A kutatás szabadságát megőrizve szükséges azonban a társadalmi felügyelet a szükséges alkalmazásokra vonatkozó törvényhozás, azaz a parlamentek felett.

„A parlament tagjai és a tudományt érintő kérdések között van egyfajta egyet nem értés. Csupán néhány parlamenti képviselő ismer fel a tudományban rejlő lehetőségeket. A legtöbben nem értik a tudomány korlátait, vagy a benne rejlő hosszú távú lehetőségeket, melyek a közösség javát szolgálhatják. Sajnos azonban leggyakrabban a tudósok sem értik a parlamenti képviselőket. Nincsenek tisztában a politikai folyamatokkal. A megfelelő diskurzushoz viszont fel kell hogy ismerje mindkét fél a másik fontosságát. Napjainkban azonban nincs meg a természetes párbeszéd, mindkét oldal mintha külön világban élne, nehezen értik meg egymást” – emelte ki összegző beszédében Monif R. az-Zúbi, az Islamic World Academy of Sciences igazgatója.

Befektetés a tudásba a fejlődő gazdaságokban

A szekcióülést a Kínai Tudományos Akadémia szervezte. Az ülés fő témája a gyorsuló ütemben fejlődő gazdaságok tudomány és tudományalapú technológiai fejlődése volt. A résztvevők beszámoltak a képzés, innováció, tudomány, társadalomgazdasági fejlődés kulcsszereplőit érintő nemzetközi együttműködés lehetőségeiről. Megállapították, hogy ezeknek az országoknak legfontosabb céljuk a társadalmi jólét fejlesztése, az életszínvonal növelése és a fenntartható fejlődés lehetőségeinek megteremtése. Az oktatási rendszer fejlesztése, a tudományos közösségek növekvő szerepe jelentették ezeknek az országoknak a kulcs tényezőit, hiszen a tudás kultúrájuk és hagyományaik gyökereiben rejlik.

(Az összefoglalót az MTA Kommunikációs Titkársága készítette.)

DÍJAK, KITÜNTETÉSEK

A Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából 2007. november 5-én a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége kiemelkedő tudományos életművük elismeréseként

EÖTVÖS JÓZSEF-KOSZORÚVAL tünteti ki:

Berényi Istvánt, a földrajztudomány doktorát, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének nyugalmazott igazgatóját, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar nyugalmazott egyetemi tanárát

Kalicz Nándort, a történettudomány doktorát,
az MTA Régészeti Intézetének nyugalmazott kutatóját

Kovács Lászlót, az orvostudomány doktorát, a Szegedi Tudományegyetem Általános Orvosi Kar, Szent-Györgyi Albert Orvos- és Gyógyszerésztudományi Centrum Szülészeti Nőgyógyászati Klinikájának professor emeritusát

Loch Jakabot, a mezőgazdasági tudomány doktorát, a Debreceni Egyetem Mezőgazdaságtudományi Kar professor emeritusát

Molnár Imrét, az állam és jogtudomány doktorát, a Szegedi Tudományegyetem Általános Jogtudományi Kar Római Jogi Tanszék egyetemi tanárát, professor emeritusát

Paál Zoltánt, a kémiai tudomány doktorát,
az MTA Izotópkutató Intézet tudományos tanácsadóját

Tompa Kálmánt, a fizikai tudomány doktorát, az MTA Szilárdtestfizikai és Optikai Kutatóintézet tudományos tanácsadóját

•

Az Oláh György-díj kuratóriuma

OLÁH GYÖRGY-DÍJAT adományozott

Paizs Csabának, a kémiai tudomány doktorának (Babeş-Bolyai Egyetem)

A Simonyi Károly-díj szakkuratóriuma

SIMONYI KÁROLY FIZIKAI DÍJAT adományozott

Szőkefalvi-Nagy Zoltánnak, a fizikai tudomány doktorának,
a KFKI Részecske- és Magfizikai Kutatóintézete igazgatójának

•

SIMONYI KÁROLY MÉRNÖKI DÍJAT adományozott

Zarándy Ákosnak, az MTA Számítástechnikai és Automatizálási Kutatóintézete kutatójának, a műszaki tudomány kandidátusának

•

A Paksi Atomerőmű Részvénytársaság és a Wigner Jenő-díj kuratóriuma
WIGNER JENŐ-DÍJAT adományozott

Cseh Józsefnek, a fizikai tudomány doktorának,
az MTA Atommagkutató Intézete tudományos tanácsadójának, főosztályvezetőjének

Szabó Benjaminnak, a paksi atomerőmű létesítése volt kormánybiztosának, a magyar nukleáris ipar köztisztviselőjének örvendő, emblematis alkjának

•

A Richter Gedeon Részvénytársaság és a Magyar Tudományos Akadémia által alapított díj kuratóriuma **BRUCKNER GYŐZŐ-DÍJAT** adományozott

Huszthy Péternek, a kémiai tudomány doktorának, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szerves Kémiai és Technológiai Tanszéke professzorának

•

A kuratórium a 40 éven aluli kutatóknak kiadható
BRUCKNER GYŐZŐ-DÍJAT adományozta

Kurtán Tibor PhD-nek, a Debreceni Egyetem Szerves Kémiai Tanszéke adjunktusának adományozta

•

A HEVESY GYÖRGY-DÍJ A NUKLEÁRIS KUTATÁSÉRT kuratóriuma
a díj I. kategóriáját megosztva adományozta

Vajda Nórának, a kémiai tudomány kandidátusának, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Nukleáris Technikai Intézete docensének
és

Deme Sándornak, a fizikai tudomány kandidátusának,
az MTA KFKI Atomenergia Kutatóintézete főmunkatársának

A díj fiatal kutatóknak létesített II. kategóriáját

Varga Zsolt PhD-hallgató, az MTA Izotópkutató Intézetének munkatársa nyerte el

•

A magyar vasút fejlesztése területén végzett kiemelkedő munkásság elismerésére a Magyar Tudományos Akadémia által a MÁV ZRt. kötelezettségvállalása mellett létrehozott

MIKÓ IMRE-DÍJAT, valamint a díj mellé a Magyar Közlekedési Közművelődésért Alapítvány **MIKÓ IMRE-EMLEKPLAKETTJÉT**
a kuratórium *életmű kategóriában* **Heller György** okleveles gépészmérnök, nyugalmazott vasúti igazgatónak
aktív szakember kategóriában **Csiba József** okleveles gépészmérnök, vasúti igazgatónak adományozta

•

A Magyar Olaj- és Gázipari Részvénytársaság által alapított díj kuratóriuma a 2007. évi **MOL tudományos díjat** megosztva ítélte oda

Tóth Jánosnak, a Miskolci Egyetem Alkalmazott Kémiai Kutatóintézet tudományos főmunkatársának,
Bódi Tibornak, a Miskolci Egyetem Kőolaj és Földgáz Intézete docensének, tudományos osztályvezetőjének, és
Szűcs Péternek, a Miskolci Egyetem Hidrogeológiai-Mérnökgeológiai Tanszéke docensének

•

A Kapolyi László akadémikus által alapított díj kuratóriuma a 2007. évi **VITÁLIS ISTVÁN TUDOMÁNYOS DÍJAT**

Kissné Mezei Ágnes okleveles bányamérnöknek adományozta

•

A Magyar Zoltán Felsőoktatási Közalapítvány **CHARLES SIMONYI KUTATÓI ÖSZTÖNDÍJÁT** 2007. október 30-án a következők kapták

Dr. Sperlág Beáta, az MTA (orvostudomány) doktora,
MTA Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet

Dr. Bíró Tamás Sándor, az MTA (fizikai tudományok) doktora,
KFKI Részecske- és Magfizikai Kutatóintézet

Dr. Granasztói György, az MTA (történelemtudomány) doktora, ELTE
2007. november 7-én az **AKADÉMIAI-SZABADALMI NÍVÓDÍJAT** vehette át

Dr. Buza Gábor PhD, kohómérnök, a műszaki tudomány kandidátusa – a Bay Zoltán Alkalmazott Kutatási Közalapítvány Anyagtudományi és Technológiai Intézete

Dr. Fogassy Elemér gyógyszerkémiai szakmérnök, az MTA doktora, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem professzor emeritusa

Dr. Marton Lajos Csaba mezőgazdasági mérnök, az MTA doktora, c. egyetemi tanár, az Akadémia Mezőgazdasági Kutatóintézete tudományos igazgatóhelyettese

Bemutakozás

A Magyar Tudományos Akadémia idén is új levelező tagokat köszönt. Sorozatunkban hónapról hónapra bemutatjuk néhányukat. A *Magyar Tudomány* hét kérdéssel kereste meg mindegyiküket, azt kérve, hogy közülük néhányra válaszoljanak:

1. Mi volt az a döntő mozzanat, amely erre a pályára vitte?
2. Volt-e mestere?
3. Mi volt az az eredmény munkája során, amelynek igazán örül?
4. Részt vesz-e nemzetközi kutatásokban?
5. Van-e, és ha igen, milyen a legkedvesebb tanítványa?
6. Magányos kutató vagy inkább csapatjátékos?
7. Mi az a nyitott kérdés, amelyre választ szeretne kapni?

Talán az is jellemző lehet új tagjainkra, hogy éppen mit tartottak fontosnak elmondani magukról. Ebben a hónapban Imre László, Nagy László és Zrínyi Miklós válaszait olvashatják.

IMRE LÁSZLÓ

1944-ben, Csornán született. Szakterülete a XIX–XX. századi magyar irodalom. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának egyetemi tanára. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság alelnöke, a Németh László Társaság vezetőségi tagja.

Mi volt az a döntő mozzanat az életében, amely erre a pályára vitte?

Az ős ok talán az, hogy az 1950-es években a kisgyerekek nem külföldi tengerparti nyaralásokon vettek részt, nem síparadicsomokban üdültek, hanem (tévé sem lévén még) rengeteget olvastak. A humán műveltségnek pedig rangja, vonzereje volt, tehát nyilván valami becsvágyféle is hajthatott, hogy *A nyomorultak*-at, a *Háború és béké*-t, a *Vörös és feketé*-t olvastam koraszerűen. Így aztán a remekművek hatása alól nehéz lett volna kivonni magamat. Nyilván először lélektani, erkölcsi, érzelmi hatások domináltak, később inkább utószavakból, mint tankönyvekből olvasottak alapján annyira érdekesnek találtam a művészeteket, a régmúlt korokat, hogy a világ legizgalmasabb, legnívósabb dolgának

képzeltem, ha valaki ezekkel hivatásszerűen foglalkozhat. Tudtam ugyan, hogy ezzel kirekesztem magam az anyagi és presztízsszempontról elit pályákról (akkor nem jogásznak, hanem orvosira ment a legjobb tanulók zöme), mégsem tudtam ellenállni ennek a kísértésnek. A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnáziumnak (ahová jártam) több olyan tanára is volt, akik tudományos fórumokon publikáltak, Grezsa Ferenc például a Juhász Gyula kritikai kiadás munkatársa. (Tanulósóban úgy nézhettem munkálkodását, mint a siheder Toldi Miklós a vitézeket: Istenem, ha én ilyesmivel foglalkozhatnék!...) Így aztán négy év alatt három irodalmi pályamunkát is írtam, tudományos módszertant utánozva (szakirodalom, jegyzetelés stb.), amikor pedig a helyi könyvkötő össze is ragasztotta, valahogyan be is kötötte a mintegy ötvenlapnyi szöveget (Bessenyei és Csokonai vígjátékairól szolt), kivételesen boldoggá tett kisded művem. Lehet, hogy azóta se szabadultam meg ettől a szenvedélytől, mely aztán kiegyesült sok másféle törekvéssel.

1963-ban a debreceni egyetemre kerülve igazán jó iskolát találtam, s a tudomány komolysága mellett az akkori irodalmi élet kurucos lendülete is megfogott. (Görömbei Andor barátommal elsőéves korunk óta csoporttársak és életre szóló barátok lettünk.) Amikor pedig Barta János a másodévesen írt tudományos diákköri dolgozatomat közölte az intézet évkönyvében, a *Studia Litteraria*-ban, ötödévesen meg szemináriumi csoportot bízott rám, mintegy belecsempészte a tarisznyámba a tudomány és a tanári marsallbotot.

Voltak tehát elhatározó mozzanatok, amelyeket meg lehetne jelölni, mint amelyek a pályára lendítettek. És persze akadtak kudarcok is bőségesen. A *Studia Litteraria*-beli cikkek a költői képek formalista rendszerezését egy

akkor frissen megjelent verskötet alapján kísérelte meg. Ezt követően – talán egy csöpp sznobériával – az angol nyelvű szakirodalmát kezdtem olvasni a kérdésnek: 1964-ben sokadik kiadásban jelent meg Cecil Day-Lewis könyve: *The Poetic Image*. Ennek esszéisztikus metódusa azonban nem adott ösztönzést, s másfelé fordult az érdeklődésem. Mint ahogy a debreceni *Alföld* folyóirattól kapott kritikai megbízásokkal sem arattam nagy sikert: száraznak, okoskodónak tűnhettek írásaim az akkor divatos esszémodorú tanulmányok, cikkek mellett. Sklovszkijt, Bahtyint 1970–71 táján követő dolgozataim sem keltettek valami nagy feltűnést, Bahtyin néhány év múlva lett divat, s egy tőlem viszonylag távol eső műhelyben. Voltak tehát döntő, előrevivő mozzanatok, s akadtak nehézségek is jócskán.

Volt-e mestere?

Hála Istennek, igen. Szakdolgozat (Arany János és Gyulai Pál esztétikája), diákköri tevékenység, s a témák egy része szerint Barta János tanítványa voltam. Ő ekkor állt pályája delelőjén, ekkor lett akadémikus. Imponáló tudós és előadó volt, s volt „legendája” is. A lexikonból tudható volt, hogy az 1930-as években kétszer is kapott Baumgarten-díjat Babitstól. (Úristen, ki mindenkivel találkozhatott? – sóhajtoztunk magunkban.) De azt is hamar megtudtuk, hogy vitaellenfelei idealizmusban, antimarxizmusban marasztalják el, s ez az üldözöttség dicsfényével vonta körül. Megszerettük, holott a szó köznapi értelmében nem volt valami nyájas ember.

Nem pusztán szakmát lehetett tőle tanulni, hanem komolyságot, etikát, a tehetségek támogatását és (furcsa, mert szerették türelmetlen, zsémbes öregúrnak beállítani) toleranciát. Amikor ifjúként én is kedvet kaptam az akkor divatos strukturalizmustól olyan re-

gényelemzéshez, amely táblázatba foglalja az egyes szereplők találkozásait, a cselekmény hely és idő vonatkozásait, egzaktásra törekedve a műalkotás felépítését, belső törvényszerűségeit véve célba – nem forrázott le. Csak annyit mondott: láthattál olyan tyúkot, amelyik alá kacsatojást tesznek, s a kiskacsákat ki is kelti, gondosan fel is neveli, de ha vízpart-ra érnek, aggódva néz utánuk, vízre nem száll velük. Így vagyok most veled! – A strukturalizmusból régen kigyógyultam, de ha ifjú munkatársaim némely dolgát „nem tudom követni”, igyekszem türelmes lenni. Mint később kiderült, ebben a tanári magatartásban a saját mesterét, Horváth Jánost követte, aki őt a *Napkelet*-hez hívta dolgozótársnak. A huszonéves Barta János, a *Nyugat* lázas olvasója, régimódinak érezte ezt a fórumot, s mestere hívását megtagadta. De Horváth János nem bizonyult haragtartónak, mikor kellett, a „hűtlen” tanítvány segítségére sietett.

Persze nemcsak Bartától tanultam, sok mindenki mástól is. A varázslatos előadásmódú és lenyűgöző tudású Bán Imrétől, a hamar elfeledett, pedig karizmatikus Kovács Kálmántól, Julow Viktortól, akivel szoros baráti, személyes viszonyba is kerültünk. Szabolcsi Miklóstól távlatosságot, Fülöp Lászlótól, aki alig idősebb nálunk, olyan irodalomértést, amely a legmélyebb világ- és emberértés egyszerre, a nyelvészektől, Papp Istvántól, Kálmán Bélától, a russzistáktól, Karancsy Lászlótól, a vibrálóan, agresszíven okos Papp Ferencről. Talán nem túlzás azt mondani: ilyen körben felnőve nem sokat kellett azon töprengeni, mit és hogyan kell csinálni.

Mi volt az az eredménye munkája során, amelynek igazán örül?

Ha egy átfogó eredményre (több tanulmány, könyv során kibontakozó eredményláncra)

gondolok, akkor ez a magyar epika sokáig kevés figyelemre méltatott vonulatának leírása, s beillesztése a magyar irodalom fejlődéstörténetébe. Tudnivaló, hogy a Bach-korszaktól a hazafias, értékállító művek alkották a kánont (*Családi kör*, *A walesi bárdok*), egyébként egyáltalán nem morális és művészi indokoltág nélkül. Az is közsímet, hogy 1948 után meg a forradalmi, osztályharcos (vagy akként magyarozott) versanyag (Petőfi, Ady, József Attila). Ezzel szemben Arany Jánostól a *Bolond Istók*, Arany Lászlótól *A délibábok hőse* (és még sok más mű) a maga nagy műveltség igénylő olvasásmódjával (sok-sok irodalmi idézettel, önreflexióval) azért érdemelte meg figyelmünket a XX. század utolsó harmadában, mert a posztmodern hasonló szövegalkotási, narratológiai megoldásokat alkalmazott, s mert ha Arany és Arany László szkepszisének a XIX. század világboldogító eszméi-

ből való kiábrándulás volt az alapja, akkor a XX. század demagógiái is józanságra, erkölcsi éberségre sarkallnak. Szó sincs arról, hogy ezzel le kívántam volna értékelni a többi vonulatot (Ignotus Pállal vallom ma is, hogy a legjobb magyar vers a *Szondi két apródja*), de nemcsak pátoszra, hanem értékkétegre is szükség van időnként. Ennek van egy világirodalmi trendje (Lawrence Sterne-től, Byrontól, Puskindól a posztmodernig) és van egy magyar is (a Kisfaludy Károly-féle romantika-paródiától Esterházyig), s van egy nemzetpedagógiai hozadéka is (a magyar önismeret rászorul egy szerényebb és józanabb illúziótanságra).

Gyulai Pál *Romhányi*-járól 1974-ben publikáltam elemzést, s 2006-ban írtam utoljára Esterházyról, de persze ez a hagyományfolyamat még messze nincs feltárva, hisz mindeközben oly sok mindenről írtam, ami ezzel nem függ össze.

NAGY LÁSZLÓ

1966-ban, Debrecenben született. Szakterülete a molekuláris biológia, a genomika. A Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum Biokémiai és Molekuláris Biológiai Intézetének egyetemi tanára. Alapí-

tója és elnökségi tagja a Magyar Bioinformatikai Társaságnak, elnöke a Sejt- és Fejlődésbiológiai Bizottságnak.

Mi volt az a döntő mozzanat az életében, amely erre a pályára vitte?

Két ilyen volt. Orvosi tanulmányaim első évében hallottam előadásokat az emlős sejtek differenciálódásáról, és azokon elhangzott, hogy a megtermékenyített petesejtből származó két, négy majd nyolc teljesen egyforma sejtből több mint száz különböző szövet lesz. Arról azonban nagyon keveset tudunk, hogy milyen mechanizmusok irányítják ezeket a folyamatokat, mely géneket kell ki-, illetve bekapcsolni ahhoz, hogy a különböző sejtek, szövetek kialakuljanak. Ráadásul minden sejt ugyanazt az információhalmazt (DNS-t) tartalmazza, és ebből kell kiválasztania a megfelelő utakat. Én ezt akkor és azóta is a biológia

legizgalmasabb problémájának tartom, és a munkám is ennek a jelenségnek egy kis részletére irányul. A másik egy diákkörös élményem. Akkoriban egy fehérjéket keresztkötő enzim működését tanulmányoztuk Fésüs László laboratóriumában. Bár a projekt arra irányult, hogy a keresztkötés biológia szerepét tisztázzuk, engem sokkal jobban érdekelt, hogy az a folyamat, amelyet tanulmányoztunk, hogyan szabályozódik. Ekkor jelent meg két fontos és új távlatokat nyitó közlemény, amely azt mutatta meg, hogy az A vitamin anyagcsereterméke, a retinsav, az embrió fejlődését receptorhoz kötődve szabályozza. Ez a receptorok a szteroid hormonok receptorainak családjába tartoznak, és géneket tudnak ki-, illetve bekapcsolni. Akkor már ismert volt, hogy az általunk tanulmányozott enzim szintjét is szabályozza a retinsav. Ez a kapcsolatot elindított a génszabályozás tanulmányozásának irányába, és ezt az irányt azóta sem hagytam el. Érdekes, hogy ennek az 1987-ben, a *Nature*-ben megjelent két közleménynek a senior szerzőivel később lett munkakapcsolatom. Az egyik, Ron Evans, laboratóriumában dolgozhattam, és a másikkal, Pierre Chambonnal, is van közös közleményünk.

Volt-e mestere?

Szerencsésnek mondhatom magam, mert több mesterem is volt, szám szerint három. A pályám különböző fázisaiban játszottak meghatározó szerepet. Fésüs László akadémikus indított el a pályán, tőle kaptam a pályámat meghatározó lehetőségeket többször is, és tanultam meg, hogy merni kell bátran előre menni, akkor is, ha járatlan utakon találja magát valaki. Ahogy mondani szokta: „Keresni kell a kitörési pontot”. Tőle kaptam meg a tudományért és a kutatás szeretetétől való rajongás „vírusát” is, és azt is, hogy a teljesít-

ményt mindentől függetlenül el kell ismerni, és lehetőséget kell biztosítani neki. Ez Magyarországon még ma sem magától értetődő, sajnos. Második mentorom Peter Davies professzor a Texasi Egyetemről, akitől megtanultam, hogy a legfontosabb a kutatásban a megfelelő probléma kiválasztása és az alapos, megalkuvás nélküli, nagyon (ön)kritikus kísérleti munka. Emberi tisztessége és önzetlensége mindig példa marad számomra. Harmadik mentorom Ron Evans professzor a San Diegó-i Salk Intézetből a kutatói pályára csúcsait mutatta meg nekem. Az ő laboratóriumában értem el legnagyobb sikereimet, és az ő hatására döntöttem el végleg, hogy kutatással fogok foglalkozni.

Mi volt az az eredmény munkája során, amelynek igazán örül?

Több ilyen is volt, de talán a legmeglepőbb felismerésünk az volt, amikor a gének ki- és bekapcsolásának egy teljesen új mechanizmusát tártuk fel kollégáimmal. Azt találtuk, hogy a DNS-t becsomagoló fehérjék enzimatisz módosítása játszik szerepet a gének aktivitásának meghatározásában. Egy másik pedig az érlelmeszesedés kialakulása során egy fontos új mozzanat felismerése. Ebben a munkában egy zsírok által szabályozott, a gének bekapcsolásáért felelős fehérjét azonosítottunk, ami a zsírokkal teli falósejtek kialakulását szabályozza. Mindkét felismerésnek van konkrét következménye emberi betegségek megértésében és terápiájában. Az egyik a leukémiák kialakulásának jobb megértését és terápiáját segíti, a másik pedig krónikus gyulladások és az érlelmeszesedés megismerését és gyógyítását segítheti. Az ilyen típusú kapcsolatok engem mindig nagyon motiváltak a kutatásban. Ma is ilyen problémákon dolgozom.

ZRÍNYI MIKLÓS

1949-ben, Jákón született. Szakterülete a fizikai kémia és az anyagtudomány. A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Vegyészmérnöki Kar tanszékvezető egyetemi tanára. Tagja az International Polymer Network Groupnak, Affiliate Scientist a Artificial Research Institute-nál.

Mi volt az a döntő mozzanat, amely erre a pályára vitte?

Már gyermekkoromban elköteleztem magam a kémia mellett, aminek a fő oka az volt, hogy egy jó barátom szüleitől kapott egy „Kis kémikus”-felszerelést. Egy parányi káliumpermanganát kristályt feloldottuk nagy mennyiségű vízben, az eredmény gyönyörű, bíborszínű oldat lett. Ez úgy lenyűgözött, hogy abban a pillanatban tudtam: vége a rádióamatőr pályámnak, csakis kémikus lehetek, és ez így is lett. Rabul ejtett a kémiai átváltozások világa, s bár közben megismerkedtem a kísérleti munka árnyoldalaival is, kötődésem mindig erősebbnek bizonyult. Az sem tántorított el, hogy egy túlzottan jól sikerült brómfejlesztési kísérlet nyomán hetedikos koromban kórházba is kerültem. Általános iskolásként is sokat olvastam, és önszántamból írtam például egy dolgozatot a neutronról.

Volt-e mestere?

Szerencsém volt, hogy középiskolai tanulmányaim kezdetekor indult a Táncsics Mihály Gimnáziumban a kémia-biológia tagozat. A tagozat kiváló eredményeiben (1968-ban az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny kémia tárgyából az első tíz helyezettből négy volt a Táncsics tanulója) és az én szellemi fejlődésemben is meghatározó szerepe volt *Kontra József* tanár úrnak. Az ő munkájának nagyban köszönhető, hogy harmadikos gimnazista koromban kémiából megnyertem az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyt, és ezzel megnyílt az út az egyetem felé. Tanulmányaimat az ELTE vegyész szakán kezdtem meg, diplomamunkámat a Kolloidkémiai és Kolloidtechnológiai Tanszéken Udvarhelyi Katalin tanárnő irányítása mellett készítettem el. Lenyűgözött Kati néni tudása és anyagismerete. A diploma megszerzése után tudományos továbbképzési ösztöndíjasként kezdtem meg kutatói pályafutásomat az ELTE említett tanszékén. Itt kezdtem el gélekkel, a jelenlegi kutatási területemmel foglalkozni. Ezt a kezdeti időszakot pezsgő egyetemi szakmai élet jellemezte. Tudásvágyó fizikusok és vegyészek által szervezett önképzőkörök számtalan izgalmas szakmai programja tette ezt az időszakot emlékeztetessé. Az akkori szervezők ma már a hazai tudományosság elitjét alkotják.

A Kolloid Tanszéken eltöltött időszak csaknem minden kutatási eredménye kétszemélyes csapatmunka következménye volt. Horkay Ferenc barátommal és akkori kollégámmal végzett közös kutatómunka nemzetközi elismertséget hozott.

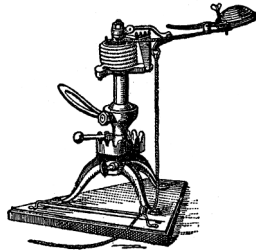
Szakmai fejlődésem egyik meghatározója volt az 1987-ben elnyert Humboldt-ösztöndíj. Az Ulmi Egyetem Kísérleti Fizika Tanszékén, Hanns-Georg Kilián professzor mun-

katársaként dolgozhattam több mint másfél évig. Ebben az időben fordult figyelmem a kolloid részecskék (a mai divat szerint nanorészecskék) és polimerek lágy rendszereinek kutatása felé. Jó szívvel gondolok vissza erre az időszakra, a napi háromszori kávézás ürügyén folytatott izgalmas szakmai vitákra. Az itt végzett kutatómunka folytatásaként kezdtem el – már a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Fizikai Kémia Tanszékén – mágneses kolloid részecskék és polimerek rendszereivel foglalkozni. Ez a téma, ami egy teljesen új, addig ismeretlen anyagrendszer előállításához vezetett, hozta meg számomra és a kutatócsoportom számára a legnagyobb szakmai elismerést.

Részt vesz-e nemzetközi kutatásokban?

A nemzetközi kapcsolatok kiépítése és ápolása minden kutató alapvető célja. Természete-

sen szerencse is kell ahhoz, hogy az ember megfelelő tudományos együttműködésre tessen szert. Nekem ez megadatott. Mentóram és barátaim között említhetek francia, német, japán – és sorolhatnám tovább – kollégákat. Szinte kivételes számomra az az év, amikor „csak” kétszer látogatok Japánba. Ennek ellenére a legbüszkébb talán mégis arra vagyok, hogy tanítványaimnak, fiatal munkatársaimnak meg tudom adni a nemzetközi megmérettetés esélyét. Biztosítom a nemzetközi konferenciákon történő részvételt és megszervezem, hogy hosszabb-rövidebb időt tölthessenek el külföldi kutatóintézetekben. Vallom, hogy a kutatói hivatásom egyik legfontosabb eleme, hogy tanítványainkban felkeltve az érdeklődést, elindítsam őket azon az úton, amely az „előd” túlszárnyalásához vezethet. Azt hiszem, ez a tanárember legnagyobb öröme.

Kitekintés

Év végi vigasságul ismét az IgNobel-díjak bemutatását kínáljuk. A név szellemes angol szójáték, a Nobel és az ignoble – alantas, nem nemesi származású szavak felhasználásával született. Röviden emlékeztetünk a díj jellemzőire. A szokatlanra irányítják a figyelmet, a képzelőerőt ismerik el, egyúttal érdeklődést akarnak kelteni a tudomány iránt. A díjra bárki jelölhető, a jelöléseket a marca@chem2.harvard.edu címre várják. Ez Marc Abrahamsnek, az *Annals of Improbable Research* szerkesztőjének, az IgNobel mozgalom motorjának a címe. A győzteseket kiválasztó testületben több Nobel-díjas található, továbbá tudományos szakírók, sportolók, köztisztviselők és hagyományok, hogy egy véletlenszerűen kiválasztott utcai járólót is felkérnek a döntésben való részvételre. Idén 17. alkalommal ítélték oda a díjakat, átadásukra a Harvard Egyetemen került sor.

A *közgazdasági díj* nyertesének amerikai szabadalommal védett találmánya rablók elfogására szolgál. Első lépésként a szerkezet infravörös sugarakkal deríti fel, hogy a rabló éppen a szerkezet alatt tartózkodik-e. Ha igen, akkor beindul a gépezet. Egy leereszkedő háló fogságba ejti a rablót, körbekötözi, majd 1 méter magasra emeli. A fogoly ott lebeg, míg a megérkező rendőrök ki nem szabadítják. Ha a rabló megússza a behálózást, az egyidejűleg lezuhanó rudak ütik le és teszik mozgásképtelenné. A feltaláló összefoglalóan úgy értékelté találmányát, hogy az a rablóval való szembezállás helyett hatékonyan és gyorsan elfogja a rablót, ezzel megvédi a tulajdonos és az

alkalmazottak életét és vagyonát. Arról nem szól a szabadalmi leírás, hogy mi a teendő, ha a rabló nem a szerkezet alatt áll.

Egyes IgNobel-díjak valódi tudományos teljesítményt ismernek el. A *fizikai díj* alapjául szolgáló tanulmányt az amerikai *Physical Review Letters* közölte. A hírek szerint az ágylepedő gyűrődésének okát, mikéntjét boncolgatták. Azt hihetnénk, hogy az alvás vagy a szexuális együttlét utóhatásait mérték fel; ezzel foglalkoztak. Általánosságban elemezték vékony rugalmas lapok gyűrődését széles mérettartományban, kezdve olyan kicsiny redőkkel, amelyeken a sejtek másznak keresztül, egészen a ruhák durva gyűrődéséig. A gyűrődés nagy felületen bekövetkező deformáció, a viselkedést egy sor nemlineáris parciális differenciálegyenlet írja le. Néhány egydimenziós esetet kivéve az egyenleteket nem lehet analitikusan megoldani, ezért más megoldást kellett keresni. A szerzők általános elméletet dolgoztak ki, amely az instabilitás fellépésének kezdetétől geometriai megfontolásokat és a hajítás, nyújtás fizikai törvényeit veszi figyelembe. Arra a következtetésre jutottak, hogy a méretekől függetlenül azonos törvények írják le a gyűrődéseket, ráncokat. A gyűrődések hullámhossza az anyagra jellemző merevség $\frac{1}{4}$ hatványával, magassága a hullámhosszal, a ráncok egymástól való távolságával arányos. Formuláik alapján nagy pontossággal lehet számszerűen előre jelezni vékony szilárd membránok mechanikai tulajdonságait. Ez nem olyan izgalmas, mint a lepedő gyűrődése, ám jelentős gyakorlati haszonnal jár.

A *békedíjat* nem tudományos publikáció alapján ítélték oda. A díj honlapján hivatkozott dokumentum egy mindössze háromoldalas gépelt szöveg, amelyből egyes kifejezéseket kitöröltek. A lapokat egy dossziéból emelték ki és másolták le, majd faxon továbbították. 1994. január 6. dátumbélyegző látszik mind egyik lapon. Kémiai kutatások terveit, költségbecslését tartalmazza a háromoldalas gépelt dokumentum; nem derül ki belőle, hogy azóta mi valósult meg a tervekben, valóban kifejlesztettek-e egy olyan vegyi fegyvert, amely ellenállhatatlan, erős vágyat ébreszt az azonos neműek iránt az ellenség soraiban. Olyan vegyületeket is keresnek, amelyek kellemetlen állatokat vonzanak az ellenség területére, és ott támadásra készítetik őket. Szúró, csípő bogarak, rágcsálók és nagyobb állatok jöhetnek szóba. Keresni kell olyan vegyületeket is, amelyek befolyásolják az emberek viselkedését, rontják a fegyelmet és a morált. Ebben a sorban említik a homoszexuális viselkedést kiváltó szert, amelyet a tervezet is undorítósnak minősít. Nem véletlen, hogy senki sem jelentkezett ezt a díjat átvenni.

A *biológiai díj* nyertese egy holland professzorasszony az eindhoveni műgyetemről. A professzorasszony biológiai doktorátusa után takarításból és rovarirtásból is szakképesítést szerzett. Gondos munkával megszámlolta, hogy mennyi atka, rovar, pók, rákféle, baktérium, alga, gomba, továbbá pszeudoskorpó (akármilyen is az) él az ágyunkban. A témában írt közleményei sajnos csak hollandul jelentek meg, ezért egyelőre nem tudjuk bemutatni a részleteket. A jogos elismerés sokáig váratott magára, az alapvető publikációkat ugyanis még pályakezdőként az 1970-es évek elején jelentette meg. A témához kapcsolódó legfrissebb eredmény egy konferenciaelőadás 1994-ből az ágy ökoszisztémájáról.

Az *orvosi IgNobelt* két brit, Dan Meyer, a Nemzetközi Kardnyelészövetség elnöke és Brain Witcombe nyerte el, a kardnyelés mellékhatásainak tanulmányozásáért. A *British Medical Journal*-ban megjelent publikációjukban (2006. dec. 23. 333, 1285–1287.) kimutatták, hogy ha a művész egyetlen kardot nyel, az nem veszélyes, ám több kard sérüléseket okozhat, különösen, ha élesek. Sőt... Minél több kardot nyel egy ember, a kockázat annál nagyobb – vonják le a következtetést. A kutatók további hasznos információkkal is szolgálnak: fájós torokkal nem ajánlatos a kardnyelés. Meyer egyébként október 9-én a BBC-nek nyilatkozva kifejtette: óriási megiszteltetésnek tekinti, hogy IgNobelt nyert.

A *kémiai IgNobelt* a japán Jamamoto Maju kapta, aki olyan technológiát dolgozott ki, amelynek segítségével tehéntrágyából vaníliaaromát lehet gyártani.

A *táplálkozástudományi* díjat a New York-i Cornell Egyetem kutatója, Brian Wansink kapta, aki kimutatta, hogy nem éhségünk, hanem szemünk dönti el, mennyit eszünk. A kutató önkénteseknek olyan tálból kínált levest, amelynek tartalmát egy rejtett csövön keresztül folyamatosan pótolta. Wansink megállapította, hogy ezek a kísérleti személyek 70 százalékkal többet esznek, mint a rendes tányérból szűrőcsővel ellátott kontrollcsoport.

Az *irodalmi IgNobelt* az ausztrál Glenda Browne-nak adták, aki azt vizsgálta, hogy az angol határozott névelő, a *the* hogyan keseríti meg azok életét, akik ábécérendbe akarnak rendezni valamit. *Nyelvészeti díjat* a Barcelonai Egyetem kutatói (Juan Manuel Toro, Josep B. Trobalón és Núria Sebastián-Gallés) nyerték, mert bebizonyították, hogy a patkányok képtelenek különbséget tenni a visszafelé beszélt holland és japán nyelv között.

Jéki László – Gimes Júlia

Könyvszemle

A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban?

Napjaink és a közelmúlt feszültségeivel egyik leginkább terhelt térsége a Balkán. A közelmúlt válságai és háborúi sokszor helyezték a régiót a híradások vezető helyére. Hazánk a térséggel való szomszédság, a közös múlt, a meglévő és potenciális kapcsolatok, ill. határon túli nemzettársaink révén mindig érzékenyen reagált a Balkánon zajló folyamatokra. Mindez igaz akkor is, ha hivatalos stratégiája, a Balkánnal foglalkozó tudományos-szakmai intézménye a közelmúltig nem volt. A Glatz Ferenc szerkesztésében megjelent kötet, az annak alapját jelentő konferenciasorozat és a háttérét adó szakmai műhely a tudományos élet eme adósságából törlesztett valamiképpen.

Az igényesen szerkesztett, számos térképpel és ábrával illusztrált könyv mind a szakma, mind az érdeklődő közvélemény számára jól érthetően szedi csokorba a Balkán térségének, illetve a Balkán és hazánk kapcsolatának néhány kérdését. A délszláv háborúkat lezáró daytoni rendezés (mely mind a mai napig predesztinálja egyes balkáni régiók fejlődési lehetőségeit), a délkelet-európai térszerkezet átalakulása, az éghajlatváltozás, az agrárszektorban rejlő kooperációs, illetve kompetitív elemek, vagy a közlekedés és forgalom alakulása olyan témák, melyek a Balkán sajátosságai-ból fakadóan lényegesek, ugyanakkor Magyarország számára a térséggel való kapcsolatok területén is prioritásként jelenhetnek meg.

A szerkesztő által jegyzett bevezető tanulmány, valamint az első szakasz, mely az Európai Unió, a Balkán és Magyarország kapcsolatát vázolja fel, igazi vitaindító fejezet. A szerzők között politikusokat és akademikuskokat egyaránt találunk; az írások témái a hazánk uniós tagságából adódóan megváltozott külpolitikából, illetve az integráció Délkelet-Európa felé történő expanziójából adódó lehetőségek és kényszerek köré csoportosulnak (bővítés, külpolitika, külgazdaság, közlekedés, Duna). Ezt egészíti ki Glatz Ferenc tanulmánya (*A Balkán-politika és a Balkán-kutatás reneszánsza*, 2005), mely a térséggel való foglalkozás szükségessége mellett bemutatja magát a kezdeményezést, melynek egyik első kézzelfogható eredménye a jelen kötet.

A második fejezet a *Dayton – Tíz év után* címet kapta. Az 1995-ös daytoni egyezmény lezárta a volt Jugoszlávia felbomlásának egy szakaszát. Ezt az 1990 és 1995 közötti fél évtizedet politikai, katonai, humanitárius, gazdasági válságok sora kísérte. A daytoni rendezés óta eltelt évtized lehetőséget adhat arra, hogy visszatekintve értékeljük a konfliktushoz vezető utat, az arra adott válaszokat (mind az érintettek, mind a nemzetközi közösség oldaláról), illetve a rendezés módját, sikerességét.

A fejezet elsősorban a nemzetközi jog oldaláról közelíti meg a kérdést (Nemzetközi Bíróság szerepe, emberi jogok megsértése és annak orvoslása, a népek önrendelkezési jogának alkalmazása, humanitárius intervenciók, nemzetközi igazgatás stb.), ezáltal minden

szakszerűsége és a témák alapvető fontossága ellenére egyoldalú. A hiányérzet elsősorban a rendezés működőképességének értékelése kapcsán fogalmazódik meg. Keveset olvashatunk arról, hogy sikertörténetről, avagy egy újabb elhibázott, a Nyugat által a térségre erőltetett kompromisszumról van-e szó. Működik a Daytonban létrehozott Bosznia-Hercegovina? Mi a helyzet a rendezés egyik fontos elemével, a menekültek visszatérésének biztosításával? A rendezés egy olyan Európában unikális helyzetet teremtett a Nyugat-Balkánon, amely véleményünk szerint nagyobb figyelmet érdemelne.

A harmadik fejezetben a délkelet-európai térszerkezet átalakulásáról kapunk részben történeti, részben a jelenre és adott esetben a várható közeljövőre vonatkozó képet. Ezen szakasz szerzői Jeszenszky Géza nagykövet kivételével mind a MTA Regionális Kutatások Központjának vidéken alkotó munkatársai. A témák olyan „Balkán-specifikus” kérdéseket taglalnak, mint az etnikai és államterületi változások, a transzeurópai közlekedési tengelyek kérdése, a közigazgatási, avagy a városhálózati változások. A tanulmányokból kikristályosodnak a Balkánra legjellemzőbb attribútumok: a sokszínűség, a 20. századi többszöri területi átrendeződés, a tranzitszerrep, a megkésetttség és szegénység, ugyanakkor Rechnitzer János tanulmányában nagyon helyesen mutat rá, hogy ebben a helyzetben Magyarországnak igen kedvező (többek között tudás- és forrás-) transzferszerepe lehet a térség és az Európai Unió között.

A délkelet-európai éghajlatváltozásról szóló fejezet a többi részhez képest rövid, és témáját tekintve kevésbé „Balkán-specifikus”. Kétségtelen tény, hogy az éghajlatváltozás a Balkánt is fogja érinteni, csakúgy, mint bolygónk minden más területét. Ugyanakkor

nem gondoljuk, hogy hazánk és a Balkán kapcsolatában az éghajlattal és annak változásával összefüggő kérdések kiemelten kezelendők lennének. A fejezet tanulmányai bemutatják a Balkán éghajlati sajátosságait, az európai változási tendenciákat, valamint a két legújabb uniós tagország (Bulgária, Románia) éghajlatváltozási problémáit.

A hazánk és a Balkán térség kapcsolatának agrárágazati elemzése (ötödik fejezet) ritkán kerül a szakma és az érdeklődők kezébe. A Balkánnal kapcsolatban keveseknek jut eszébe a mezőgazdaság, pedig akár a térség és hazánk agrárökológiai potenciáljának különbségeit tekintjük, akár a 19. század virágzó agrárágazatsági kapcsolatait, fontos területről van szó. A tanulmányok között egyaránt találunk az egyes országok mezőgazdaságát bemutató, illetve a bővítés általános agrárágazatsági hatásait, valamint a változó politikai keretek között átalakuló balkáni–magyar agrárágazatsági kapcsolatokat elemző írásokat.

Az utolsó tartalmi rész a Balkán egyik legfontosabb általános jellemzőjével, a tranzitszereppel foglalkozik. Nyugat-Európa és a Közel-Kelet, valamint Kis-Ázsia közötti összekötő szerepe egészen az első földközi-tengeri kultúrák létrejöttéig nyúlik vissza. Szintén több évszázados a Fekete-tenger és a Földközi-tenger közti közlekedést lebonyolító és ellenőrző szerepe. Az Európai Unió kibővülésével a térség közlekedési pályái felértékelődnek, a korábban forráshiány miatt elmaradt fejlesztések megvalósulhatnak.

A Balkán térségére – mint ahogyan több szerző is rámutat – az interkontinentális kapcsolatokban egyre növekvő szerep hárul. Ugyanakkor a politikai és gazdasági instabilitás, egyes államok és csoportok eltérő érdekei folyamatosan alternatív útvonalak kidolgozására késztetnek. Bár a térség közlekedési

infrastruktúrája hagy kívánnivalót maga után, Európa kommunikációs rendszerében betöltött, egyre inkább felértékelődő szerepe a tanulmányokból egyértelműen kiderül, azzal a megköttéssel, hogy a térségbeli érdekek és az Európai Unió érdekeinek összehangolása nem mindig zökkenőmentes.

A függelékben további két hazai Balkán-kutató műhelyről (Magyar Természettudományi Múzeum, Pécsi Tudományegyetem Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja) olvashatunk rövid bemutatást.

A kötet magán viseli a többszerzős munkákra általában jellemző hullámzó színvonalat. Egyes tanulmányok színvonala a szakma csúcsát képviseli, míg vannak a kötetben hullámvölgyek is. Reméljük, hogy a folytatásban ez az ingadozás fokozatosan kiegyenlítődik a jelen munkában is megtalálható magas szakmai nívón. A hullámzó színvonal mellett más kritikai észrevételünk a témák esetlegességére vonatkozik. Ahogy korábban is említettük, az éghajlatváltozást nem tekintjük a magyar–balkáni kapcsolatok sarkalatos elemének, ugyanakkor a demográfiai folyamatokat, a gazdasági kapcsolatokat vagy a társas értelmezett biztonsággal (katonai, jogbiztonság, illegális mozgások, egészségügyi biztonság, környezetbiztonság stb.) kapcsolatos témákat például igen. Mivel remélhető-

leg egy sorozat első eleméről van szó, és a fenti hiányosságokat betudhatjuk annak, hogy egy első kötetben nem lehet minden témát kimeríteni. A folytatásban pedig bőven adódhat alkalom a többi, esetenként általunk fontosabbnak ítélt kérdés kifejtésére is.

Kiknek ajánlhatjuk a könyvet? Nyugodt szívvel bárkinek, aki érdeklődik kontinensünk egyik legizgalmasabb és sok tekintetben legbonyolultabb térsége iránt. Egyaránt hasznára válhat szakembernek, laikus érdeklődőnek és (a szerkesztő által az előszóban megfogalmazott céloknak megfelelően) politikusoknak egyaránt. Olyan műről van szó, mely hosszú kihagyás után újra a tudományos gondolkodás és párbeszéd témái közé emelte a Balkánt, azt a térséget, ahol hazánknak helyzetéből, lehetőségeiből és múltjából adódóan a jelenleginél sokkal intenzívebben és markánsabban kellene jelen lennie. Igazi vitaindító mű, aminek legfőbb erenye a térséggel kapcsolatos tudományos diskurzus megindítása lehet. (*Glatz Ferenc szerkesztő: A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban? Budapest: MTA Társadalomkutató Központ–Európa Intézet, 2007, 430 p.*)

Reményi Péter

tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem, Földrajzi Intézet, Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja

„Az önszerveződő civil világ tartja hátán a mindenkori államot”

2007. január 31-én került sor Kukorelli István *Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban* című tanulmánykötetének bemutatójára. Az időpont – lehet, hogy véletlen egybeesés miatt – jelképes értékű: 1946. január 31-én fogadta el a Nemzetgyűlés az 1946. évi I. törvényt – a szerző megfogalmazásában –, a „kis-

alkotmányt”. A kötet vizsgálódásának homlokterében a cím által is sugallva az a kérdés áll, hogy milyen történelmi, társadalmi és jogi előzmények nyomán szervesült a magyar jogrendben napjaink közjogi intézményrendszere, amely folyamatban 1848, 1946 és 1989 ívének felrajzolásával a szerző kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a „kisalkotmánynak”.

A Századvég Kiadó gondozásában megjelent válogatás egyaránt tartalmaz korábban

már publikált tanulmányokat és eddig még nyomtatásban meg nem jelent előadásokat. A négy fejezetre tagolt kötet a közjogtörténet, az alkotmánybíróvási működés és szerepfelfogás, valamint a parlamenti jog tárgykörébe tartozó tanulmányok mellett tisztelgő, emlékező beszédek írott változatát is tartalmazza.

A *közjogtörténeti tanulmányok* címet viselő fejezet változatos témákat ölel fel: a kötet címadó tanulmánya mellett megtalálhatók benne mind a nemzeti jelképekről, állami felségjelvényekről, a „kisalkotmány” közjogtörténeti jelentőségéről szóló értekezések, mind az Alkotmány (határon túli magyarokra vonatkozó) felelősségi klauzulájának értelmezési lehetőségeiről, az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának mai üzenetéről, vagy a tízéves ombudsmantörvény kapcsán az országgyűlési biztosok tevékenységéről szóló elemzések. A Holló András által – méltató beszédében a szerző középiskolás ambícióira utalva – „közjogi régészkedés”-nek nevezett műfajt a magyar közjog oktatásáról és a magyar állam 1949 és 1989 közötti történetéről szóló írások képviselik. A fejezet különlegessége a magyar államalapítás és a magyar állam ezeréves emlékének megőrkítéséről szóló – az igazságügyi miniszter felkérésére készített – saját törvénytervezet, amely megítélésem szerint átfogóbb és kifejezőbb, normatív megfogalmazása az államalapítás emlékének, mint ami a Szent István államalapításának emlékééről és a Szent Koronáról szóló 2000. évi I. törvény rendelkezései közül kiolvasható.

A kötet címadó tanulmánya a közjogtörténeti tanulmányok sorában is az első. Magyarország 1989-ben történt, alkotmányjogi újramodernizálására utalva a szerző megállapítja: „A modernizáció a nemzetközi feltételek szerencsés megléte mellett azért lehetett sikeres, mert a közjogi gondolkodásnak és az

alkotmányos intézményeknek voltak nemzeti hagyományai, amelyekre építeni lehetett.” A szerző a magyar állam történetének kiemelkedő eseményeit veszi sorra, amelyek közül jó néhány egyúttal a közjogi hagyományok kialakulásának meghatározó állomásait is jelenti. Szemléletes ívet vázol fel, összekapcsolva 1848, 1946 és 1989 közjogi vívmányait. 1848 és 1989 egyik kiemelkedő, közös vonása, hogy mindkét korban, „Petőfitől Széchenyiig terjedő széles réteg” akarta a változásokat, amely egyúttal képes volt arra is, hogy a rendszerváltó törvényeket az utolsó rendi országgyűléssel fogadtassa el. Az 1946-os „kisalkotmányt” a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások résztvevői jól ismerték: annak számos rendelkezését szó szerint is átemelték az 1989-es alkotmányba. Az 1989-es alkotmányozás eredményeként újra a közjogi rendszer részévé váltak tradicionális jogintézmények (Számvevőszék, önkormányzatok, a közigazgatási bíraskodás egyes elemei) és új intézmények tették lehetővé a hatalommegosztás rendszerének árnyaltabb kiépülését (állampolgári jogok országgyűlési biztosa, Alkotmánybíróság). A fenti jellegzetességek áttekintése után, a szerző egy alkotmányozási zsinórmértékül szolgáló gondolattal összegzi megállapításait: „Az alkotmányos rendszer s ennek legfőbb eleme, az állam modernizálásakor kalandozások és felfokozott kísérletező kedv nélkül, az intézmények történelmi logikáját, az alkotmányos rendszer stabilitását – és nem kis mértékben a szervesülésre esélyt adó nemzeti jellegét – megőrizve szabad előre haladni.”

Az *alkotmánybíró(ság) szerepfelfogása* címet viselő fejezet a képvisleti és a közvetlen demokrácia viszonya, az országos népszavazási kezdeményezések hitelesítési eljárása, valamint az Alkotmánybíróság létrejöttének, jellemzőinek tárgykörében született elemzések mellett in-

terjűkát is tartalmaz. Ezek között egyaránt találhatunk a szerző alkotmánybírói megbízatásának kezdetén (1999) és a legutóbbi időszakban (2005) rögzített beszélgetéseket – melyek összevetésével megállapíthatjuk: az alkotmánybírói szerepfelfogás hatéves távlatban is következetes, a megbízatással szükségképpen együtt járó dilemmák változatlanok.

E fejezetből is a címadó tanulmányt emelném ki: az írás egy 1996-os tudományos tanácskozáson elhangzott előadás vázlata, amelynek külön jelentősége, hogy a szerző alkotmánybíráskodásról vallott gondolatait a saját alkotmánybírói megbízatását megelőző időszakból közvetíti. A szerző az Alkotmánybíróság szerepfelfogásának alakítójaként ötvisszajelző rendszert különít el: a közvéleményt; a politika, a pártok és a parlament hármas egységét; a szakma és a jogtudomány visszajelzéseit; a nemzetközi megítélést; valamint az önreflexiót. A szerző a továbbiakban saját oldaláról, a jogtudomány nézőpontjából közelít a kérdéshez: a testület intézményes, jogszabályi kereteit, az alkotmánybírák szocializációját és az elnök habitusát látja olyan tényezőknél, amelyek hatással lehetnek az Alkotmánybíróság szerepfelfogására. Határozott elképzelése van a szerzőnek az – 1996-ban különösen aktuális – aktivizmus és passzivizmus kérdéséről is: „... az alkotmánynak a hatalomgyakorlásról és az államszervezetről (a hatalmi ágakról) szóló normáinál kitenném az aktivizmus elé a *behajtani tilos* táblát. A civil résznél (például az alapjogoknál) szabadabb a jogfejlesztő szerep.” Különösen érdekes az 1996-ban megfogalmazott gondolatot összevetni egy 2005-ös interjúban elhangzott megállapítással. Míg 1996-ban úgy látta a szerző, hogy „A jogalkalmazás, a jogászság egésze relatíve kevésbé ismeri az alkotmánybírói döntéseket, az alkotmánybíráskodás

még nem igazán szervesült a jogász kultúrában vagy például a jogi oktatásban”, 2005-ben a következő megállapításra jut: „... amit nap mint nap elvégzünk, az lassan szervesül: az Alkotmánybíróság része az életünknek, és segített élővé tenni az Alkotmányt.” A két idézet egymásra vetítése során szembeszökő különbség természetesen nem a szerző következtetlenségének, hanem az Alkotmánybíróság elfogadottsága – kilencéves perspektívában is érzékelhető – növekedésének következménye.

A parlamenti jog témakörét feldolgozó fejezet hét tanulmányt tartalmaz, amelyek meghatározó parlamenti jogintézményeket járnak körül (frakciók, napirend előtti felszólalások); alkotmánykommentárként funkcionálnak (*Az Alkotmány 19. §-ának magyarázata*), a „kétharmados parlament” (az 1994–1998 közötti országgyűlési ciklus) tevékenységének közjogi értékelését tartalmazzák; és gyakorlati szempontból vizsgálnak elméleti kérdéseket (*A mai magyar kormányforma, A magyar alkotmány EU-konformitása*).

A magyar parlamenti jog de lege ferenda című tanulmányt a szerző mellett Dezső Márta, Sári János és Somogyvári István társ-szerzők is jegyzik. Számos progresszív gondolat fogalmazódik meg a 2000-ben, tíz évvel a mai parlamenti rendszerünk kialakítását követően közzétett tanulmányban. A szerzők a két kamarás országgyűlés létjogosultsága mellett tesznek hitet, oly módon, hogy konkrét javaslatokat fogalmaznak meg a második kamara (szenátus) választására, összetételére, funkcióira és a két kamara viszonyára vonatkozóan – amelynek létrehozása egyúttal a parlamenti képviselők létszámának csökkentésével és a nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviselete lehetőségének megteremtésével járna együtt. A törvényhozók létszámának megváltoztatása mellett a szerzők termé-

szetesen javaslatot tesznek a választási rendszerrel összekapcsolódó reformjára is. A képviselők jogállása, az Országgyűlés hatásköre, a törvényalkotási folyamat, a kormány és a parlament kapcsolatrendszere mind olyan kérdések, amelyekre a szerzők kitérnek módosítási javaslataik kapcsán, egyúttal rámutatva a hatályos szabályozás és parlamenti gyakorlat számos problematikus pontjára is. Szemben a hatályos rendszerrel, amelyben pusztán az alkotmány elfogadásához szükséges szavazattöbbség különbözteti meg az Országgyűlés alkotmányozói és törvényhozói hatáskörét, a szerzők az alkotmányozó hatalom szervezeti elkülönítésére tesznek javaslatokat: ebben szerepe lehet a második kamarának, alkotmányozó gyűlés összehívásának, az alkotmány módosítás népszavazással való megerősítésének vagy annak a követelménynek, amely szerint az alkotmányt két, egymást követő parlament változatlan szöveggel kell hogy megszavazza. Figyelemreméltó a tanulmány törvényalkotásra vonatkozó azon javaslata, amely szerint az alkotmányban oly módon lenne kívánatos meghatározni a törvényhozási tárgyakat, hogy az adott tárgykörökön kívül a kormányt illesse a szabályozás joga. A szerzők azt a problémát is jelzik, amely szerint a kormányzat legalábbis ellentmondásosan vállalhat felelősséget azokról a törvényekről, amelyeket nem maga javasolt, vagy nem abban a formában, nem azzal a lényeges tartalommal fogadták el, amellyel azt előterjesztette. Számos más kérdés mellett a tanulmány a tényleges miniszteri felelősség ellentmondásos szabályozására is felhívja a figyelmet. A tanulmány külön érdeme, hogy a szerzők valamennyi vázolt probléma és megoldási javaslat kapcsán tekintettel vannak a rendszer kereteire és módosító javaslataikat is ebben a szellemben teszik meg: „... a parlamenti jog összefüggő rend-

szer, amelynek egyes elemeit csak egymásra tekintettel lehet módosítani, finomítani.”

A kötet negyedik fejezete tisztelő, emlékező beszédek írásos változatát tartalmazza, amelyek – a szerző aktív közéleti szerepvállalásának bizonyságaként – a legváltozatosabb alkalmakkor hangzottak el: a milleniumi, városi ünnepségektől, 1956-os ünnepségen és szakkollégiumi beszélgetésen keresztül a tárlatmegnyitókkl, konferenciákkal bezárólag. Kiemelésre érdemes, hogy a szerző akár Esztergom város köszöntése kapcsán is talál módot arra, hogy a hatályos magyar alkotmány jogtörténeti bevezetőjének hiányára hívja fel a figyelmet, kompromisszumos megoldást javasoljon az Alkotmánybíróság Esztergom–Budapest viszonylatában régóta vitatott székhelyproblémájának feloldására, vagy akár Bocskai István előtt tisztelegve a magyar történelem szuverenitásdeficitjét emlegesse fel.

Bibó István a humanista és moralista közjogász címet viseli az a tanulmány, amely megítélésem szerint e fejezetből kiemelésre kívánkozik. Ezen írás jóval több, mint Bibó István munkásságának, történelmi szerepének és két jól ismert írásának (*A szabadságszerető ember politikai tízparancsolata*, *Az államhatalmak elválasztása egykor és most*) értékelése: közjogi, közéleti és tudományos *ars poetica*. Megállapíthatjuk, hogy az alkotmányosságról, közügyekről és közösségről vallott, legfontosabb bibói gondolatok a kötet valamennyi tanulmányában visszaköszönnek, így szerzőt méltán tarthatjuk – saját megfogalmazásában – a Bibó István iskolateremtő személyiségének követőiből álló, képzeletbeli „Tanszék” tagjának.

A kötet elolvasása után az olvasónak könnyen támadhat hiányérzete: a közjog rendszerében történő eligazodásban nagy segítségünkre lenne, ha az alkotmányjog számos más kérdéséhez kapcsolódóan is megfogalmazód-

nának a kötetben található, határozott álláspontok: a közösségi jog és az Alkotmány hierarchikus viszonyáról, a parlamenti jog lehetséges változtatási irányairól, alkotmánybírói szerepfelfogásról, jogi oktatásról olvashatunk ilyeneket. A kötetben található írások külön érdeme, hogy a feldolgozott témákhoz a szerző nem csupán a kutató kíváncsiságával, hanem a folyamatok tanújának, résztvevőjének biztos helyismeretével is közelít, legyen szó rendszerváltásról, alkotmányozásról, választási bizottsági vagy alkotmánybírói megbízatásról. Amint azt Soltész István is megjegyezte a könyvbemutatón: személyes hangvé-

telű gyűjteményes kötetet vehet kezébe az olvasó – amely ugyanakkor minden írásával egy egységes közjogi gondolatrendszerrel közvetít ismereteket. Jó szívvel ajánlható a jogi felsőoktatás valamennyi szereplője és azon kutatók, közéleti kérdések iránt érdeklődő olvasók számára is, akik nyitottak egy más szempontú közjogi, közéleti megközelítésre, amelyben „Az önszerveződő civil világ tartja hátán a mindenkori államot.” (*Kukorelli István: Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban. Budapest, Századvég, 2006*)

Pozsár-Szentmiklósy Zoltán

PhD-hallgató, ELTE ÁJK Alkotmányjogi Tanszék

Kis magyar hadelmélet

Nagy Miklós Mihály szakmai tevékenységét és igényességét ismerve vettük kézbe a címe alapján első látásra könnyednek ható legújabb kötetét, majd – tanítványként ugyan kissé habozva, de mégis – tollat ragadtunk rövid bemutatására, benyomásaink közzétételére. Tettük ezt azért is, mert a *Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata* alcímet viselő könyv témája egybeesik a román geopolitikai gondolkodásra irányuló érdeklődésünk számos elemével. Véleményünk szerint ugyanis a földrajz alapú érvrendszer a 19–20. századfordulótól kezdve mindmáig a magyarországinál jóval szélesebb körben elfogadott, alkalmazott és tegyük hozzá, eredményesebb módszere a román stratégiaalkotóknak, ezért a szerző – utólagos és megbocsátó engedélyt feltételezve – munkáját „román” kutatásaink szemszögéből is átolvastuk.

Az esszékötet, a magyar katonai és geostratégiai gondolkodás megújítója, *Kovács Jenő altábornagy* munkásságát méltatva és példaként állítva, a hazai és egyetemes hadelmélet földrajzi vonatkozásait dolgozza fel. Elméleti

kérdésekben, okfejtéseiben a szerző alapvetően magyar és német forrásokra támaszkodik. Elemzése során a társadalom földrajzi műveltségéből indul ki, és azt vizsgálja, hogy „... mennyiben ismerhetők meg a világ jelenségei, pontosabban egyes háborús, hadügyi jelenségei, folyamatai a katonai földrajzi műveltség szemüvegén át.” (14.) A könyv minden vett katonai földrajzi gondolkodás megteremtésének előmozdítása, amit mondandója következtetéseként sugall az olvasó felé.

Gondolatmenetét a *Táj és hadügy* című fejezettel nyitja, amelyben igazolja a földrajz és a hadtudomány szoros, oda-vissza érvényesülő viszonyát, és elemzi e bonyolult függőségi rendszer széles spektrumát a tapasztalati tényezőktől kezdve (terep, ruházat, álcázás stb.) a politikai földrajzig. A két, önmagában is integráló jellegű tudomány metszetében számos interdiszciplínát, legalábbis interdiszciplína-gyanús területet találunk, melyek közül a katonaföldrajz rajzolódik ki legvilágosabban. A szerzőnek vélhetően nem állt szándékában új, köztes szakágak definiálása, azonban egyes esetekben célszerű lehet a közbeeső témakör

tudományos, elméleti körülhatárolása. A második fejezetben fel is veti, hogy a *szépirodalom és földrajzi ismeretek* kapcsolatából logikailag kikövetkeztethető a katonaföldrajzi ismereteket terjesztő alkotások, azaz a *katonai szépirodalmi földrajz* létjogosultsága. A *Háry Jánostól* Passuthig szemezgető válogatás egyébként arra is ráébreszti az olvasót, hogy a különböző irodalmi műfajok és esztétikai irányzatok, akár még a kisiskolás olvasmányok is – eltérő módszerekkel és gyakran látens módon – milyen eredményesen tükröznek vissza földrajzi információkat az olvasó, tulajdonképpen a társadalom felé. Persze egyesek megelégszenek a földrajzi érzet megjelenítésével, míg mások igyekeznek a természeti környezet, adott esetben a hadszíntér hű leírására, például *Tolsztoj Háború és békéje*.¹

A geográfia és az irodalom határán lévő műfajok lesznek a *katonai utazások és földrajzi világkép* közvetítő médiumai.² Az előzőek-

ben tárgyalt szépirodalomhoz hasonlóan a felfedezés- és utazástörténetben is megjelenik, illetve elkülöníthető a katonai specifikum. Könnyen belátható az utazások hadtudományi jelentősége, hiszen az utazási kedv és a távoli világ megismerésének vágya gyakran egybeesett a hódító szándékkal. A több katonai jellegű utazást feldolgozó rész egyik legtanulságosabb epizódja a *Lord Napier* vezette expedíció *Abesszíniában* (1867–68). Az angol csapatok által vezetett fogolyszabadító akciót egy német felfedező-utazó is elkísérte, ami jól jelzi a katonai és a geográfiai cél egybeesését. A teljesen eltérő környezetben és földrajzi viszonyok között végrehajtott expedíció tapasztalatai (többek közt a *Zeitschrift für Geopolitik* feldolgozásában) ugyanúgy szolgálták az akkor még kevésbé feltérképezett (és meghódított) Afrika geográfiai megismerését, mint a későbbi haditevékenységek katonaföldrajzi előkészítését (például olasz megszállás, 1935–36). Az utazástörténeti elemzéseket alapul véve a szerző a katonai utazásokat *hódító és tudományos célú* korszakokra osztja, de mellette megjegyzi, hogy „... a katonai célú földrajzi ismeretek összegyűjtését mindkét típus magában rejtí, jöllehet történelmi időszakonként változhat, hogy mikor melyik kerül előtérbe”. (82).³

³ Az utazástörténeti téma kiegészítéseként ajánljuk a katonai célú úrutazások feldolgozását. Feltehetően számos – részben vagy egészében – katonai célú úrutazásra is sor kerülhet(ett), hiszen a nukleáris fegyverek fejlődésével párhuzamosan, már a 20. század második felétől felmerült az úr katonai alkalmazásának lehetősége, de a proliferáció-terrorizmus összefüggésben manapság is egyre aktuálisabbá válhat. Kiindulópontként, a feltehetően érzékeny és bizalmas téma iránt érdeklődők figyelmébe ajánljuk a *Sragner Márta* (szakbibliográfus, Csorba Győző Megyei Könyvtár, Pécs) főszerkesztésében készített, *A csillagászat magyar nyelvű bibliográfiája* címet viselő szakirodalmi gyűjtést. A folyamatosan frissített lista közel 35 ezer annotált tételt tartalmaz, a legkorábbi felvett irodalom 1538-ra datálódik. (Sragner, 2003–)

¹ Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a földrajzi ismeretek pusztán közvetítésén túl a szerző a hangulati, érzelmi elemek (*genius loci*) visszaadását is fontosnak tartja, ami a neves földrajzprofesszor találó sorait juttatta eszünkbe. Molnár Jenő – az erdélyi táj Áprily Lajos költészetében való megjelenését elemezve – a *földrajzszemléletű verselemzésről* így fogalmazott: „Kapcsolatot teremt a tájat művészen tükröző költészet és az azt oknyomozóan tanulmányozó földrajz között. Igaz, az egyik művészet, a másik tudomány, de mindkettőhöz értelem és érzelem kell. Ezek határfoka azonban különböző, mert a tudományban, a költészettől eltérően, az érzelem alárendelt szerepet játszik.” (Molnár, 2004. 37.) Saját kutatásaink kapcsán említjük a román szakirodalom egyik legátfogóbb, az elbeszélő és leíró földrajz elemeit egyesítő, Románia szépségeit bemutató sorozatot. Szerzője – a Iași-i Egyetem földrajzprofesszora – átutazta Nagy-Romániát, és gazdag képi illusztrációval, érzelmi töltéssel mutatta be az országot. Ion Simionescu: *Între Dunărea și Mare*. 1939. (I.), *În lungul graniței*. 1939. (II.), *Printre daluri și prin câmpie*. 1943. (III.), *Prin Munții noștri*. 1941. (IV.). (Simionescu, 1939a, 1939b, 1941, 1943)

² A szerző idézi Ewald Banse kategóriáit (1928), amely megkülönböztet elbeszélő, leíró és kutató földrajzot.

A hadügy és a geográfia kapcsolatrendszerében a szerző óva int a kizárólag katonai szempontból történő vizsgálódástól. Ezen ismereteket a társadalmi jelenségeken keresztül is (a háború a társadalmi élet egyik állapotaként is értelmezhető) meg lehet közelíteni, ami – értékelése szerint – megmagyarázza *a politikai földrajz és a katonai földrajzi gondolkodás* bizonyos fokú elkülönülését, legalábbis szemléletbeli különbségét. A szerző kiemeli, hogy az I. világháború után a különböző népszerűsítő vállalkozásoknak is köszönhetően, a földrajz a társadalom széles rétegeinek figyelmét élvezte, és gyakran fordult a háború – és földrajzi okai – kérdésköréhez. E tekintetben feldolgozza a német és a német emberföldrajz irányzatot követő magyar politikai földrajzi elméleteket, melyek legtermékenyebb időszakát szintén a világháborúk közti időszakra teszi.⁴ Megismerhetjük a korabeli magyar tudományos élet egyik színfoltját, a földrajzos körök geopolitikai vitájaként is ismert diskurzust, amely megítélésünk szerint bár hozzájárult a geopolitika hazai fejlődéséhez, a vitában résztvevők személyes ellentétei nagyban gátolták egy egységes elméleti bázisú magyar geopolitikai érvrendszer megszületését.⁵

⁴ Hasonlóan értékeli a földrajz első világháború utáni népszerűségét Krasznai Zoltán. Ennek okát – a tudomány belső fejlődésén túlmutatva – azzal magyarázza, hogy a Párizs környéki békeszerződések előkészítő bizottságai a korábbi békekötéseknél sokkal nagyobb mértékben támaszkodtak geográfusokra, illetve földrajzi forrásokra és térképekre, hiszen a háború kiterjedése miatt sokan nem járhattak be az adott ország területét. Mindez előrevetítette a földrajz emelkedő presztízsét és az iránta mutatott érdeklődés háború utáni megnövekedését is. A tanulmány elemzi azt az Erdély sorsát befolyásoló – gyakorlatilag politikai – földrajzi konfliktust, amely során két, egymástól eltérő felfogásban elkészített térkép került az előkészítő bizottság elé, és válhatott a békekötés, végső soron a politikai döntés tudományos alapjává. Az egyik – a francia diplomaták legfőbb tanácsadójaként szereplő – Emmanuel De Martonne-é, aki

A geopolitika hadtudományi viszonyrendszerének kifejtését vetíti előre *a katonaföldrajz* tudománytörténeti feldolgozása. A szerző rámutat, hogy a földrajztudományban is helyet kapó interdiszciplína folyamatos változáson, fejlődésen megy keresztül. Kutatási területének változását nemcsak a geográfia, hanem a hadelmélet belső módosulása (például a tömeghadseregek megjelenése vagy a biztonságfogalom manapság tapasztalható bővülése) is meghatározza. A fejlődés irányát abban a tendenciában ragadja meg, hogy *a katonaföldrajz kétszintűvé válik*, tehát a nagyjából a 19. századig tartó *empirikus* korszaka kiegészül a *tudományos, oknyomozó szemlélettel*, így a hadszíntér metodista leírása párosul a katonapolitikai folyamatok és a háborút kiváltó okok földrajzi vonatkozásainak elemzésével. Ebben az összefüggésben a szerző elismeri a politikai földrajz és a geopolitika primátusát, ám szükségesnek tartja a katonaföldrajzi szemlélet kiszélesedését, biztonságföldrajzi irányba történő hangsúlyosabb közeledését, amit a geopolitika fokozódó térnyerése is indokol.

A szerző geopolitika-elméleti felfogását a kétszintű katonaföldrajzból kiindulva ismerhetjük meg. A geopolitika fogalmára adott

Havasalföld földrajzából doktorált, és széles kapcsolatokat ápol a román földrajzos körökkel, a másik a mi Vörös Térképünk volt. (V. ö.: Krasznai, 2003, 345–364.)

⁵ A korabeli magyar geográfia szakmai és személyközi megosztottságát mutatta ki Hajdú Zoltán is a Friedrich Ratzel magyarországi hatását feldolgozó tanulmányában. (V. ö.: Hajdú, 1998, 93–104.) Ennek kapcsán úgy véljük, hogy éppen az összefogás az egyik záloga a román geopolitikai gondolkodás sikerének. Bár román szakértői körök esetében is tapasztaltunk szakmai vitákat, a geopolitika mégis egységes nézetrendszerre tudott válni Romániában. Az országban működő különböző, főleg földrajz tanszékek bázisán működő műhelyek túl tudtak lépni a törésvonalakon, és közös nevezőre jutva egy földrajzi determináltságú, döntően német alapokra építő iskolát hoztak létre az első világháborút követően. (vö.: Tóth, 2004, 63–68.)

meghatározáson túl összeveti a külföldi és magyar geopolitikai elméleteket. Mindezek alapján nézetrendszerében a *geopolitika* – mint elméleti és alkalmazott ismeretrendszer – kettes értelmezését látjuk: egyrészt a katonai, hadtudományi oldalt képviselő, a katonaföldrajz második szintjén megjelenő *geostratégia*, másrészt pedig a földrajztudományt, a földrajzi determináltságot becsatornázó *politikai földrajz* egymást kiegészítő relációjában. Ez a fajta geopolitika-értelmezés lesz a *katonai földrajzi gondolkodásról* alkotott nézeteinek lényegi eleme is. Mint írja, „... a modern hadügy és geográfiai viszonyrendszere a legmagasabb szinten a geopolitikában, s azon belül leginkább a katonai kérdésekkel foglalkozó részterületében, a geostratégiában ölt testet. Ebben egyesül a katonai földrajzi szemlélet és katonaföldrajzi tudás minden eleme; így hadügy, hadtudomány, geográfia és geopolitika végleg elválaszthatatlan egymástól.” (172.)

A szerző külön fejezetben foglalkozik a *Kárpát-medence földrajzi tényezőinek a magyar hadtörténelemre* gyakorolt hatásával, melynek során a történeti földrajz, történeti ökológia és csatatérkutatás eredményeinek felhasználásával összegyűjti a magyar történelem számos eseményét befolyásoló földrajzi elemeket. Elsősorban a Kárpátok láncát és belső középhegységeit emeli ki, de fontosnak tartja a Duna, a Tisza, a Balaton szerepét és Budapest centrális elhelyezkedését, s nem felejt el a térségünkre jellemző éghajlat megemlítését sem.

A jelentős földrajzi tényezők meghatározásával egyetértve megjegyezzük, hogy a felsorolt elemek jelen korra vetített jelentőségét is fontosnak tartjuk, mivel – elméleti alapon vizsgálódva – bármely történelmi pillanatban valós geopolitikai, geostratégiai értékkel bír(hat)nak. Saját kutatásainkkal összefüggésben arra utalunk, hogy a földrajzi determináltság törté-

neti látásmódja a román geopolitikai gondolkodásban is tetten érhető,⁶ ez azonban összekapcsolódik az aktuális külpolitikai törekvéseket alátámasztó dinamikus geopolitikai érvrendszerrel, többek között a NATO- vagy az európai uniós integrációs politikában. A széleskörűen terjesztett román geopolitika három földrajzi pillére a Kárpátok, a Duna és a Fekete-tenger, amit kiegészít az e tényezők biztosította gazdasági, kereskedelmi és katonai potenciál hangsúlyozása.⁷ Feltesszük, hogy az országok közötti versengés nem állt meg, csupán a versengés belső arányai tolódtak el – a katonai terület rovására – ezért még NATO- és EU-tagságunk tükrében is szükség lehet egy olyan magyar, földrajzi sajátosságokon alapuló egységes geopolitikai érvrendszerre, amely előnyt képes kovácsolni az ország földrajzi elhelyezkedéséből, jellegzetességeiből, és amelyhez a szerző által megnevezett földrajzi elemek is érdemben hasznosíthatók.

⁶ Említhetjük a geopolitikáinak is értelmezhető dákoromán kontinuitás elméletet, de utalhatunk a korabeli román geopolitikai folyóirat, a *Geopolitica și geoistoria* elnevezésére is, amit minden bizonnyal a történész, Gheorghe I. Brătianu gondolata ihletett: „a geopolitika nagy vonalakban nem más, mint a jelenkor geotörténelme, a geotörténelem pedig a múlt geopolitikája.” (Brătianu, 1941, 3.)

⁷ A földrajzi meghatározottságra alapozó – geopolitikai – érvelés olyannyira elterjedt vált Romániában, hogy alig találunk olyan nemzeti szintű (nem csak biztonságpolitikai!) dokumentumot, amely nélkülözne Románia földrajzi helyzetének és az ebből származtatott előnyök a hangsúlyozását. Példaként említjük a – geopolitikai értelemben részünkről legkevésbé hangsúlyosnak vélt, 2006-ban elfogadott *Nemzeti Fejlesztési Terv 2007–2013* című dokumentumot, amely Romániát közép-európaiként értelmezi. Hasonló jelenséget tapasztalunk a román földrajzoktatásban is, amely a román geopolitikai iskola főbb téziseit integrálva – a geopolitika fogalmát, tárgykörét is nyíltan vállalva – fejleszt a fiatalság földrajzi műveltségét. Ily módon a geopolitikai látásmód az oktatási rendszeren keresztül is a társadalmi (nemzeti) tudat részévé válik, mint ahogy ennek fontosságára ismertett könyvünk is rámutat.

Összességében: a könyv egységbe rendezi a szerző e témában folytatott kutatási eredményeit, valamint egyfajta szintézisét adja a hadtudomány és a geográfia kapcsolatrendszerének. A két tudomány metszetében elhelyezkedő témakörök feldolgozása tudományelméleti síkon is elgondolkodtató, hiszen újabb interdiszciplinák kézen fekvő létrehozását is megelőlegezhetné. Azt, hogy legyen-e katonai szépirodalmi földrajz vagy hadtörténeti földrajz, a tudományos élet bizonyosan el fogja dönteni, de sokkal inkább fontos az, hogy a nemzeti tudat formálásában is szerepet játszó földrajzi, geopolitikai látásmód nagyobb teret kapjon a társadalomban, egyben a társadalom részét képező hadügy szintjén.

A szerző többször utalást tesz arra, hogy különbséget kell (tudni) tenni tudomány és ideológia között (vö. Haushoferi szakmaiság ↔ hitleri politika), ami rámutat a geopolitika egyik legérzékenyebb részére, a politikumra. Úgy gondoljuk, a geopolitika politikai tartalma, a politikum képviselte bonyolultság és dinamizmus – amit talán Zbigniew Brzezinski sakktáblametaforája jellemez a legtalálóbban – nem mindig értelmezhető a földrajz- vagy a hadtudomány hagyományos módszereivel. Már csak azért sem, mert a politika – azon túl, hogy felhasználja vagy sem – át is lépheti a szakmai józanság, a földrajzi-katonai ésszerűség határait, ahogy a történelemben számtalanszor előfordult. Véleményünk szerint épp e sajátosság magyarázhatja a szakma bizonyos fokú távoltartásának szándékát a politikától, ebből pedig az a – természetesnek is felfogható – jelenség következik, hogy a geográfusok inkább politikai földrajzról beszélnek, a katonák geostratégiáról, ám a politikusok, politikai szakértők szívesebben használják a *geopolitika* kifejezést. Ugyanakkor elméleti síkon mégiscsak feltételeznünk kell a politikai

rációt és az egészségesen működő érdekranszformációs rendszerét (készségét, képességét), így a geopolitika és a benne rejlő politikum látszólagos ellentmondásának feloldását, a valós politikai érdek felismerésére való törekvést – mind a földrajz, mind a hadelmélet oldaláról, de idesorolhatnánk többek között a gazdaságtudományokat is – az *oknyomozó szemlélet* megvalósulása jelentheti, következésképpen a *Kis magyar hadelmélet* ilyen értelmű hozadékát is felfedezni véljük.

Nagy Miklós Mihály könyve hozzájárul a geopolitika tudományosságának, tudományosodásának tisztázásához, katonai vonatkozású komplexitásának megértéséhez, ám földrajztudományi és kultúrtörténeti szempontjai is figyelemre méltóak. A szerző által szorgalmazott *földrajzi műveltség* és *katonai földrajzi gondolkodás* jelentőségével egyetértünk, elterjedését fontosnak tartjuk. Egyrészt, mert az olvasmány erről meggyőződött, de nem kis irigységgel azért is, mert a szomszédos Romániában ezt már régen felismerték, és a geopolitika ernyője alatt manapság is aktívan művelik. Fontosnak tartjuk végül azért is, mert a geopolitika összefüggésében látjuk azt az ismeretrendszert, amely eligazítást adhat a magyar kül- és katonapolitika helyes alakításához, valós érdekeink, képességeink felismeréséhez.

A jó címválasztás, a száraz fogalmazás kerülése, valamint a terjedelmes jegyzetapparátus – ajánló bibliográfiával való – kiváltása a tudományos ismeretterjesztés céljait is szolgálják, így minden bizonnyal a nem szakértő olvasóközönség is szívesen kézbe veszi a tetszetős kötetű könyvet és gazdagabb lesz egy értékes olvasmányélménnyel – hasonlóan hozzánk. (*Nagy Miklós Mihály: Kis magyar hadelmélet. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2006*)

Tóth Sándor
ZMNE doktorandusz

CONTENTS

Szilveszter Vizi E.: Domokos Kosáry (1913–2007)	1514
---	------

Representating Social Sciences in the Hungarian Academy of Sciences

Guest Editors: Katalin Szabó, Gábor Hamza and László N. Sándor

Ádám Török: Foreword to the Collection of Papers from the Department of Economic and Legal Sciences (Department IX)	1518
Ádám Török: The „Methodenstreit” and Hungarian Economics	1520
András Simonovits: Pension Models	1527
Pál Péter Tóth: Population, Migration, Ageing	1534
Miklós M. Szabó: The Past of the Committee of the Military Science and the Present of Military Science	1543
Gábor Hamza: Roman Law in the 21 st Century	1557
Lajos Vékás: New Trends in Private Law Research	1563
Lajos Lőrincz: Public Law in Hungary	1567
László Korinek: On the Present Status of Criminal Studies	1570
János Bruhács: International Law at the Beginning of the 21 st Century	1577
János Rechnitzer: New Branch of Social Sciences, the Regional Science	1580
Olga Tóth: To Be Female – Gender in the System of Social Inequalities	1590
Mihály Laki: Tamás Földi (1929–2007) and the <i>Acta Oeconomica</i>	1596

Study

Gábor Vida: Sustainability and Responsibility of Scientists	1600
Róbert Hermann: From Deserters to Freedom Fighters – The Mutiny of the Privates. The Squadron of János Lenkey	1607
Gábor Palló: Kuno Klebelsberg: Politician, Minister of Culture	1619

Academy Affairs

World Science Forum III. – Budapest	1629
Awards	1634

The New Corresponding Members of the Hungarian Academy of Science VI.

László Imre	1638
László Nagy	1640
Miklós Zrínyi	1642

<i>Outlook (László Jéki – Júlia Gimes)</i>	1644
--	------

<i>Book Review</i>	1646
--------------------------	------

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért elsősorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintő, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetően bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk téma-összefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület új eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket, szakmai szempontú könyvismertetések.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30 000 leütést (a szóközökkel együtt, ez kb. 8 oldalnak felel meg a MT füzeteiben), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat, képeket is tartalmaz, a terjedelem 20–30 %-kal nagyobb lehet. Beszámolók, recenziók esetében a terjedelem ne haladja meg a 7–8 000 leütést. *A teljes kéziratot .rtf formátumban, mágneslemezen és 2 kinyomtatott példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni.*

3. A közlemények címének angol nyelvű fordítását külön oldalon kell csatolni a közleményhez. Itt kérjük a magyar nyelvű kulcsszavakat (maximum 10) is. A tanulmány címe után a szerző(k) nevét és tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését és – ha közölni kívánja – e-mail-címét kell írni. A külön lapon kérjük azt a *levelezési és e-mail címet*, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

4. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt*, (esetleg *félkövér* – semibold) betű alkalmazható; ritkítás, VERZÁL betű és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjegyzetként kell megadni.

5. A rajzok érkezhetnek papíron, lemezen vagy email útján. Kérjük azonban a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; a vonalas, oszlopos, stb. grafikonoknál tehát ne használjanak színeket. Általában: a grafikonok, ábrák lehetőség szerint minél egyszerűbbek legyenek, és vegyék figyelembe a megjelenő oldalak

méreteit. A lemezen vagy emailben érkező ábrákat és illusztrációkat lehetőleg *.tif* vagy *.bmp* formátumban kérjük; értelemszerűen fekete-fehérben, minimálisan 150 dpi felbontással, és a továbbítás megkönnyítése érdekében a kép nagysága ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tüntessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. Az irodalmi hivatkozásokat mindig a közlemény végén, abc sorrendben adjuk meg, a lábjegyzetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve). Ha azonos szerző(k)től ugyanabban az évben több tanulmányra hivatkozik valaki, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük, *fordítsanak különös figyelmet a bibliográfiai adatoknak a szövegben, illetőleg az irodalomjegyzékben való egyeztetésére!* Miután a Magyar Tudomány nem szakfolyóirat, a közlemények csak a legfontosabb hivatkozásokat (max. 10–15) tartalmazzák.

7. Az irodalomjegyzéket abc sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóíratcikk esetében:

Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976). Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* **9**, 499–474

- Könyvek esetében:

Benedict, R. (1935). *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin, Boston

- Tanulmánygyűjtemények esetén: von Bertalanffy, L. (1952). Theoretical Models in Biology and Psychology. In: Krech, D., Klein, G. S. (eds) *Theoretical Models and Personality Theory*. 155–170. Duke University Press, Durham

8. Havi folyóirat lévén a *Magyar Tudomány* kefelevonatot nem küld, de az elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során végzett, apró változtatásokat a szerző egy adott napon a szerkesztőségben ellenőrizheti.